

Օ Ր Ե Պ Ի Ր

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԻՒ ԴԵՍՏԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ

Այսուհետև ոչինչ եղիպտոսեան խորամանկ քուրմեր, որ կամէին լինել գիտութեան միայնակ պահապանքը. այսուհետև ոչինչ շինէական պարիսպ, որ պիտոյ է վաղէր լուսաւոր դաղափարներ ժողովրդերի մէջ: Այսուհետև լոյս և ճշմարտութիւն և ազատութիւն խաւարի բարեւոյնէն դերութիւն չի:

Ս. ՆԱԿԱՐԵԱՆ:

ԵՌԱՋԻՆ ՏԵՐԵԳՆԵՑԻՐ.

ՀԱՅՏԵՄԲԵՐ 1858 ԹՈՒՆԱԿԱՆԻ.

ԱՄՍԱՏԵՏՐԱԿ 10.

Մ Ո Ս Կ Վ Ա

Imprimerie d'Ernest Barfknecht.

1858.

ԲՆՆԵՍԻՐԵՎԵՆԻ.

ՆՈՐ ԱՆՏԻԳՈՆԱ (*).

(Թարգմանութիւն Ռուսերէնից.)

Ա.

Երբ Անժուան վարդապետը, սուրբ Լուգովիկոսի եղբայրը, իւրեան պաշտպան ունելով Պապը, յափշտակեց երկու Միկիլիայի թագաւորական աթոռը, և իւր աթոռանստութիւնը նշանաւորեց մահու պատուհաս տալով անմեղ Վոնրադիին, որ էր Շվաբեան թագաւորական տան վերջին զաւակը, այնուհետեւ երկու Միկիլիայի արքայութիւնը բաժանվեցաւ երկու հերձուած, այսինքն Գվելֆը և Գիբելլինը: Գվելֆը էին պապական իշխանութեան կուսակիցքը, ուրեմն և Անժուան վարդապետը: Գիբելլինը Շվաբեան թագաւորական տան շերմեռանգ պաշտպանը: Նէպոլիտանիան և երկու Միկիլիայի արքայութիւնքը շատ նեղութիւն կրեցին այս երկու բաժինների մէջ եղած

(*) Հայկական ընթերցողը կարող էր հարցանել. մի՞ թէ եղած է և Հին Անտիգոնա: Այո՛ եղած է մի այդպիսի աղջիկ Յունաստանումը, որպէս դուստր Եւգիպոսի և Յոկաստայի: Երբ որ Յոկաստայի եղբայրը, Քրեոն անունով, ամրապնդեալ էր Թեբայի աթոռին, հրամայեց սպանված Պոլիւքիէսի (Անտիգոնայի եղբոր) մարմինը դուրս ձգել բացօդեայ տեղում: Անտիգոնեն գիշերով դուրս գնաց, որ իւր եղբոր

փոխադարձ ատելութենից։ Կարողութեամբ ստանալով արքայութեան թագը, իսկոյն սկսեց անասելի խստասրտութեամբ հալածել Գիրեյլինքը։ Նոքա որ ծառայումէին Կոնրադինի դրօշակի տակ, մասնվեցան մահու, բայց նոքա որ կասկածի տակ էին թէ ծածուկ հաղորդակցութիւնք էին ունեցած այս վատարազդ թագաւորացիի հետ, զընկեցան իւրեանց պաշտօններին։

Գուքս դի Մօնտեյէնէն էր մինը առաւել հարուստ և անուանի իշխաններից երկու Սիկիլիայի։ Սա երկտասարդութեան ժամանակին փառաւորել էր իւր անունը շատ յաղթութեններով, բայց ծերութեան օրերումը վայելումէր բոլոր ժողովողի յարգութիւնը իւր վեհանախութեան համար, որ ցոյց էր տուել վերջին քաղաքական կռիւների միջոցին։ Սա էր Գիրեյլինքի գլխաւոր հովանաւորը։ Բայց երբ որ Անժուեան Կարողութեամբ տիրապետեց աթոռին, դի Մօնտեյէնէն գուքսը չէր այլ ևս պարսպում քաղաքական գործերով, այլ և մասնակից չեղաւ Կոնրադինի որակութեանը։ Այս բանը շատ վայրագնումէր Կարողութեամբ սիրտը, ըստ որում ցանկացած էր նա տեսնել այս իշխանը խուճարարների շարքումը, որ և սորա գլուխը վայր ձգէ կացնի տակ, ինչպէս իւր առաւել զօրաւոր թշնամիներից մինի գլուխը։

Արդարեւ դի Մօնտեյէնէն գուքսը ընդհանրապէս պատուելի էր ժողովողի մէջ, յարգելի Գլեյֆների աչքումը ևս։ Նորան օրհնումէին հալարաւոր անբաղդներ։ Բայց նա երջանիկ չէր իւր գերդաստանի մէջ։ Նա կաթողին սիրով սիրումէր իւր Բոմէօ անունով որդին, որ խաբեց իւր ծնողի յոյսերը։ Բոմէօն երեսայութեան օրերումը լինելով անձնահաճ, 15 տարեկան հասակի մէջ, սկսեց արհամարհել իւր հայրը, բայց 18 տարեկան լինելով, արդէն ցաւեցնումէր նորան։ Նորա սրտի համար օտար էին ացնիւ և վերհամբարձ զգացողութիւնք։ Իւր մօր մահից յետոյ Բոմէօն դարձաւ մի քանի կալուածների տէր։ և չտեսնելով ոչինչ արգելք իւր անկարգ ձգտողութեններին, անձնատուր եղաւ

մարմինը աւնու և դնէ փայտակոտի վերայ այրելու (ինչպէս սովորութիւն կար շեթանոս Յոյների մէջ), բայց բանը յայտնվեցաւ, և Քրէտնը հրամայեց սպանել Անտիգոնային։ Հայրմօնը որին պատուէր էր տուած մեռուցանել Անտիգոնային, վառվեցաւ սորա սիրով և պահ տուեց նորան մի հովիւ մարդու, այլէ Անտիգոնայի հետ ծնուց մի որդի։ Քրէտնը խմացաւ այս գաղտնիքը և կամենումէր պատժել երկու սիրողքը։ զուր եղաւ շէքսպէտի բարեխօսութիւնը Անտիգոնայի կեանքի համար։ Հայրմօնը Անտիգոնայի հետ միասին անձնասպան եղաւ։ Այս անցքը գործ էն դրել որպէս նիւթ մի հրաշալի թէաւորոնական ողբերգութեան Սոփոկէս և Եւրիպիդէս բանաստեղծքը, որոնց գործքը, կարելի է մի օր, Հիւսիսափայլի հրատարակողը հայկական թարգմանութեամբ տայ իւր ազգին, հոգեպէս վայելելու։

մի շատ անառակ և անկարգ կեցութեան։ Բամէջի վարք ու բարքը եղան դուքսի համար անսպասելի աղբիւր ցաւերի։ Ալլաորի միայնակ միտթարութիւնը էր իւր դուստրը — մի հրաշալի աղջիկ, որ ապրումէր միայն հօր համար։ Դուքսը անիծեց իւր յանցաւոր որդին և արտաքսեց տնից. բայց տեսնելով թէ և ամենախորք զղջումն նորա մէջ, պատրաստ էր նա դարձեալ ընդունել նորան իւրեան գիրկը. պիտոյ է իմանալ այս ևս, որ քաղաքական կոիւնների ժամանակին Բամէօն առաջինն էր, որ անձնատուր եղաւ դէպ ի Կարոլոսի կողմը. նա եղաւ առաջին ուրացողը իւր հայրենիքի օգտին։ Բանը այսպէս լինելով, Բամէօն սրաշտպանութիւն գտաւ նոր թագաւորի կողմից, որ և նորա արատների վերայ մեծ ուշադրութիւն չէր դարձուցանում։

Միանգամ Բամէօն, մանկլաւիկները և կաքաւող կանայք նորա չորս կողմը պատած, զուարճանումէր մի ուրախ հացկերութեան մէջ իւր անառակ ընկերակիցների հետ, և յանկարծ մտայլվեցաւ նորա սիրտը. երևումէր որ այս վիժածը (վատթար անձը) ի զուր աշխատումէ փարատել այն խաւար մտքերը, որ ծանրացնումէին նորա սիրտը։ Նա հրամայեց մանկլաւիկներին և կնամարդերին հեռանալ. և մի բոպէա-չափ լուռութից յետոյ ասաց. — «Պարոններ, եթէ մի մարդ եղած չըլինէր աշխարհի երեսին, ես տուած կը լինէի ձեզ ոչ այսպիսի հացկերութիւն։ Ո՛հ, քանի՜ ժամանակ պիտոյ էր ինձ սպասել մինչև ըստանայի այն հարստութիւնը, որ նորան ամենեւին անօգուտ են։» Բամէջի ընկերների մէջ կար մի երիտասարդ, որ իւր խելքը դեռ ևս խորասոյլ չէր արել գինու մէջ. նորա վերայ դող եկաւ. «Այժմ միայն, ասաց նա, — տեսնումեմ ես, որ ամեն մի պատառ որ տանումէի դէպ ի բերանս, շաղախված է քո հօր անէծքովը. թող հեռանայ ինձանից այդ բաժակը, դորա մէջ թոյն կայ։»

«Գոնջով, — բացազանչեց Բամէօն, — քո սիրտը չէր ջերմացած այսպիսի քնքուշ սիրով դէպ ի իմ հայրը, երբ ես կարողանումէի անդադար հացկերութիւնք տալ. դու ի հարկէ խելամուտ ես եղել որ այս տան մէջ եղած բոլորը չէ պատկանում ինձ աւելի, այլ ազահ Հրեաներին»

Այս ծանոթութիւնը զարմացք բերեց ամենեցուն վերայ. շատերը նոցանից վեր կացան։ «Մնացէ՛ք, — ասաց նոցա Բամէօն. — ներքնատան մէջ կայ դեռ ևս գինի։ Մի՛ թողէք ինձ միայնակ, բարեկամք. ես սպասումեմ ձեր խորհրդատուութեանը. ես ձեզանից արծաթ չեմ խնդրում. դուք չունիք դորան, բայց բարի խորհուրդ տուեցէք. ես գտանվումեմ ամենամեծ թշուառութեան մէջ։ Չկամիմ իմ անձը ծիծաղելի կացուցանել բոլոր Նեապոլիտանիայի մէջ. բայց և երբեք չը

կամիմ երթալ շնորհ մոլորալու հօրս շէմքի վերայ, ըստ որում կարող էր նա պարծենալ, թէ իւր գուշակութիւնքը իմ մասին վերջապէս կատարվեցան: Չկամիմ հնազանդիւլ ալեորի խտուրթեանը և չեմ թախիլու սուտ արտասուք զղջման. նա թողումէ ինձ այսպիսի չքաւորութեան մէջ, իւր բոլոր գոյքը կամենումէ տալ քուերս ձեռքը և իմ քեռի Ալֆօնսին :

— Այդ անկարելի է, — ձայն արձակեցին մի քանի երիտասարդք. Ալֆօնսը Գիրելլեան է, մատնիչ է:

— «Ի՞նչ և նորա հայրը Գիրելլեան է, — յաւելացրեց մինը ընկերակիցներից, — մինչև անգամ օգնեց նա Կոնրադինին:»

«()գնէլ, նա չօգնեց նորան, — ասաց Բօմէօն. — արդարև եթէ նա տեղիք տուած լինէր սրտի ձգտողութեանը, ապա կը լինէր նա առաջին գործակիցը մանուկ արքայազնի բայց նախատեսութեամբ զիտէր նա թէ ի՛նչպէս պիտի լինի նորա վերջը և նորա բոլոր կուսակիցների վախճանը:»

— Ի՞նչ, — ներս բերեց պատանի մարդը. — նա օգնումէր նորան ծածկապէս իւր խորհուրդներով, և դու գիտե՛ս թէ սորա համար ի՛նչ

«Այո, նա ստանումէր նամակներ Աւստրիայից, — ասաց Բօմէօն: Յառաջ քան թէ նա ինձ արտաքսած էր տնից, այդ նամակներից մինը յանձնեցին նորան իմ ներկայութեամբ:»

— Եթէ այդ նամակը լինէր քո ձեռքումը, — խօսքը յառաջ տարաւ երիտասարդը, — այնուհետև քո հայրը համարձակվիլու չէր մի բան առնել ընդդէմ քո. նա կ'իմանար, որ դու կարող ես տանել ցուցանել այդ նամակը Անժուեան Կարոլոսին, և թէ սա չէ՝ սիրում խաղալ այսպէս գործերի մէջ:

Այն զարհուրելի ժպիտ երևեցաւ Բօմէյի երեսի վերայ:

«Իրաւ ես ասում դու, — ասաց Բօմէօն. — դա իմ փրկութեան միայնակ խարխսն է:»

Գոնդալվը լսումէր այս բոլոր խօսակցութիւնը և դողումէր տհաճութենից: Անառակ կեանքը դեռ եւ չէր շիջուցել կայծը այն աղնիւ զգացողութենների, որ գտանվումէն մեր մէջ արդէն ծնանելու միջոցին. նա բարկութեամբ մօտեցաւ Բօմէյին և ասաց. — «Չարագործը ասաց քեզ. կամենումէս դու աղատվիլ աղքատութենից, ապա դարձի՛ր հայրսպան. և դու պատասխանեցիր. — Ես կը կատարեմ քո խորհուրդը. զիտե՛ս դու, որ ես իմ անուան պարծանքի համար, չեմ թողլ տալու քեզ առնել այդպիսի վատթար գործ: Այն անմիտ երիտասարդը ասաց քեզ թէ դու կարող ես ցոյց տալ նամակը Կարոլոսին, երբ որ նամակը

քո ձեռքումն էր. դու արդարեւ կարող ես լինել մի դարշելի վիժած, հայրստուծիւն ստանալու համար: Բայց չհամարձակվի՛ս մտածել ևս, խարդախութիւն գործել քո հօր թղթերի հետ. ես աղքատ չեմ և տալիս եմ քեզ իմ ունեցածի կէսը. սորանով կ'ունենաս դու այնքան ժամանակ ապրուստ, որ կարող ես սպասել, մինչև տարիքը և վշտերը կ'իջուցանեն քո հայրը դէպ ի դերեղման և կ'ազատեն քեզ հայրաստանութենից: Ես սորանով կը հատուցանեմ քեզ այն հացկերութենաների համար, որոնց մասնակից էի ես, որ և իմ սրտի վերայ լինելու էին բռն, մինչև իմ վերջին շունչը:»

Ո՛չ թէ միայն Բամբոն, այլև նորա բոլոր հիւրքը մինչև այն աստիճան զայրացած էին այս խօսքերից, որ եթէ նոցա մօտ լինէր զէնք, Գոնդալվը կ'որած կը լինէր իսկոյն: Բամբոն յարձակվեցաւ նորա վերայ, և կատաղութեան մէջ բռնեց նորա կոկորդից: Գոնդալվը դժուարութեամբ աղատվեցաւ նորա ձեռքից:

«Ես կը տամ քեզ, — դաղանարսր գոռաց Բամբոն, — ծանր կշռով հատուցանել ինձ այդ լիբր խօսքերի համար: Գուրս իմ տնից. այս րոպէիս պատվումեմ քեզ իբրև մեր ընկեր, բայց այսուհետև

— Սորանից յետոյ, — պատասխանեց Գոնդալվը, — մեր մէջ կան երկու խորոցք. քո կողմից ատելութիւն, իմ կողմից արհամարհանք:

Եւս խօսքերը ասած, դուրս գնաց: Ամենեքեան վաղեցին նորա քամակից, բայց Գոնդալվը առանց մեծ աշխատութեան աղատվեցաւ արեցածներից: Նորից սկսվեցաւ կաքաւահանդէսը. դարձեալ լցվեցան բաժակները զինով: Վերջապէս Բամբոն մնաս բարեաւ արեց ամենեցունց հետ, առանց յայտնելու նոցա թէ ի՛նչպէս է բանը որոշում իւր մէջ:

Բ.

Խնջոյքից փոքր ինչ յետոյ, Բամբոն երկար ժամանակ կանգնած էր անշարժ դի Ծոնտեկէոնէ դուքսի ապարանքի առաջև. վերջապէս զարկեց քանի մի անգամ դուռները: Գոնապանը ահ ու գողով յետ քարշվեցաւ ճանաչելով դուքսի որդին. «Ահա մի որդի տառապանքներից ու ապաշաւութեան: Ստիպուած դիմումէ դէպ ի հայրական ներողութիւնը, յուսալով թէ նա ըստ իւր ընդարթոյս բարեսրտութեան, չէ մերժելու իւր որդին: Գնա՛, ասա՛ այս բանը Գուրսին:»

Ծառան առանց հակառակութեան կատարեց նորա խնդիրը։ Երբ Բոմբօն մտաւ իւր հօր պալատի գաւիթը, հաշարաւոր մտքեր գոյացան նորա գլխի մէջ. նա յիշեց իւր հօր վերջին տեսութիւնը, նորա վերջին խօսքերը. — «Աստուած և ես մերժումենք քեզ. հեռացիր այս տնից, և թող սա խորտակվի յառաջուց քան թէ դու կրկին կը մտանէիր սորա մէջ։» — Եւ թէ կը բարեհաճի հայրս լուծանել (քակել) այն հանահանդիսաւոր նշուքը. մի՞ թէ հաւատալու էր նա իմ զղջման անխարդախութեանը Այս միջոցիս Բոմբօն ագահ աչքերով նայումէր ապարանքի վերայ, որ Նեապօլիտանիայի մէջ եղած շատ գեղեցիկ շինութեաններից մինն էր, և մաշվումէր սիրտը մտածելով թէ դա դեռ չէ պատկանում իւրեան։ Սակայն ոչ ոք չերեւցաւ, և նա մօտ էր յուսահատվելու, և հաճ հեռուից փայլեց ջահերի լոյսը։

Ծերունի դուքսը բազմութեամբ իւր հետ, երեւումէ խօսելով. — Ո՛ր է անառակ որդին. նա չէ սխալվել ապաւինելով հայրական ներողամտութեան վերայ։

Բոմբօյի քարեղէն սիրտը գըղգվեցաւ և նա կամաց կամաց ընկաւ դուքսի ոտքերը. հայրը բարձրացրեց նորան և գրկախառնելով կրկնեց հաղիւ թէ լսելի ձայնով. — Որդի՛ իմ, սիրելի՛ որդի։ Բոմբօյի ճակատը վառվեցաւ ամօթից. այս բանի մէջ տեսաւ հայրը մի առ ի սրտէ վղջումն և սիրով համբուրումէր որդին։ Երբ հոգեզմայլութեան առաջին զեղմունքը հանդարտեցին, ասաց դուքսը շրջակայ մարդերին.

— Ես ձեզ ժողովեցի այս տեղ այն մտքով, որ դուք ուրախանայիք իմ որդու դարձի վերայ գէպ ի ծնողական տունը, որ դուք լինիք վկայք իմ կեանքի ամենաբաղդաւոր օրին։ Ապա դուքսը հրամայեց չյիշել դարձեալ յանցանքը այն որդու, որ պատճառել էր իւր հօրը այնքան արտասուք, և բռնելով որդու ձեռքից տարաւ նորան գէպ ի ապարանքի սենեակները. այս տեղ ևս առաւել վարմացք բերեց Բոմբօյի վերայ։

— Եւ այլի՛ր այս խաչի վերայ, — ասաց նա, մատնացոյց առնելով այն խաչը, որ կախած էր սիւններից մինի վերայ. — դա էր իմ անէծքի վկան. վայր ընկիր նորա առաջը, իմ որդի. մեք երկուքս միասին թող աղաչենք Աստուած, որ նա մոռանայ իմ խօսքերը։

Հայրը տանելով որդին իւր հետեւից և տեսանելով նորան ծնկերի վերայ չորած իւր մօտ, համբուրեց նորան ևս առաւել քնքշութեամբ։

— Դու, Աստուած, տեսնումես, — ասաց հայրը, — որ իմ բոլոր բարկութիւնը նորա վերայ չքացել է. մի՞ թէ դու լինելու ես աւելի խիստ քան թէ ես. դու, որ ազգեցիր իմ մէջ ներողութիւն այն առակով Անառակ որդու մասին։

Օրորունին տեսանելով, որ Բոմէօն անշարժ կանգնած է այն տեղ, ասաց. — Բեղ սոսկալի է աղաչել Աստուած, բայց ես ոչնչացուցի այն արգելքը, որ կայ Նորա և քո մէջ. դու այսուհետեւ չես Նորա թշնամին. Նա անիծեց, երբ որ ես անիծումէի. Նա կ'օրհնէ քեզ՝ այժմ, երբ որ ես օրհնումեմ քեզ: —

Եւ այս խօսքերը ասելով ծերունին, ընկաւ իւր որդու գիրկը և երջանիկ էր թափելով քաղցր արտասուք նորա կուրծքի վերայ:

«Ի՛նչ է իմ քոյրը,» — հարցրեց Բոմէօն, կամենալով միջահատել այս վարհուրդի տեսարանը, որ կեղեքումէր նորա յանցաւոր սիրտը:

— Ե՛հա երկրորդ օրն է, որ դնացել է այն վանքը ուր նա դաստիարակված էր, ուր և նորա ընկերներից մինը դէպ ի մահ հիւանդ է: Ի՛նչպէս ցաւալի է, որ նա վկայ չեղաւ մեր առաջին հանդիպմանը: Վիրդինիան քեզ միշտ սիրումէր: Քանիցս, երբ որ ես քեզ անիծումէի, աղաչել է նա Ամենաբարձրեալը թողուլ քեզ քո յանցանքը, դարձուցանել քեզ դէպ ի ճշմարտութեան և առաքինութեան ճանապարհը: Ի՛մ որդի, մի՛ դարձուր աչքերդ խնձանից, դու կանգնած չես մի խիստ դատաւորի, այլ մի շատ գորովասիրտ հօր առաջն, որ բաց ի քեզանից չունի ուրիշ որդի: —

«Ի՛մ սիրտը կեղեքումէ այն մտածութիւնը, թէ ես դիմեցի քո մօտ, ստիպվելով չքաւորութենից առաւել, քան թէ զղջմամբ. — ասաց Բոմէօն վհատ ձայնով, — ես ոչինչ չունիմ, հայր»

— Եւ դու ցաւո՞ւմես այն հարստութենների վերայ, որ ճանապարհից հանեցին քեզ, — պատասխանեց դուքսը խիստ ձայնով. — դու աղքատ ես. մի՞ թէ դու կարծուսես, թէ ես քեզ կ'ընդունէի իմ գիրկը, եթէ դու դեռ ես լինէիր հարուստ: Մոռացի՛ր ճոխութիւն ասած բանը. մոռացի՛ր այդ բանը մինչև կ'իջանեմ ես գերեզման, մինչև արմատախիլ կը լինին քո սրտից այդ վատ հակամիտութիւնքը: —

Եւս բառերովս դուքսը բերանից հանեց իւր դատաւնիքը. Բոմէօն կարող չէր ընտելանալ այն մտածութեան հետ, թէ պիտոյ էր հրաժարվիլ իւր արտաներից: Նա ծիծաղումէր ալեորի յոյսերի վեպի. ևս աւելի կամակորվելով իւր յանցաւոր գիտաւորութեան մէջ, ասաց նա իւր խղճմտանքին. «այսուհետեւ դու ինձ օտար ես»: Վերջապէս Բոմէօն հասաւ իւր ցանկալի նպատակին:

«Ի՛մ կեանքս, — ասաց նա — խաւարեցրած է այնքան չարագործութեններով, որ իմ հնազանդութիւնը դէպ ի կարողոս, չէ պիտոյ վարացնէ քեզ, իմ հայր: Բայց ներեցէ՛ք ինձ, թէպէտ ես չեմ կարող

ձեղ դատապարտել, այնու ամենայնիւ կարծումեմ, որ դուքս դի Մօնտելէոնին, որ Գիբելլիներին ամրութեան նեցուկն է, արժան էր պաշտպանել Կոնրադի որդու իրաւունքը, նախապատու համարել մի փառաւոր մահ, քան թէ իւր անձնական ապահովութիւնը:»

Հպարտութեան կրակը փայլեց ալեւորի աչքերումը:

— Տօւր ինձ ձեռքդ, — ասաց նա. — այժմ տեսնումեմ, որ քո ջիղերի մէջ շարժվումէ դուքս դի Մօնտելէոնի արիւնը. քո անցած օրերի անառակ կեանքը քնեցուցել է քո մէջ պատուի ձայնը, բայց բնաջինջ չէ արել: Գոհ եմ Ամենաբարձրելուց, որ բերեց քեզ իմ տունը պղպիսի զգացողութեններով. հաւատա ինձ, իմ որդի, որ, թէպէտե ծերացել էր հասակս, ես առաջինը կը լինեի, որ նիզակակից (գործակից) էր լինելու Կոնրադին, եթէ նա ինքը չհրամայէր ինձ մնալ Նէապօլիտանիայի մէջ: —

Յետոյ պատմեց որդուն այն ամենայն դժուարութիւնքը, որ ըստ պատումէին Կոնրադին. — Նորան հարկաւոր էր, — ասաց դուքսը, — ոչ թէ միայն Կարոլոսին յաղթել, այլև ոչնչացնել Գվելֆների կողմը Նէապօլիտանիայի մէջ:

«Ի հարկէ ոչնչացրել էք Կոնրադի նամակները,» — խօսքը յառաջ տարաւ Բոմբօն:

— Ինչո՞ւ համար, — ասաց դուքսը:

«Իմ հարցուածը մի առանձին խորհուրդ չունի, բայց որ և իցէ դաւաճան մարդ կարող էր մտանել ձեր տունը և ձեռք բերել այդ նամակները:»

— Ի՞նչ պիտոյ է ծնանէր դորանից, — ասաց դուքսը. — Կարոլոսը կ'իմանար որ ես հաւատարիմ եմ մնացել պատուի պարտականութեանը: —

«Կարոլոսի վեհանաժողութեան վերայ չէ կարելի յուսալ, — ասաց Բոմբօն. — այնու ամենայնիւ ես միամիտ եմ. թէպէտե նա վերահասու լինէր այն բանին, որ ձեզ յանձնած էր կատարելու, իմ բարեխօսութիւնս կ'ազատէ ձեզ ամենայն վտանգից:»

Դուքսը ժպտեցաւ, և քաղցր էր նորան մտածել, թէ այն որդին, որին այնքան երկար ժամանակ համարումէր թշնամի, այժմ հարազատապէս կարեկից է նորան:

— Ի՞նչոր նամակներից, — ասաց դուքսը, — մինը միայն շատ թանկագին է ինձ. դա կացուցանումէ իմ առաւել պատուական ստացուածը. այսինքն այն նամակը, որի մէջ Կոնրադը ճանաչելով ինձ ուրիշների պատմածից, անուանումէ ինձ հայր, խոստանումէ որդիական սէր և հնազանդութիւն: —

Այս բաները յիշելով, արտասուեց ծերունին. բռնեց ինչորեք հօրից ցոյց տալ նորան Կոնրադի նամակները. դուքսը դուրս գնաց և մի քանի ռուպէից յետոյ յետ դարձաւ, բերելով իւր հետ մի փոքրիկ արկղ, որի միջեց հանեց մի քանի նամակներ և արդէն կամենումէր կարգաւ որդու առաջն, բայց յանկարծ բռնեց իր երեսը այլանդակվեցաւ մի ջղախտական ցնցողութեամբ: Նա սկսեց ականջ դնել. «Մարդ է գալիս, — ձայն արձակեց բռնեց. — թաղցրէք նամակները:» Զուր էր այս զգուշութիւնը. Գոնզալվը ներս պրծաւ սենեկի մէջ և տեսաւ նամակները:

— Ինչո՞ւ եկաք դուք այս տեղ, — հարցրեց դուքսը մօտենալով Գոնզալվին:

Գոնզալվը նայեց դուքսի վերայ, և այս հայեացքը բացայայտումէր մի խորին ցաւակցութիւն. յետոյ ձրեց բռնեց իր վերայ մի հայեացք, որ վառվումէր տհաճութեամբ. նա ընկաւ դուքսի ոտքերը:

— Երեցե՛ք ինձ, — ասաց նա. — ես ձեր որդու անառակութեան ընկերակիցներից մինն եմ. ես իմ չար օրինակովս քաջալերումէի դուքսն անառակութեան ճանապարհի վերայ

— Իս ձեզ չեմ ճանաչում. — պատասխանեց դուքսը. — բայց եթէ դուք պատկանումէք այն մարդերին որ ապականել են իմ անբաղդ որդու սիրտը, ապա ինձ դժուար կը լինի ներել ձեզ, որպէս ներեցի նորան: —

Գոնզալվը սրտի խորքից հռաչեց.

— Դուք նորան ներեցի՞ք, — բացագանչեց Գոնզալվը. — ո՛հ, որպիսի հարուած պիտոյ էր ինձ հասուցանել ձեզ. դուք այսուհետեւ չունիք որդի, ձեր առաջն կանգնած է մի չարագործ

Ահ և բարկութիւնը մի քանի ռուպէ կապեցին բռնեց լեզուն. վերջապէս սկսեց նա պարտաւորել Գոնզալվին որպէս բամբասող և խաբեբայ. բայց դուքսը հրամայեց որդուն լուել և ինչորեք Գոնզալվից յառաջ տանել խօսքը:

— Սի՛ր թէ ձեր սիրտը — ասաց Գոնզալվը, — դեռ ասած չէ ձեզ այն վարձուրելի գաղտնիքը, որ ես պարտական եմ յայտնել ձեզ:

«Վաւաճան դու.» — բացագանչեց բռնեց:

Գոնզալվի արհամարհական հայեացքը բոլորովին կապեց ու կաշկանդեց նորան:

— Այո՛, — խօսքը յառաջ տարաւ պատուաւոր երիտասարդը. — ես ձեր որդու ընկերակից էի անառակութեան ճանապարհումը, բայց չկամիմ հետևել նորան հայրասպանութեան ճանապարհի վերայ:

— Հայրասպանութեան

Օտրուներն հազիւ թէ կարողացաւ պահպանել իւր զգայութիւնը:

— Հայրասպանութեան, — կրկնեց նա, — և այս բառը բերանին վազեց դէպ ի խաչելութեան պատկերը:

— Եստուած իմ, — բացագանչեց նա, — մի՞ թէ տուեցիր ինձ Գու մի որդի, որ կարող էր յանձն առնուլ հայրասպան լինել

Եւս միջոցին Բոմէօն զգաստացաւ և որպէս կատաղած առիւծ յարձակվեցաւ Գոնզալվի վերայ, սկսեց խածանել նորա երեսը, ճանկոտել նորա ձեռքերը: Բայց Գոնզալվը յաղթող գտանվեցաւ, դետին գլորեց նորան և դրեց ոտքի տակ: Ապա սկսեց Գոնզալվը պատմել համառօտաբար թէ ի՞նչպէս պիտոյ է կատարվէր այս յանցանքը:

— Եւրեցէ՛ք այդ նամակները, — ասաց նա դուքսին. — ունենալով մի այդպիսի որդի, որպէս Բոմէօն, դուք չէք լինելու ապահով, քանի որ այդ նամակները կային:

— Ո՛չ, ոչ. — ձայն արձակեց դուքսը, — չկամիմ այրել դորանց: Ո՛չ. ես կամիմ, որ դուք լինէին իմ որդու ձեռքումը: Վեր կալ դորանց, — ասաց հայրը դարձուցանելով երեսը դէպ ի Բոմէօն, որ այս միջոցիս վեր կացաւ տեղից և մնաց մի մեռելային լուռութեան մէջ: — Վեր կալ դորանց, և ասած Անժուան Կարոլոսին, թէ «Ո՛հ, այս նամակները տալով ձեզ, զոհ եմ բերում ձեզ իմ հօր զլուխը:»

Բոմէօն կանգնած էր այն տեղ, ինչպէս մի քարեղէն արձան:

— Ուրեմն վեր կալ այդ նամակները, — խօսքը հանդիսաբար յառաջ տարաւ ծերունին. — ես լաւ եմ համարում մեռանել կացնի տակ, քան թէ քո դաշնակից:

Բոմէօն վեր կալաւ նամակները. Գոնզալվը կամենումէր խել նորանց, բայց դուքսը չթողեց:

— Եղնի՛ւ երիտասարդ. — ասաց նա, — դուք մոռանումէք այն պատիւը, որ պարտական է ակէզարդ ծերութեանը: Ես կամենումեմ, որ իմ որդին կարողանար աղատապէս կատարել այն յանցանքը, որի մասին դուք պարտաւորումէք նորան: Թող բոլոր հեապօլիտանիան վկայ լինի այս անլսելի չարագործութեանը. թող տեսանէ նա որ մի որդի եկել է իւր ծնողի տուն ապաշխարութեան սուտ արտասուքով, որ յափշտակէ իւր հօրից մի դաղանիք, որ պիտոյ է նորա կեանքը վտանգի տակ ձգէր: Վատթար մարդասպան դու, ի՞նչ ես յապաղում այս տեղ: Ես կարող էի տարուբերվել (երկբայիլ) իմ դիտաւորութեան մէջ և առնուլ քեզանից այդ նամակները, այնուհետեւ դու զրկվելու էիր քո դաւաճանութեան վաստակներից: Գու չես կարող խաբել Աստուած,

ինչպէս ինձ խաբեցիր. այն անէծքը որի թողութեան համար ես պաղատումէի առ Աստուած, միշտ ճնշելու է քո սիրտը, և ամենայն բոպէ կեղեքելու է քո հոգին. ահա քեզ իմ թողութիւնը: Հեռացիր այս տեղից, ինձ երևումէ թէ պատերը սարսափումեն քո ներկայութենից, թէ քարերը զարհուրումեն քո յանցանքից

Օերունին բարձրացրեց ձեռքերը, որ դուրս վարէ իւր յանցաւոր որդին, բայց Բոմէօն փախաւ արդէն սննեկից: Գոնդալվը կամենումէր նորա քամակից գնալ, դուքսը դարձեալ դադարեցրեց նորան ասելով. — Թո՛ղ վերջանայ փորձանքը. թո՛ղ Բոմէօն, իւր հօր անուան անարդող դառնայ և նորան սպանող: —

Գ.

Լնժուեան Կարոլոսը նստած էր իւր առանձնարանում, պատուհանի մօտ: Նորա երեսի վերայ պատկերանումէին տարակուսանք, ահ, կասկածամտութիւն: Թողովուրդը ատումէր նորան, և նա իւր կողմից մատնիչ էր համարում քաղաքացիների մեծ մասը. բայց չգիտէր թէ ի՞նչպէս պարտաւորէ նորանց և ի՞նչպէս պատժէ: Իւր վերջին կարգադրութեան մէջ Կարոլոսը ամբաստանողին խոստանումէր պարտաւորի գոյքի կէսը. չհնազանդողին այս հրամանիս պատժումէր մահու պատուհասով: Թէպէտեւ այդ հրամանը աւելի քան թէ մի ամիս արդէն հրատարակված էր, բայց դեռ ևս չկար ոչ մի օրինակ ամբաստանութեան, Կարոլոսը սորա մէջ տեսանումէր մի ընդհանուր ատելութիւն դէպ ի իւր անձը, և սկսեց անհանգիստ լինել: Նորա մտածութիւնքը ընդհատվեցան, նորա մինիստրներից մինի, Բօբերտ դէ Բետիւնի ներս մտանելովը, որի քամակից դալիս էր մի երիտասարդ, դուքս զի Մօնտելէոնի որդին: Բոմէօն կամենումէր խօսել թագաւորի հետ առանձին. Բետիւնը զիտաւորութիւն ունէր հեռանալու, բայց Կարոլոսը իւր ընդաբոյս կասկածամտութեամբ, որովհետեւ ամենայն բանի մէջ տեսանումէր անհաւատարմութիւն, խնդրեց նորանից մնալ: Բոմէօն կանգնած էր լուռութեան մէջ, փախչելով մինիստրի գննողական հայեացքներից. նա կամ գնումէր ձեռքը կուրծքի վերայ, կամ թէ ցած էր թողում նորան. վերջապէս մի քայլ յառաջ գնաց և յանձնեց թագաւորին իւր հօր նամակները:

— Մի՛ թէ, — ասաց թագաւորը կարգաւով ուշադրութեամբ առաջին նամակը — յոյս ունէր Կոնրադը, որ դուքս զի Մօնտելէոնէն

իւր ազդեցութեամբ և կարողութեամբ կը հնազանդեցնէ նորան Նէպօլիտանիան :

Լազարը սկսեց կարգալ միւս նամակները և տալով նոցանից մինը իւր մինիստրին, ասաց. — Ահա դուքս զի Մօնտէլէոնի և Կոնրադի նամակագրութիւնքը. դուք ի՞նչ կարծիք ունիք այդ մասին :

« Իմ կարծիքը այն է, — պատասխանեց ուղղամիտ Բետիւնը, թէ այն ձեռքը, որ յանձնեց նորանց ձեր մեծութեանը, անպատվումէ այդ յայտնագործութեան բոլոր հետեանքները : Եթէ ես գոնէ մի բոպէ ունենայի ձեր աթոռի իշխանութիւնը, կը հրամայէի կտրել այդ ձեռքը : »

— Ինտիւն. — բացագանչեց Կարոլոսը, բարկութենից դողացող ձայնով : Յետոյ դառնալով դէպ ի Բօմբօն, ասաց. — Բետիւնը զարմանումէ քո մտերմութեան վերայ դէպ ի իմ աթոռը, թէպէտ լիաճաւատ եմ ես, որ նա պատրաստ է զոհել ամենայն բան իմ ապահովութեան համար : Ընորհակալ եմ քեզանից, Բօմբօն, քո հաւատարմութեան համար. ես անպատճառ կը վարձատրեմ քեզ : —

Կարոլոսը հրամայեց Բօմբօնի պատմել, թէ ի՞նչպէս հասած էին նորան այս նամակները : Բօմբօն սկսեց համառօտաբար պատմել զիշերային պատահումը, բայց թագուցանելով այն բոլոր պարագայքը, որ կարող էին անպատվութիւն բերել նորան, աւարտեց իւր զըոյցը այսպիսի խօսքերով .

« Իմ սիրտը վկայելով, որ ձեր մեծութեան խելացի օրէնքները միայն կարող են հաստատել կատարեալ անգործութիւն երկու Սիկիլիայի մէջ, և մի վատթար բամբասանք համարելով այն յանցանքները որոնց մասին մեղադրումէն ֆրանսիացոց, ամենահաւատարիմ հպատակի պարտականութիւն համարեցի ես յայտնել ձեզ այն վտանգը, որից անկասկած էիք դուք, և այսպէս (Բօմբօն ընկաւ. ծնկերի վերայ և աշխատումէր դուրս ճնշել աչքերից թէ ես մի քանի կեղծաւոր արտասուք . . .), և այսպէս, որպէս որդիական պարտականութիւն, աղաչել ձեզ, թագաւոր, վեհաձեռնաբար ներել իմ դժբաղդ հօր յանցանքը : Այս յարաբերութիւնքը, որ ունի նա ձեր թշնամու հետ, համարեցէք դուք ոչ թէ մի դաւաճանութիւն, այլ ծերութեան սխալանքի հետեանք. և եթէ այդ սխալանքը արժանի է պատժի, ապա որպէս վարձատրութիւն իմ դէպ ի ձեր աթոռը մտերմութեան, վեհաձեռնաբար չափաւորեցէք ձեր բարկութիւնը, դուքս զի Մօնտէլէոնէն հռացնելով միայն ձեր իշխանութեան սահմանները : »

Լազար միջոցին Բետիւնը կամենումէր մի բան ասել, բայց Կարոլոսը սպասնազին հրամայեց նորան, միւս ժամանակի թողուլ իւր անտեղի

ծանօթարանութիւնքը: Յետոյ սկսեց դարձեալ շնորհակալ լինել Բօմէջից, նորա հաւատարմութեան համար. վերջապէս յայտնեց, թէ դեռ բոլորովին չէ աւարտել իւր պարտականութիւնը: Այնպիսի մարդը, որպիսի է դուքս դի Մօնտելէոնէն, չէ կարելի զրկել քաղաքական իրաւունքներից առանց պատշաճաւոր դատաստանի, այս պատճառով հարկաւոր է Բօմէջին հանդիսաբար կրկնել իւր ամբաստանութիւնը (դատախազութիւնը):

Այս խօսքերը ապշուածիւն բերեցին Բօմէջի վերայ. նա չէր պատկերացուցել մտքով, թէ նորան հարկաւոր կը լինի բոլոր քաղաքի առաջն դուրս երեւիլ որպէս հայրատեաց, գուցէ և հայրասպան: Նորա երեսը ցուցանումէր յուսահատութիւն ու վարհուրանք. այլ Բետիւնի երեսը — տրտմութիւն. սա թափումէր արտասուք, ուղղելով թագաւորի վերայ իւր պաղատազին հայեացքը:

— Հերիք է, — ասաց կարողութեւ: — Ես կամենումեմ, որ իմ հրամանները կատարվին խստապէս, թող դուքս դի Մօնտելէոնէի որդին առաջինը լինի օրինակ տալով այդ մասին. թող նա հանդիսաբար հաստատէ իւր հօր յանցանքը: Դուք լսեցիք իմ վճռական կամքը, — յաւելացրեց կարողութեւ, դառնալով դէպ ի Բօմէօն. — դուք ամբաստանեցիք ձեր հօր վերայ, դուք ևս պիտոյ է բոլոր ժողովրդի առաջն ապացուցանէք ձեր դատախազութիւնը. յետոյ կը դնահատէ ձեր գործը գալոց օրերի մարդկութիւնը: —

Բօմէօն դուրս թողեց վարհուրելի հառաչանք:

— Ո՛չ մի խօսք ևս չկամիմ լսել, — ասաց թագաւորը. — դու վատնող մարդ ես. և դու ցանկանումես քո հօր կորստին, որ ժառանգես նորա հարստութիւնը. . . Ուրեմն ստացիր դորան արիւնի քրտինքով. դա արժանի է սորան:

Բօմէօն դուրս գնաց:

Դ.

Նոյն իսկ ամբաստանութեան օրին, դուքս դի Մօնտելէոնէի պալատը շրջապատվեցաւ պահապաններով, դուքսը բռնվեցաւ և կալանաւորվեցաւ շղթաներով: Այն րոպէին, երբ որ դուքսը պիտոյ է թողուր իւր պալատը, նորա Աիրգինիա դուստրը վերադարձաւ սուրբ Աղեգոնդի վանքից: Արդարեւ, Աստուած հաստատեց նորա զօրութիւնքը, որ այդ աղջիկը, այդ տեսարանը իւր առաջն, վայր չընկաւ անշնչաբաժ: Դուքսը տեսանելով իւր դուստրը, զկայ առաւ, կամենումէր

գրկախառնել նորան, բայց ծանր շղթաները թոյլ չտուեցին նորան բարձրացուցանել ձեռքերը: Վիրգինիան յարձակվեցաւ դէպ ի իւր հայրը, հալիւրեց նորա շղթաները, վեր պահելով նորանց: Գուքսը յայտնեց իւր անբաղդութեան պատճառը. Վիրգինիան լաց էր լինում և աղօթումէր յանցաւոր եղբօր փրկութեան համար:

Ո՛րջապէս հասան նոքա բանտին. մի նոր հարուած վատաբաղդների համար. Վիրգինիան դուրս քարշեցին իւր հօր գրկից և արգելվեցաւ նորան տեսութիւն առնել բանտարկածին:

Եւս զարհուրելի տեսարանից մի քանի օր յետոյ, Վիրգինիան թագաւորի պալատումն էր: Դորա արտասուքը շարժեցին թագաւորի թիկնապահներին սիրտը. նոցանից մինը գնաց աղաչելու Կարոլոսին, որ ունկնդրութիւն առնէ դուքս դի Մօնտեկէնէի անբաղդ դստերը: Կարոլոսը մի րոպէ երկբայելով, հրամայեց ներս թողուլ նորան:

— Գուքս դի Մօնտեկէնէի դուստրն էք դուք, — հարցրեց թագաւորը բարկութեամբ:

Ո՛րգինիան ընկաւ ծնկերի վերայ:

«Եւս, — պատասխանեց նա դողդողուն ձայնով. — ես այն մարդու դուստրն եմ, որ յառաջ ձեր թշնամին էր, բայց մի խօսք Ձեր Մեծութեան բերանից, և նա կը լինի Ձեր ամենամտերիմ բարեկամը:»

Կարոլոսը թաղցրեց իւր տհաճութիւնը և հրամայեց իւր թիկնապահին հեռանալ:

«Դուք, թագաւոր, — շարունակեց Վիրգինիան, փոխանորդ էք Աստուծոյ, որ երբէք չէ մերժում մեղաւորի և անբաղդի արտասուքը. Դերոշ եղէք, Տէր թագաւոր, որովհետեւ Աստուած ներող է:»

— Ի՛նչ ներողութիւն էք խնդրում ինձանից, — ասաց նա Վիրգինիային, — դուքսը բռնված է, բայց դեռ դատապարտված չէ. գուցէ թէ նա կ'արդարանայ

«Ի՛մ հայրս դատապարտված չէ, — բացազանչեց Վիրգինիան. — եթէ նա դեռ ևս դատապարտված չէ մահով, գոնեայ. դատապարտված է լսելու իւր հարազատ որդու ամբաստանութիւնը: Ի՛մ հայրը կ'արդարանար, եթէ նորա դատաւորքը լինէին այն յաղթութիւնքը որ նա արած է, այն յարգութիւնը, որ ամենեքեան ցուցանումէն նորան: Բայց այն դատաւորքը, որոնց դուք նշանակելու էիք Գաղաթեցուցէք այդ դատաքննութիւնը, թագաւոր, դա կ'ապականէ իմ հօր անունը, կ'ապականէ ձեր փառքը:»

Կոնրադինեան աթոռի յափշտակողի երեսու մը երևումէր ան-
համբերութիւն, բայց նա ծածկեց դորան և քաղցրութեամբ ասաց
Վիրգինիային .

— Ես ցաւակից եմ դուքսի անբաղդութեանը . այն ձեռքին որ
հարուածել է նորան, աւելի պատշաճ կը լինէր պաշտպանել նորան .
բայց Բամէօն կատարել է իմ օրէնքը Ես չեմ կարող օրէնքի ըն-
թացքը խափանել . ինձ պարտականութիւն է հսկել, որ օրէնքը ճշ-
գասկէս կատարվի :

« Բայց եկեղեցական և քաղաքական օրէնքները, — բացառանչեց
Վիրգինիան, — թոյլ չեն տալիս ընդունել ամբաստանութիւնք իւրեանց
ծնողների վերայ : »

— Եւ դու փոյթ չէ, — ասաց Կարոլոսը . — Ես հրատարակել եմ իմ
հրամանը, որ միտ դնելով այժմեան հանգամանքին, անհրաժեշտ հար-
կաւոր է . նոյն իսկ Պապը կարող չէ ստիպել ինձ փոփոխել այս հրա-
մանը . գիտէ՞ք դուք, որ, եթէ ձեր եղբայրը այլապէս վարված լինէր,
այնուհետեւ ինքը պիտոյ է լինէր պարտական մահու :

« Ե՛նչպէս, Չերդ Մեծութիւն, մի մարդ »

— Մի մարդ, որ գիտէ Կոնրադի պաշտպանների վնասակար
զաղտնիքը և չէ յայտնում տէրութեանը, արժանի է մահու . իմ օրէն-
քը աղատ չէ կացուցանում և որդին

« Եւ դուստրն ոչ, » — հարցրեց ուրախութեամբ Վիրգինիան :

— Ո՛չ դք :

« Փառք քեզ, Աստուած, » — բացառանչեց Վիրգինիան, հոգիա-
զգեսաց ձայնով : — « Ուրեմն կարող եմ ես մեռանել իմ հօր հետ միա-
սին : Այո՛, ես իմ հօր հետ միասին յանցաւոր եմ գտանվել Ձեր օրէնքի
կանոններին : Ես կարգացել եմ Կոնրադի նամակները, և չեմ յայտ-
նել Ձեզ այս բանը : Այլ և կարծումէի ես, թէ այս նամակները աւելի
պատիւ կը բերեն իմ հօր անուանը . թէ միայն Կոնրադը, իմ միայնակ
և օրինաւոր թագաւորը, կարող էր բաղդաւոր կացուցանել Նէապո-
լիտանիան : »

— Դուք կամենումէք ցաւեցնել ինձ, — ասաց Կարոլոսը :

« Ո՛չ, Չեր Մեծութիւն, ես կամենումեմ ապացուցանել միայն,
թէ արժանի եմ մահու : Ամենաբարձրելու անունովը աղաչումեմ ձեզ,
մի՛ բաժանէք ինձ իմ հօրից . հրամայեցէք փակել ինձ նորա հետ մի և
նոյն բանտի մէջ »

Եւստասիոս Կարոլոսի աչքերը ահամայ թացվեցան արտասուքով :
Նա պատրաստ էր այս րոպէիս ներել դուքսին, բայց այս վեհանշնու-
թեան բացափայլութիւնը մոայլվեցաւ կասկածամտութեան խաւա-

րովը և Կոնրադի կուսակիցների արեան ծարաւովը: Բոպէաչաի լուռ-
թենից յետոյ, Թագաւորը մօտեցաւ Վիրգինիային, բռնեց նորա ձեռ-
քից և խօսեց այսպէս.

— Դեք այս տեղ միայնակ ենք. իմ խորհուրդը կարող եմ ես
յայտնել ձեզ. ո՛վ առաքինի աղջիկ, դուք վարվել էք վեհանձնու-
թեամբ, պաշտպանելով ձեր հայրը. դուք արժանի էք ցաւակցութեան,
բայց ես չեմ կարող ներել դուքս դի Մօնտեյէոնէին: Բանտի մեռտքը
ձեր համար միշտ բաց կը լինի. միտարեցէք ձեր հայրը, արտասուե-
ցէք նորա հետ միասին, բայց մնացածը պիտոյ է լինի կախ դատաւորի
վճռից և Աստուծուց:

Այս խօսքերը ասելով Կարոլոսը, Ֆրանսիական ճարտարութեամբ
գլուխ տուեց նորան և հեռացաւ դէպ ի մի ուրիշ սենեակ:

Թագաւորական պալատից Վիրգինիան վաղեց ուրախանալով
դէպ ի բանտը. բայց բանտապետը դեռ ևս չէր ստացել հրաման Թո-
ղուլ նորան դուրսի մօտ. այս պատճառով վատարադդ աղջիկը դեռ ևս
մի քանի րոպէ զրկված էր այն ուրախութենից, որ պիտոյ է ունենար
միտարելով իւր հայրը:

Այս միջոցին մօտեցաւ բանտապետին մի երիտասարդ, գեղեցիկ
կերպարանքով, բայց կոպիտ ու մաշած հանգերձով:

— Ո՛վ է հարկաւոր քեզ, — հարցրեց բանտապետը:

«Այս լսած եմ թէ ձեր մօտ սպասաւորութեան պաշտօն կայ. ե-
կել եմ խնդրելու ձեզանից, որ ընդունէիք ինձ բանտի սպասաւորների
շարքը:»

— Այս տեղի պաշտօնը հեշտ չէ, — պատասխանեց բանտապետը,
անդարձ աչքով նայելով երիտասարդի վերայ. — մի յանցաւոր երթում
և միւսը գալիս է. բաց ի սորանից, ի՞նչ թշուառութիւն ստիպել է ձեզ
որոնել այսպիսի պաշտօն:

«Դ՛ուք ևս մերժումէք իմ խնդիրը, — պատասխանեց երիտասար-
դը. — բայց ես յոյս ունեի թէ գոնեայ դուք կարեկից կը լինիք իմ
դրութեանը:»

— Դուք բարեկամներ չունիք:

«Ո՛չ, որովհետեւ ես աղքատ եմ:»

— Զեր անունը ի՞նչ է — հարցրեց բանտապետը:

«Լօրենցօ:» — պատասխանեց այս անծանօթ մարդը:

Բանտապետը հետաքրքրութեամբ նայումէր սորա վերայ, և չգի-
տէր թէ ինչ առնէ. հազարաւոր մտածութիւնք գոյացան նորա գլխի
մէջ. երբեմն կարծումէր նա, թէ այս գեղեցկագէտ երիտասարդը արգե-
լակամներից մինի ազգականն է, որ կամենումէ յանձն առնուլ սպասա-

ւորութիւն բանտի մէջ, որ այդպէս կարողանայ ազատել նորան. երբեմն համարումէր նորան լրտես, ուղարկած տէրութենից զննելու իւր սեփական դործքը. երբեմն նայումէր նորա վերայ, որպէս մի այնպիսի մարդու վերայ, որ խտասարտելով բաղդի հարուածներից, կամենումէր զուարճանալ, տեսանելով իւր նման մարդերի տանջանքը:

Լօրենցոն սկսեց յառաջ բերան բանալ այսպէս.

«Ես տեսանումեմ, որ դուք կամենումեք մերժել իմ խնդիրը, — ասաց նա, — բայց իմացէք այն իսկ, որ ես ոչ օթեան ունիմ և ոչ արծաթ, երեկ դուրս տուեցի իմ վերջին ունեցածը: Քաղցածութիւնը միայն ստիպեց ինձ ապրուստ որոնել այս տեղ:»

— Ի՛նչպէս, — բացագանչեց բանտապետը. — մի՛ թէ դուք հասել էիք այդ թշուառութեանը:

«Ե՛ս», — պատասխանեց Լօրենցոն ողբալի ձայնով:

Եւս բանը շարժեց բանտապետի գութը, և նա յօժարեցաւ օթեան տալ անբաղդ երիտասարդին: Մի քանի հարցմունք առնելուց յետոյ, սահմանեց նորա համար մի փոքր թոշակ, և որպէս առանձին բարեմտութեան նշան, տուեց նորան սենեակ իւր օթեանի մօտ:

— Դու այս տեղ այնպէս թշուառ լինելու չես, ինչպէս կարծումես, — ասաց նա Լօրենցոյին: — Ես հին օրերի ղինուոր եմ, ամօթ չէր բարեկամաբար ողջունել ինձ:

Եւս միջոցիս բանտապետին դանչեցին. Վիրգինիան և Լօրենցոն մնացին միայնակ: Երկար ժամանակ լուռ կացան նոքա, վերջումը Լօրենցոն համարձակվեցաւ ընդհատել այդ լուռութիւնը, ասելով.

«Շատ քաղցր եղաւ ինձ տեսանել ձեզ այսօր առաւօտուն, թագաւորական պալատումը. դուք, կարծեմ, դուքս դի Մօնտելէոնէի դուստրն էք:»

— Ե՛ս, — ասաց Վիրգինիան կարմրելով, — բայց դուք իսկ չէք այն մարդը, որի անունը կրումեք ձեր վերայ. . . . Ինձ թվումէ, թէ ես ձեզ միանգամ տեսել եմ իմ եղբոր հետ միասին. . . . Կարեկից եղէք իմ անբաղդ հօրը:

«Դուք շուտով տեղիք չէք ունեւելու դանդատել իմ վերայ, — պատասխանեց Լօրենցոն, մի աշնիւ համարձակութիւն բացայայտող ձայնով: — Այս պատառոտուն հանդերձ որ կրումեմ ես, իմ աչքումը աւելի թանդ է, քան թէ որ և իցէ միւս հանդերձ. ես եկել եմ այս տեղ ոչ թէ լինելու այս արհամարհելի բանտապետի սպասուորը, այլ, որ ազատեմ ձեր հայրը մեր հայրենիքի արիւնածարաւ չարչարողների ձեռքից: Դուք դուշակեցի՛ք. ես դի Մօնտելէոնէի պարսոյ դօն Գոնզալէս եմ,

անարժան Բոմբոյի անառակութեան ընկերակիցը, և կամիմ այս իմ անձնանուիրութեամբս սրբել իմ առաջին վարքը: Ես հայր չունիմ. հօր փոխանակ կը լինի ինձ դի Մօնտելէօնէ դուքսը:»

Պարկեշտ և առաքինի աղջկայ հայեացքը բացայայտեց Գոնզալվին, Վիրգինիայի կատարեալ երախտագիտութիւնը:

Այս բոլորէիս բանտապետը յետ դարձաւ և յայտնեց Վիրգինիային, թէ նա կարող է տեսանել իւր հայրը: Այնուհետեւ անբաղդ դուքսը, ամենայն օր քաղցրանումէր իւր նազելի աղջկայ մխիթարական զրուցովը:

Ե.

Սերժապէս հասաւ զարհուրանքի և տրտմութեան օրը, Նէապօլիտանիայի բնակիչներին համար. հասաւ դուքս դի Մօնտելէօնէի դատավճռի օրը: Հազարաւոր անէծք պատրաստ էին վայր թափվելու նորա գլխի վերայ, որ կը համարձակվէր ոչնչացնել այս կենդանի յիշատակը Նէապօլիտանիայի բաղդաւոր օրերի, և խաւարեցնել այն մարդու փառքը, որի անունովը բոլոր Նէապօլիտանիան պարծենումէր արժանապէս, որ և յառաջ թագաւորի բարեկամն էր: Գատաւորները, որ Վարոլլոսի ջերմ կուսակիցքն էին, հաւաքվեցան թագաւորի պալատումը մի դահլճի մէջ, որի վերին մասնումը դտանվումէին առանձնարանք. որոնց ներսի կողմը ծածկած էր վանդակապատով. այս տեղ շատ անգամ կասկածամիտ Վարոլլոսը ներկայ էր լինում դատավճռութեան միջոցներումը: Նայեցողներին բազմութիւնքը լցվեցան այն տեղ, որ սահմանած էր ունկնդիրներին համար: Յանկարծ ամեն կողմից լսվեցաւ. «Ա՜հ նորա որդին» և ամենեցուն հայեացքը դարձան դէպ ի Բոմբօն, որ մտաւ դահլիճը, բերելով իւր հետ իւր անառակ կեանքի ընկերքը. Նորա մէջ չէր երևում թէ և ամենափոքր հետք զղջացութեան. կարելի էր մտածել, որպէս թէ նա եկել էր մի ուրախ հացկերութեան հանդէս:

«Ո՛ւր է իմ տեղը» — սառնութեամբ հարցրեց նա սպասաւորներին մինին: Բազմութեան միջից յանկարծ ձայն տուեց մի մարդ. «Կախաղանի վերայ, — կախաղանի վերայ» — կրկնեցին միասին հազարաւոր ձայներ:

Բոմբօն դողել մէջ ընկաւ և դունաթափվեցաւ, «կախաղանի վերայ» — լսվեցաւ միւսանդամ, և այս անգամս մի զարհուրելի խօսք դուքս եկաւ հօր բերանից. «Այո, — բարձր ձայնով խօսքը յառաջ տարաւ ծերունին, — քո հայրը քո ձեռքից խայտառակ մահով կը կորչի, բայց

դու ևս չես կարող փախչել պատուհասից։ Ես կ'երթամ դէպ ի մահ, և իմ դագաղին քամակից կը դայ բոլոր Նէապոլիտանիան, արտասուք թափելով և թուլս ու սև հագած, բայց դու կը դիմես դէպ ի մահ, ժողովուրդը անէճք կարգալով քո վերայ։»

Այս խօսքերը, որ ասվեցան ամենախորին լուռութեան մէջ, շուտ-րեցուցին բոլոր ներկայ մարդիկը, այլև դատաւորքը. ամենեցուն հայեացքը դարձվեցան Բոմբայի վերայ, որ այս րոպէնում կանդնած էր այն տեղ որպէս քարացած։ Վիրգինիան գտանվումէր դուքսի մօտ, յանկարծ մօտեցաւ նա իւր եղբորը, բռնեց նորա ձեռքից, և թէպէտ լուռ էր նա, բայց նորա արտասուած խառն հայեացքը ասումէր. — «Զղջացի՛ր, ո՛վ անբաղդ դու, փրկի՛ր քո հայրը, փախի՛ր այս տեղից, կամ եթէ կը մնաս, խնդրի՛ր այս մարդերից ներողութիւն այս անարժան տեսարանի համար, որ դու պատճառել ես նոցա, յետոյ աղաչի՛ր Ամենաբարձրեալը ողորմել քեզ։» Բայց ծերունի դուքսը շուտով գանչեց Վիրգինիային իւր մօտ։ Նա չէր կամենում, որ իւր դուստրը ցաւակից լինի այդպիսի արհամարհելի մարդու, ինչպէս Բոմբօն էր։ Այս միջոցին դահլիճի առանձնարաններից բարձրացաւ վանդակապատը և Անժուեան կարողութեամբ հանդիսացաւ ժողովի առաջն։ Նա մի քանի րոպէ լուռ մնաց, ձգելով ամենեցուն վերայ խոժոռ հայեացքներ. յետոյ վանդակապատը կրկին ծածկեց առանձնարանը, և սկսվեցաւ դատաստանը։

— Դի Մօնտելէնէ դուքսը, — ասաց դատաւորներից մինը — պարտաւորված է այն պատճառով, որ ունեցած է հաղորդակցութիւնք Կոնրադի և թագաւորութեան միւս թշնամիների հետ. այլև, որ նա իւր խորհրդատուութեամբ կերակուր է տուել այն վերջին կոիւններին, որ աւերել են Սիկիլիան. վերջապէս այն մասին, որ նա եթէ Կոնրադը յաղթող կը հանդիսանար, խոստացել է տիրապետել Նէապոլիտանիային և փակել բանտի մէջ կամ թէ մահու պատուհաս տալ բոլոր Գվելֆներին։ Ո՛վ Բոմբօ, մօտ եկէք և կրկնեցէք այն յանցանքը, որի մասին պարտաւորումն ձեր հայրը։ —

«Գնա՛, պարտաւորի՛ր քո հայրը, — ձայն արձակեց ծերունին, — այս տեղ կան ունկնդիրք, որ դու չես տեսնուում. քո նախնիքի ստուերքը ներկայ են այս տեղ նորա համար, որ տեսնեն թէ ինչպէս իւրեանց զաւակներից մինը կատարում է այնպիսի յանցանք, որ իւրեանց ժամանակներում լսված չէր Յոյց տուր նոցա, թէ որպիսի ճանապարհով այժմ Նէապոլիտանիայի մէջ ձեռք են բերվում հարստութիւնք։ Դա պահանջում է իւր հօր գլուխը, — խօսքը յառաջ տարաւ դուքսը, դարձուցանելով դէմքը դէպ ի նայեցողքը, — և ոչ թէ կամէր թագաւորի փրկութիւնը»

— «Սի՛ն անարգէք այդպէս ձեր որդին» — Վիրգինիան աղերսական ձայնով միջհատեց հօր խօսքը :

«Ես ունիմ մի զաւակ միայն, — ասաց ծերունին կատաղութենից անցանելով դէպ ի քաղցր զգացողութիւն. — մի վաւակ, որի անունը պիտի օրհնեն մինչև այն ժամանակ, երբ բնաջնջ կը լինի իմ յիշատակը : Ես ունիմ մի հատ զաւակ, որի առաքինութիւնքը նորոգումէին և ամրացնումէին իմ ծերութիւնը. ես պարծանք եմ համարում ինձ, որ հրապարակով կարող եմ ասել, եթէ իմ կուրծքի վերայ գոռած էի մի այլանդակ դադան, մի և նոյն կուրծքի վերայ աճել ու զօրացել է մի հրեշտակ. թէ — դու էիր Աստուծոյ օրհնութիւնը, ուղարկված իմ տան վերայ, ամենասիրելի դուստր իմ»

Արտասուքը միջհատեցին նորա ձայնը. Վիրգինիան ծածկեց իւր երեսը, որ վառվումէր ամօթխածութեան գունդով, իւր հօր կուրծքի վերայ : Գահճի վերևումը եղած մարդերից մինը, ձգեց դէպ ի Վիրգինիան մի ծաղկափունջ, միւսերը հետևեցին նորա օրինակին : Բայց նորից լսվեցան դատաւորի խօսքերը. — Բոմէօ, յայտնեցէ՛ք ձեր դատաւորութիւնը :

«Ես գիտեմ, — ասաց Բոմէօն — այն օրինակը որ ես տալիս եմ, հակառակ է այն զգացողութեններին, որ յարգելի են ամենների աչքումը. բայց ինձ թվումէ, թէ իմ արարքը արժանի չէ հասարակաց դատապարտութեանը, որովհետև յառաջացել է տեղի տալով իմաստուն թաղաւորի օրէնքին : »

Գատաւորը խնդրեց Բոմէօյից բացայայտել, թէ այն նամակները ի՞նչպէս էին հասած նորա ձեռքը : Ինչքան և աշխատումէր Բոմէօն ծածկել ճշմարտութիւնը, այնու ամենայնիւ դա բոլոր կողմերից դուրս էր երևում մի զարհուրելի կերպով, և սարսափ էր բերում ներկայ գրտանալոյնների վերայ : Բոլոր ժողովի մէջ տարածվեցաւ տրտունջ և տրհաճութիւն :

— Գուք ինչո՞վ կարող էք արդարացնել ձեր անձը, — ասաց դատաւորը դառնալով դէպ ի դուքսը :

Այլևորը վեր կացաւ տեղից,

«Դահիճի կացինը, — ասաց նա, — Կոնրադինի գլխին մահ չերեց բայց ոչ անպատվութիւն. ես առանց դողալու պատրաստ եմ մեռանել. ես միշտ համարել եմ Կոնրադինը մեր օրինաւոր թագաւոր, և միշտ թշնամի եմ եղած այն մարդուն, որ արքայական աթոռը բռնութեամբ յափշտակել էր : Ահա իմ ասելիքս : Անժուհեան Կարոլոս, — ասաց նա, — դառնալով դէպ ի թագաւորի նստարանը, դու կամենումես հաստատել քո իշխանութիւնը, բայց քո աթոռի աստիճանները ապակա-

նումես անմեղների արիւնով. ես չեմ յանդիմանում քեզ, քո խստասրտութեան համար. դա յափշտակողների սեփականութիւնն է. . . . բայց ինչո՞ւ սահմանեցիր դու իմ որդին դահլիճ լինելու իմ վերայ. . . .

Պատաւորների աղաղակքը խլացուցին ալեորի ձայնը. մի քանի՝ րոպէից յետոյ սոցանից մինը յայտնեց, թէ դուքս դի Մօնտելէնէն դատաւարութեամբ է դէպ ի մահ. Վիրգինիան ուշաթափ եղաւ, մահու գունաթափութիւնը ծածկեց նորա գեղեցիկ երեսը: Գուքսին կրկին տարան դէպ ի բանտ. Բովսն նշնպէս դուրս գնաց դատարանից. փողոցումը ժողովրդի բազմութիւնը հայհոյումէր նորան կատաղութեամբ ձայն տալով — «Հայրասպան, հայրասպան»: Քամակից քար ու ցեխ էին ձգում նորա վերայ:

Զ.

Ղոյն օրին երեկոյեան պահուն, բանտի դրան մօտ խօսումէր բանտապետը Գոնզալվիս հետ, որի քաղցր, սիրտ որսացող բարքը մինչև այն աստիճան կախարդեց ծեր զինուորի սիրտը, որ նոքա կարճ միջոցում դարձան սրտակից բարեկամք:

«Ղոյս աղջիկը» — ասաց բանտապետը տեսնելով Վիրգինիային, «ահա երրորդ անգամն է որ գալիս է այս տեղ. ի հարկէ նա կ'աղաչէ քեզ, քո պարտականութեանից դուրս գալ. նա արժանի է ցաւակցութեան. իմ սիրտը մորմօքվումէ, երբ նորա հետ խօսումեմ, բայց դու պինդ կացիր, Լօրենցօ. թող այդ, ինչ թվումէ թէ դուքսի վերայ կապած դատավճիռը այդ խիստ է, բայց արդար է:»

Վիրգինիան մօտեցաւ նոցա:

«Լոյսը նորդի՛ր դորան դէպ ի դուքսի սենեակը, Լօրենցօ. — ասաց բանտապետը, — և տես թէ ի՛նչպէս է ալեորը. նա շատ թոյլ էր, հիւրերեցին նորան այս տեղ:»

Գոնզալվիս նշանացի արեց Վիրգինիային, որ գնայ իւր քամակից. երբ նոքա հասան բանտի առաւել հեռաւոր ճեմելիքի մինին, Գոնզալվիս կարճառօտ բացայայտեց Վիրգինիային այն պատճառքը, որ մինչև այժմ թոյլ տուած չէին նորան փրկել դուքսը, և երգուեց զոհել իւր կեանքը նորա ասպնջութեան համար:

Երբ որ ներս մտան դուքսի սենեակը, մի զարհուրելի տեսարան բացվեցաւ նոցա առաջև. ծերունին արձակումէր յուսահատութեան հեծեծանք. նա պատառումէր իւր կուրծքը. նորա զգեստը և մազերը շողախլած էին արիւնով և աղտեղութեամբ. հիւսումէր, թէ նա զարկ-

վել է բանտի հողեղէն յատակին։ Կորան թվումէր, թէ տեսնումէ իւր նախնիքը, որոնց ստուերքը հանդիսաբար գանչումէր նա և սարսափելով պարզումէր ձեռքը, որպէս թէ բաց խեթկելով ցնորքը։ Վերգիւնիան մօտեցաւ իւր ծնողին և իւր փայփայանքով անյապաղ հանգստացրեց անբաղդին։

«Ինչո՞ւ միայնակ թողեցիր ինձ, դուստր իմ — ասաց նա, երբ որ բանականութիւնը դարձել էր վերան։»

«Տուսա՛հատութիւնը տիրեց ինձ. որովհետեւ դու, իմ պահապան հրեշտակ, հեռի էիր ինձանից, ես կարծումէի թէ նոքա գիտաւորութեամբ հեռացուցել են քեզ, ըստ որում կամէին դեռ ևս չարչարել ինձ. բայց նոքա չտանջեցին ինձ. իմ որդիս մոռացել է խորհուրդ տալ նոցա այդ մասին։»

Եւս միջոցիս դուքսը տեսաւ Գոնղալվին։

«Ի՛նչպէս նախանձումեմ ես քո հօրը, — ասաց նա այս երիտասարդին. — դու որդիաբար լսեցիր քո ծնողի վերջին հառաչանքը, արտասուեցիր նորա գերեզմանի վերայ. բայց իմ որդին գուցէ թէ կ'ապականէ իմ փոշին պարերգութեամբ և ցոփութեամբ։»

— Ո՛չ, դուք չէք կորչելու, — պատասխանեց Գոնղալվը. — երեւի ձեր դուստրը յայտնել է ձեզ իմ գիտաւորութիւնը։ Ձեր յանցաւոր որդին փորել է ձեզ գերեզման, բայց ես նորան կը փակեմ, և այն օրը և ինձ, և ձեր առաքելի դստեր համար, կը լինի ուրախութեան ու հանդիսի օր։

«Ո՛չ, ես չկամիմ ապրել այսուհետեւ, — պատասխանեց դուքսը շատ հոգեշարժ ձայնով. — ես ծեր եմ, ժամանակ է ինձ մեռանել. աղնիւ երիտասարդ, գիտե՛ս դու, թէ աղատելով ինձ, դու ձգումես քո սեփական կեանքը վտանգի մէջ. կարողո՞ւք չէ խնայելու դուքս դիՄոնտէլէոնի աղատողին։ Մի՛ թէ դու կարծումես, թէ ես կը յօժարիմ ընդունել քեզանից մի այդպիսի զոհաբերութիւն։»

— Ես չեմ ձգում ինձ վտանգի տակ, — ասաց Գոնղալվը, որովհետեւ գործակից լինելով ձեր փախստեանը, ես ինքս մնալու չեմ Նէապոլիտանիայի մէջ։

«Եւ դու այդ հասակի մէջ կամեն՞ումես թողուլ հայրենիքդ, հրաժարվել քո հարստութիւններից, անթիւ վայելչութիւններից. ո՛չ, Գոնղալվ, ես արժան չեմ այդպիսի զոհի։»

— Դուք պիտոյ է աղատվէք, — ասաց Գոնղալվը վճառաբար. — սոյն այս գիշերիս ես կը բանամ բանտի դռները, կ'արձակեմ ձեր կապանքը և բռնութեամբ դուրս կը տանեմ ձեզ այս տեղից։ Մի շատ

փոքր ընդդիմութիւն ձեռնից, կորուստ կը բերէ ինձ. զգոյշ կացէ՛ք այդ բանից: Աղատեցէ՛ք ձեր որդին հայրասպանութենից, ձեր դուստրը ցաւից ու տրտմութենից, որ կ'իջուցանէ նորան մի վաղաժամանակեայ դերեզման: Չեղ պարտ է ամենայն հոգողութեամբ պահպանել այն կեանքը, որ թանգ է մի էակի համար

Պոնդալվը լռեց. նորա սիրտը զարկեց սաստկապէս: Քաղցր զգացողութիւնք մի կախարդական լուսով պայծառացուցին ալեորի խաւար հոգին. նա նայեց Պոնդալվի վերայ նոյնպիսի քնքշութեամբ, որ կենդանագործումէր նորա հայեացքը, երբ սոքա դառնումէին դէպ ի Վիրգինիան: Դուքսը վեր կալաւ նորա ձեռքը, մեղմով մօտ քարշեց նորան և համբուրեց:

«Պոնդալվ — ասաց նա մի հոգեպայծառ ձայնով — կամենումես դու լինել ինձ որդի:»

Պոնդալվը փոխանակ պատասխանելու, ընկաւ դուքսի ոտքերը և ձգեց Վիրգինիայի վերայ մի անվստահ հայեացք որ, ինչպէս երևումէր, քննելով հարցանումէր Վիրգինիայից, — կարճը եմ արդեօք ասել ձեզ հայր: —

«Վիրո՞ւմես դու նորան,» — խօսքը յառաջ տարաւ ծերունին:

Պոնդալվը լռութեամբ բարձրացրեց աչքերը դէպ ի երկինք, և ասես թէ վկայ էր դանչում նորան իւր սիրուն:

«Ես գիտեմ, որ նա քեզ սիրումէ. ես գիտեմ այդ բանը.» — յաւելացրեց դուքսը:

Պոնդալվը գրկախառնեց ալեորին, ինդալով և արտասուելով. Դուքսը մոռացաւ իւր ցաւերը:

«Բայց դու իմ գրկումը չես, դուստր իմ. — ասաց նա Վիրգինիային, — ո՛հ, մօտ արի, թող օրհնեմ ձեզ դուք երկուքդ իմ զաւակներն էք:»

Վիրգինիան լուռ էր. նորա աչքերը դարձուցած էին դէպ ի երկինք. նորա կուսական ճակատը ծածկած էր մի անսովոր գունաթափութեամբ. երևումէր, որ նա աղօթումէ Պոնդալվը հաղիւ թէ շունչ էր քարշում: Վերջապէս Վիրգինիան մօտեցաւ իւր հօրը, ընկաւ ծնկերի վերայ և ոռոգեց հօր ձեռքերը իւր արտասուքով:

— «Երեցէ՛ք ինձ, հայր իմ, ներեցէ՛ք: Աստուածամօր սեղանի առաջն ուխտ եմ դրել ես իմ հոգու վերայ, ո՛չ մի փեսայի չհարսնանալ, մինչև անբաղդութիւնը ծանրանումէր ձեր վերայ. ես երգուել եմ շփրել ոչ ոք, բաց ի իմ հօրից, մինչև նա լինելու էր վտանգի մէջ:»

Դուքսը և Պոնդալվը նայումէին Վիրգինիայի վերայ մի պատկառելի լռութեամբ:

«Վոնջալվ, — ձայն արձակեց ծերունին. — դարձրու ինձ իմ ազատութիւնը, աղատի՛ր ինձ մահուց փախի՛ր մեր հետ միասին. դու կը լինիս իմ դստեր ամուսինը և նա սիրելու է քեզ. ես կամենում եմ դեռ ևս բաղդաւոր լինել ձեր հետ միասին:»

— Այս կը փրկեմ ձեզ և ինձ, — ասաց Վոնջալվը հոգեպայծառ ձայնով. — Ի՛նչ բան յանձն չէի առնլու ես, աչքիս առաջն ունեւիւյ պղպիսի վարձատրութիւն:

Վոնջալվը քնքշութեամբ համրուրեց արգելականի ձեռքը և դուրս գնաց, երկիւղ կրելով, մի՛ գուցէ իւր երկար բացակայութեամբ (դուրս մնալովը) վարձուցանէ բանտապետի կասկածանքը:

Է.

Բանտը, որի մէջ փակված էր դուքս դի Վոնտելէոնէն, շինած էր Անժուան Կարոլոսի հրամանով և սահմանված էր այնպիսի յանցաւորների համար, որ պարտաւորված էին որպէս դաւաճանք դէպ ի թագաւորը: Այդ բանտը ամենայն կողմից այնպէս ամրացուցած էր, որ մի խառնակութիւն պատահելով, կարող էր սպասաւորել որպէս մի ամրոց, և ունէր մի հատ դարպաս, որի մէջ կարելի չէր այլապէս ներս մտանել եթէ ոչ մի շարժական կամուրջի վերայով: Այս կամուրջը գիշերները հանվումէր. նորան ցած էին թողում ոչ այլապէս, եթէ ոչ դուրսի պահապանի նշան տալով, որ լինումէր այն միջոցին, երբ մարդ էր ուղարկած թագաւորից կամ բերված էր մի յանցաւոր: Բանտի ամեն մի յարկումը կային առանձին պահապանք. ամեն մի սենեակի մօտ կանգնած էր մի առանձին ղեկուոր: Կարողսը բանտարկածների վերակայութիւնը յանձնել էր այնպիսի մարդու, որ մեծացել էր զինուորական խիստ կարգի մէջ, և սովոր էր հնալանդել միշտ առանց հակառակութեան: Նա վախեցել էր տալ այս ծանր պարտականութիւնը այնպիսի անձնի, որ լինելով հրամանակալ աստիճանաւոր, այլև աղնուական, կարող էր հաղորդակցութիւնը ունենալ արգելականների հետ, որոնցից շատերը նոյնպէս ժողովրդի վերին կարգից էին: Այս պատճառով որոշեց նա յանձնել արգելականքը մի հասարակ բանտապետի: Այս բանտապետը խիստ մարդ չէր, բայց ամենայն մարդու ցաւակից էր միակերպ արգելականները նորա համար զանազանութիւն չունէին. ոչ արտասուք, ոչ արծաթ չէին կարող. յողբողիւ նորա հաւատարմութիւնը:

Շարժական կամուրջը վերացուցած էր. բանտի մէջ թագաւորումէր կատարեալ խաղաղութիւն. բայց բանտապետը դեռ հանգստա-

ցած չէր, նա բարկութեամբ հարցանումէր Գոնղալվից, թէ ինչ պատճառաւ ստիպել էր նորան երեք օր շարունակ հեռանալ բանտից, և Երիտասարդի չքմեղութիւնքը (արդարացուցիչ պատճառքը) բաւական չէին թվում նորան :

« Ի՞նչ, — ասաց նա վերջապէս. — եղուց կը վճարեմ քեզ յիսուն սկուդի, որոնիր քեզ մի ուրիշ տեղ պաշտօն : »

Գոնղալվը հպարտութեամբ պատասխանեց, թէ — Ես ինքս զղուել եմ այս անարդ պաշտօնից. այն արծաթը, որ ինձ պատկանումէ, վաստակած եմ ես արիւնի քրտինքով. և թէ անագան չլինէր, սոյն այս րօպէիս կամիր ես հեռանալ այս տեղից :

« Ի՞նչ, — թէ դու իսկութեամբ բարկանումես, — խօսքը միջահատեց բանտապետը. — եղբայր, ես կատակում եմ քո հետ. ես լաւ գիտեմ, որ դու պատուաւոր մարդ ես. մարդուս բնաւորութեանը խելամուտ լինելու համար, ինձ շատ ժամանակ հարկաւոր չէ, և քեզ կենակից եմ ահա երեք շաբաթ : Ես ամենեւին դո՛հ եմ քո հաւատարմութենից. տուր ինձ ձեռքդ և մի՛ բարկանար : Ես ասացի այդ խօսքերը, որ ահ տամ քեզ ամենասիրելի եղբայր, մի՛ հեռացիր այդպէս յաճախ, ըստ որում այդ ընդդէմ է մեր պաշտօնի կարգին : »

Կոքա բարեկամաբար համբուրեցին միմեանց. Գոնղալվը գնաց դէպ ի իւր սենեակը, բայց վաստակած բանտապետը խորասոյլ եղաւ քաղցր քնի մէջ. բայց նա շուտով դարձեցաւ շարժական կամուրջի շղթաների ձայնից. « Երեւի թէ մի նոր յանցաւոր են բերել. » — մտածեց նա : Ոչ մի րոպէ ևս չկորուսանելով, վեր կացաւ բանտապետը և կամենումէր դուրս գնալ դէպ ի բանտի ձեմելիքը, և ահա Գոնղալվը ներս մտաւ նորա մօտ : Գոնղալվի քամակից հետեւումէին երկու մարդ, որ, ինչպէս ասումէր նա, արքունի թիկնապաշտ էին, որ իբրեւ թէ ուղարկված էին թաղաւորից, անյապաղ տանելու բանտից դուրս դի Մօնտեղէոնէն և ներկայացնելու Նորա մեծութեանը : Այս թիկնապահներին մինը պատմեց բանտապետին, իբրեւ գաղտնիք, թէ — թաղաւորը Բետիւնի խորհրդով կամենումէր ներել դուքսին, և թէ սա կը յայտնէ նորան մի քանի իրողութիւնք, և — կը խոստանայ ծառայել նոյն հաւատարմութեամբ, որով ծառայումէր Ֆրիդրիկոսին և Կոնրադին : Թէպէտ բանտապետը ամենայն զգաստութեամբ նկատումէր նորա երեսի արտայայտութիւնքը, այնու ամենայնիւ չկարողացաւ նշմարել նորա մէջ ոչ մի շփոթութեան նշան :

« Ի՞նչ հարկէ, դուք ունիք ձեր մօտ գրաւոր հրաման թաղաւորից կամ նորա գործակալից կամ թէ դուքս Բետիւնից : »

խագաւորի թիկնապահը յանձնեց նորան մի թուղթ, Բանտա-
տը ուշագործութեամբ քննեց ստորագրութեան ամեն մի տառը:

«Իմ աչքերս վատ են, Գոնդալվ. դու առաւել պատանի ես.
նայի՛ր, արդեօք այս թուղթը մի շինովի բան չէ՞.» — ասաց նա վերջա-
պէս Գոնդալվին, որին բարեսիրտ բանտապետը իւր չնչին գփտութենից
յետոյ, կամենումէր ցոյց տալ այս ապացոյցը իւր կատարեալ դէպ ի
նա վստահութեանը:

— Ես եմ թէ, այս թուղթը չէ նմանում բոլորովին այն միւս հրա-
մանաթղթերին, որ ես տեսած եմ ձեր մօտ. — պատասխանեց Գոնդալ-
վը լաւ նայելով թղթի վերայ:

«Ի՛նչպէս, մի՛ թէ. — ձայն արձակեց բանտապետը. — Ուրեմն Գոն-
դալվ, դուք չթողուս այս պարոնները այս տեղից, մինչև իմ վերա-
դառնալը: Գուր դիտե՛ս, — շնչեց նա Գոնդալվի ականջին, — որ ես
պատուէր ունիմ ամենայն տարակուսական դործի մէջ, անձամբ անձին
ներկայանալ թագաւորին և ստանալ նորանից բերանացի հրամաններ:
Ես շուտով կը հագնվիմ, — խօսքը յառաջ տարաւ նա դառնալով դէպ
ի թիկնապահքը, — և կը շտապեմ դէպ ի պալատը վերահասութիւն
գործելու: Կերեցէ՛ք, պարոններ, բայց եթէ քննութեամբ իմացվի, որ
դուք յանդգնել էք Գոնդալվ, ես գնումեմ հագնվելու և քեզ
թողումեմ իմ փոխանորդ. աչքդ չդարձուցանես սոցա վերայից. տար
սորանց դէպ ի քո սենեակը և փակի՛ր այն տեղ:»

Բանտապետը շտապով հագնվեցաւ և դիմեց դէպ ի պալատը,
երբ որ արդէն հարկաւոր խրատները տուած էր իւր բարեկամին և ասած
էր պահապանների վերակացու պաշտօնակալին, թէ նա իւր փոխանակ
թողել է այս տեղ Գոնդալվին:

Ենչանելով կամուրջի վերայից, հրամայեց վերացնել նորան.
բանտի մէջ դարձեալ թագաւորեց լուռութիւն: Բանտապետը ալէկոծ-
վելով այն կասկածանքից, որ ձգել էր նորա մէջ Գոնդալվը, արագ ա-
րագ գնումէր մռութ փողոցների միջից, և ահա շրջապատեցին նորան
մարդիկ, որ և խկոյն բռնեցին նորան, փակեցին բերանը թաշկինակով
և կապելով ձեռք ու ոտքը, ձգեցին նորան մի պարկի մէջ: Այս բոլորը
կատարվեցաւ այնպիսի արագութեամբ ու հմտութեամբ, որ նա չկարո-
ղացաւ ամենեւին ձայն հանել:

Եսպիսի անվտանգ կերպով տարան նորան դէպ ի ծովափ, ուր
արդէն սպասուէր նորան մի նաւակ, քաջ թիավարներով և լատինա-
կան առագաստով. այս նաւակի մէջ հրամայած էր տանել բանտապե-
տը Կալարիիայի ծովեզերեայքի չորս կողմով դէպ ի մինը Իլլիրիական
կղզիներէից, որ պատկանումէին Անետիկոյցի:

Բանտապետի հեռանալուց կէս ժամ յետոյ, շարժական կամ ջին հասաւ ձիով արքայական թիկնապահը, որ հարցանէ, թէ — էին նորա երկու ընկերքը, որ թագաւորը ապարանքից ուղարկել էր տեղ, դուքս դի Մօնտեյէոնէի քամակից, թէ ո՛ր է բանտապետը և չո՛ւ համար չեն տանում դուքսին թագաւորի մօտ, որ վաղուց սպասու մէ նորան :

Պաշտօնակալը վաղեց դէպ ի Գոնզալվը, հրաման խնդրելու : Սա հրամայեց իսկոյն ցած թողուլ կամուրջը և ընդունել ուղարկած մարդը : Երիտասարդը լսելով սորանից այն պատուէրը որ տուած էր նորան, ընկաւ դժուարութեան մէջ . մի քանի րոպէից յետոյ ասաց նա պաշտօնակալին .

« Ես գործի մասին ծագել է արդէն մի երկմտութիւն, և իմ մեծաւորը գնաց դէպ ի պալատը վերահասութիւն գործելու : Ես չեմ կարող դուքսին միայնակ արձակել այս պարոնների հետ . բայց չկամելով Նորին մեծութեանը պատճառ տալ սպասելու, ես ինքս ճանապարհակից կը լինիմ արդելականին մինչև պալատը : Բայց խնդրեմ մինչև իմ վերադառնալս, ո՛չ մի մարդ որ և իցէ պատճառով դուրս չթողուլ բանտից : Գուրք գիտէք, թէ ի՞նչ պատասխանատուութեան ներքոյ ենք մեք . տուեցէ՛ք ինձ երկու զինուոր ապահովութեան համար : »

Պաշտօնակալը ամենևին անկասկած լինելով, խոստացաւ ճշդապէս կատարել Գոնզալվի հրամանը : Նա կարգեց սորա մօտ երկու զինուոր, հրամայելով նոցա բոլորովին հնազանդել բանտապետի օգնականին : Շուտով դուքսի վերայից հանեցին նորա կապանքը և Գոնզալվը առաւ իւր հետ արգելականը, երեք թիկնապահքը և երկու զինուորքը, անցաւ կամուրջի վերայով, որ յետոյ դարձեալ վերացվեցաւ :

Պատուելի ծերունին փրկված էր : Գոնզալվը բանտից մի փոքր հեռացած, և մտանելով մի նեղ փողոցի մէջ, որ տանումէր դէպ ի բանտը, իւր երկու զինուորքը կարգեց պահապան, և պատուիրեց նոցա ոչ ոք ներս չթողուլ այս փողոցի մէջ, մինչև ինքը չվերադառնայ նոցա մօտ . Գործ գրած այս զգուշութիւնը, որ Անժուան Արդլոսի ահաւոր ժամանակումը, զարմանալի չէր այն քաղաքամանի ոչ ընակիչներին և ոչ պաշտօնակալներին, որ առաւօտուն զնումէին դէպ ի իւրեանց պաշտօնը, նոքա յառաջ խաղացին : Շուտով միացան նոցա հետ մի քանի զինուորված մարդիկ և Վերդինիան, որ Գոնզալվի համարձակ ձեռնարկութեան վախճանին սպասումէր դողալով : Այսպիսաբար նոքա յաջուրութեամբ հասան ծովի եզրին, ուր քարակոյտերի և ձկնորսական խրճիթների մէջ, որով այն ժամանակին պատած էր այն գեղեցիկ ծովալը, թաղուցած էր մի այլ մակոյկ քաջասիրտ թիավարներով :

Այն մարդիկը, որ օգնական էին դուքսի ապստոլութեանը, առաջ-
որդեցին նորան մինչև նաւակը միայն, որ պիտի տանէր ծերունին և
որա դուստրը զէպ ի Կալարբիա։ Այս երկրի սարերը շատ անգամ
եղած էին քրտորականների պատսպարան։ Բարի Գոնդալվը խոստացաւ
այն անբաղդ հօրն ու դուստրին, թէ շուտով կը միանայ նոցա հետ այն
տեղ և հնար կը մտածէ նոցա դալոց ապահովութեան համար։ Երեք
օր ու գիշեր նոքա ծովի վերայ էին, շատ անգամ սաստիկ հողմի երե-
սից պահպանելով իւրեանց անձը ծովեզերեայ ժայռերի մէջ։ Չորրորդ
գիշեր թիավարքը ցամաք հանեցին նորանց մի անապատ տեղում, որ,
ինչպէս նոքա ասումէին, բոլորովին անվտանգ էր։ Ալեոր հայրը և նո-
րա մանուկ դուստրը սպասումէին այս տեղ լուսարացին, երթումէին բո-
լոր օրը պտուտական և խաչանիչ ճանապարհներով, հեռի մնալով ցան
ու ցիր շինական խրճիթներից, և ոչ մի տեղ չէին գտանում մի յար-
մարաւոր օթեան իւրեանց համար։

— «Մի քանի քայլափոխ ևս, — ասաց Ալիզինիան, — այնուհե-
տե մեք կը հասանենք այն քարանձաւին, որ դուք տեսնումէք։ Ո՛հ,
եթէ կարողանայի ես տանել ձեզ մինչև այն տեղ, հայր։ »

— «Մի զրկանք և աշխատութիւն քեզանից չէ կարող զարմա-
ցնել ինձ, մեծահոգի դուստր իմ. — ասաց ծերունին։

Նոքա կամաց կամաց շարժւումէին յառաջ և վերջապէս հասան
քարանձաւին, ուստի զարհուրելով յետ գնացին։

Բնութեան կամ ժամանակի խաղարկութիւնը քանդել էր նորա
կամարի մի մասը. մի սրնթաց հեղեղատ տիրապետել էր այս դատար-
կութեանը, խոխոջաձայն ներս յարձակւելով և տանելով իւր հետ
գերաններ ու քարեր և փայտեր, որ հանդիպումէին նորա ճանապար-
հին։ Քարանձաւի միւս մասները նոյնպէս մօտ էին քանդւելու։ Ալի-
զինիայի վերայ գող եկաւ։ Դուքսը տեսնելով սորան, ժողովեց իւր
բոլոր զօրութիւնքը և յանձն առաւ յառաջ գնալ։ Ալիզինիան ամե-
նայն զօրութեամբ օգնումէր հօրը և նոքա շուտով հասան մի այլ քա-
րանձաւի, որ այնքան զարհուրելի չէր. ալեւորը նստեց քարի վերայ։

— Տարերքը ևս — ասաց նա — անգութ են իմ հետ, որպէս մար-
դիկ. ես վտանգից դուրս եմ, բայց արջերի որջի մէջ. ինչո՞ւ մի փոքր
կրակ չկայ անձրեւը սառուցի պէս պողեցնումէ իմ մարմինը։

Ալիզինիան սկսեց լալ։

— Ի՞նչ պիտի արտասուքք — ասաց հայրը — թափւին իմ թշերի,
իմ կուրծքի վերայ. նոքա կը տաքացնեն ինձ։

Նա վեր կալաւ դատեր ձեռքը և համբուրեց:

— Եւ ցուցանումեմ քեզ այնպիսի յարդուութեան նշան, — յառաջ տարաւ նա, — որ մի այլ ծնող չէր ցուցանելու իւր դէպքց ո՞վ ունի այդպիսի դուստր, որպէս դու ես Օրհնեալ ինչիս դու, իմ սև օրերի միայնակ ուրախութիւնը: Բո հայրասիրութիւն ծածկումէ նոյն ինքն քեզանից այն զրկանքի ծանրութիւնը, որ դո՞ւ յանձն ես առել իմ համար, լայց դորան արժանապէս կը վարձատրէ Նա, որ վարձատրումէ ամենայն առաքինութիւն, որովհետեւ Նա բարի ու արդար է. Նա միայն արժանապէս կը փոխարինէ քեզ:

— «Եւ ոչինչ զրկանք յանձն չեմ առած, — պատասխանեց Վիրգինիան դողալով: — Ես հետեւել եմ միայն իմ սրտի ձգտողութեանը: Ի՞նչ են իմ համար հարստութիւնքը, որ ինձ կարող էին օգտակար լինել, համեմատելով իմ ծնողիս օրհնութեանը: Ես մոռանումեմ ամենայն ցաւք, երբ տեսնումեմ, որ դուք թեթեւանումէք ձեր անբաղդութեան մէջ, հանգստանալով իմ կուրծքի վերայ: Ծիծեռնակը վերադառնալով դէպ ի իւր բոյնը, չէր այնքան ուրախանում դարնանային արևի առաջին ճառագայթներէից, ինչպէս ես ուրախանումեմ ձեր մի հատ ժպիտովը: »

Եւս խօսքերը ասելով, Վիրգինիան համբուրեց իւր հայրը և ջերմացրեց նորան իւր շնչովը:

— Եւ քաղցած եմ — ասաց ալեւորը, մի բոպէաչափ լըութենից յետոյ:

— «Ինչպէս որոտմունքը կը դադարին, — պատասխանեց Վիրգինիան, — կ'երթամ ես մօտակայ խրճիթքը — խնդրելու

— Հայ Խնդրելու, մուրալո՞ւ քո հօր համար, — ձայն արձակեց դուքսը: — Տմարդի՜ որդի, այս բոպէիս կարելի է որ դու ուտում — խումումես քո անարժան ընկերների հետ. վայ, վայ՝ նորան, — խօսքը յառաջ տարաւ նա. — երկնային անէծքը կախված է արդէն նորա գլխի վերայ. իմ անբաղդութիւնը հարստացրեց նորան. բայց սոյն այս հարստութիւնը կը կործանէ նորան. վայ, վայ՝ նորան:

— «Հայր իմ, — բացադանչեց Վիրգինիան. — ցաւակից եղէք նորան: Երբ թէ կարող է հայրական սիրտը ամփոփել իւր մէջ այդքան ատելութիւն: »

— Իմ սիրտը ամփոփումէր իւր մէջ եւս առաւել սէր, դուստր իմ: Այո, ես սիրել եմ նորան: Անդրանիկ որդու առաջին հայեացքը քաղցր է ծնողին, ինչպէս գաբնան առաջին օրը, ինչպէս ցամաքահողի տնտէրութիւնը երկար ծովագնացութենից յետոյ, բայց այժմ անցած ու գնացածի յիշատակքը չեն շարժում իմ սիրտը: —

Թորիկը հանդարտեց, կայծակը այս տեղ ու այն տեղ կտրա-
 թ թեթեւ թզուկին ամպերը, որոնց մէջ ցոլանումէին արեամտի
 աղայթքը: Աերայ հասաւ գիշերը, բայց անբաղդ աքսորականքը
 չէին պատսպարան: Նոքա դարձեալ գնացին յառաջ և շուտով տե-
 ռն մի խրճիթ, որի տանտիկինը կերակրեց նորանց և թոյլ տուեց նո-
 րի գիշեր անցուցանել իւրեանց յարկի տակ: Այսպէս չարաբաղդ
 փախստականները թափառումէին աւելի քան թէ մի շաբաթ սարերի
 մէջ: Աերջապէս հասան նոքա կալարիայի առաւել բարձր սարերից
 մինի քարանձաւին, որի նեղ մուտքը, երկու մեծ ժայռերի մէջ, հետ
 դհետէ լայնանումէր և վերջանումէր մի շատ գեղեցիկ հովիտով: Մի
 այլ պատսպարան չէր որոնելու իւր համար իմաստունը: Այն տեղ
 բարձրանումէին փառաւոր մայրիք, տխուր միտենիք և հովանաւոր փե-
 կոնք: այն տեղ բոլորը շնչումէր խաղաղութեամբ և բարձրացնումէր հո-
 գին գէպ ի երկինք: Այս հովիտի մի ծայրումը կար մի առանձնացած
 խրճիթ: Աքսորականքը բաղնեցին (չարկեցին) սորա դուռը, որ իսկոյն
 բացվեցաւ, և մի ալեղարգ, հին, օրերի զինուոր ընդունեց եկաւորքը:

Ս իրգինիայի սիրտը վկայումէր, թէ սա պիտոյ է լինի նոյն իսկ
 զինուորը, որի տունը խորհուրդ էր տուած Գոնղալվը որոնելու այս
 տեղի սարերի մէջ, երաշխաւոր լինելով տանուտիրոջ բարեխիղճ վար-
 քի մասին: Առաջին ողջունատուութեններից յետոյ, Ս իրգինիան հար-
 ցրեց, թէ ի՞նչպէս էր նորա անունը և ուրախացաւ լսելով մի և նոյն
 անունը, որ ասել էր նորան Գոնղալվը. և ինքը նոյնպէս տանուտիրոջը
 յայտնեց իւր հօր անունը:

— Դուքս գի Ծոնտեկէնէ, իմ մեծահոգի և քաջ զօրապետը, —
 ձայն արձակեց հին զինուորը և ընկաւ աքսորականի ոտքերը: — Դուք
 իմ տնուան ապահով էք. ես լսած եմ ձեր անբաղդութեան համբաւը,
 բայց չգիտէի ձեր փախստականութիւնը: Հանգիստ կացէք, ես ձեզ տա-
 լու չեմ ձեր թշնամու ձեռքը: —

Ս երջապէս բաղդը, երեւումէր, թէ ողորմել է վշտակիր ալեո-
 րին և նորա առաքինի դատերը: Նոքա գտան օթեան և բարեկամ, որ
 պատրաստ էր բաժանել նոցա հետ վերջին հացի կոտորը և պաշտպա-
 նել նոցա կեանքը, իւր կուրծքը դէմ գնելով վտանգին: Ձինուորի
 դուստրը յանձն առաւ սրտցաւութեամբ հոգաբարձու լինել Ս իրգի-
 նիային: Բոլոր տունը վեր ի վայր եղաւ, աշխատելով պատրաստել ե-
 կաւորների համար պատշաճաւոր կերակուր և փափուկ հանգստարան:

Գալոց օրին սպասումէր նոցա մի նոր ուրախութիւն: Գոնղալվը
 նոցա մէջ էր, նա գտել էր նոցա պատսպարանը: Հոգեպայծառ խնդու-

Թեամբ միմեանց ողջունելուց յետոյ, դուքոր հարցրեց նորա ինչ հնարքով դուրս էր եկել Նէապօլիտանիայից:

« Զրաժարելով ձեզանից, — ասաց պրական և աղնիւ երիտաւ դը — հազայ ես իմ առաջին հանդերձը, որ իմ հաւատարիմ ընկ ներից մինի մօտ էր. սոքա ձեր աղատութեան միջոցին եկել էին թ գաւորի թիկնապահներին անունով. ես արձակեցի մեր աղնիւ քաջ տղ մարդիկը, և այս երեք ընկերակիցների հետ գիմեցի ես ուղղակի իմ տունը: Այս տեղ ամենեքեան գիտէին, որ ես երեք շաբաթ սորանից յառաջ մի վենետիկեան նաւով գնացել էի Վալարիի, իմ գիւղը, ուրեմն և այժմ վերադառնումէի գիւղից: Իմ ամենայն ծանօթները քաղաքի մէջ, հաւատացած էին, թէ ես գնացել եմ իմ կալուածը: Այսպէս ահա կարողացայ ես մի քանի օր անվտանգ անցուցանել Նէապօլիտանիայի մէջ, իմ գործերը կարգի դնելու և իմանալու, թէ ի՛նչ տպաւորութիւն առնելու էր Վարոլոսի վերայ ձեր անակնկալ փախուստը: Միւս օրին յայտնեցի ես իմ ծանօթներին իմ կարծեցած վերադարձը գիւղից, և որպէս հարցասէր եկաւոր կամեցայ գիտել, թէ ի՛նչ նոր լուրեր կային քաղաքի մէջ: Շուտով վերահասու եղայ ես, որ իմ մասին ոչինչ կասկածանք չկար, որ և ամենեքեան հաւատացած էին իմ ճանապարհորդութեանը, և ես յանձն առայ ներկայանալ թագաւորին: Պալատի բոլոր զնոյցների նիւթը էր ձեր փախուստը և Պապի նուիրակի դալուստը: Վարոլոսի կատաղութիւնը սահման չունի. նա չէ՛ կարողանում հասկանալ, թէ ի՛նչպէս և որի՞ օգնութեամբ կարողացաք դուք աղատվել: Նա կասկած ունի բանտապետից, որ, ինչպէս ամենեքեան ասումեն, — փախել էր ձեր հետ միասին յառաջուց, մի անյայտ պատճառանքով հեռանալով բանտից:

Վարոլոսի Պօլիցիան հնարել է մի ամբողջ հրաշալի պատմութիւն այս անցքի մասին, որ դորանով մխիթարէ Վարոլոսի սիրտը, և հաստատումէ, թէ բանտապետը մեծ խորամանկութեամբ կարգադրել է բոլոր գործը, թէ յառաջ ինքը դուրս է գնացել բանտից և ապա ծածուկ ուղարկել է մի մարդ իրբն թիկնապահ, ձեղ թագաւորի մօտ պահանջելու համար. այլև թէ բանտապետի օգնականը չէ կամեցած ձեղ արձակել միայնակ այս մարդու հետ, այլ ինքը յանձնառու է եղել ճանապարհակից լինել ձեզ մինչև պալատը. բայց հաղիւ թէ անցած էր բանտի կամուրջից, իսկոյն սպանվել է նա դարանագործ մարդերի ձեռքով: Այո, Պօլիցիան գտաւ անբաղդացած Լօրենցոյի մարմինը, որ ձգել էին ծովը, և ստացաւ վարձատրութիւն իւր արի գործակատարութեան համար: Վարոլոսը գին է դրել ձեր գլխի վերայ և հրատարակել է հրաման, որ ձեզ սպանեն նոյն տեղում, ուր կ'ըմբռնեն ձեզ, բայց բանտապետը

այացնեն Նորին մեծութեանը, Կարողսին հաւատացրել են, թէ
 եղեցիկ դուստրը Վիրգինիան, արծաթով գայթակղեցուցել է
 հաւատարիմ սպասաւորը և գրաւել է դէպ ի իւր կողմը: Բայց մի
 դպար բանտապետի գրութիւնը. ես ուղարկեցի նորան մինչանաւոր ար-
 արթ և պատուիրեցի ասել նորան, որ գնայ Վենետիկ և այն տեղ բնա-
 լի և միւս ևս չվերադառնայ դէպ ի Նէապօլիտանիա, եթէ չկամէր իւր
 գլուխը գնել կախաղանի վերայ: Մոռացայ պատմել ձեզ վտարթար Բո-
 մէյի մասին: Պապը ուղարկել էր իւր նուիրակը, մի խիստ յանդիմա-
 նութեամբ դէպ ի Կարդուս, նորա անարդ գնացքի, նորա արինասիրու-
 թեան, այն անլսելի հալածանքների համար, որ բարձրացրել է նա ան-
 խտիր թէ մեղաւորների և թէ անմեղների վերայ: Պապի նուիրակը շատ
 խստապէս կշտամբումէր Կարդուսին այն բանի համար, որ նա գայթա-
 կղութիւն է ձգել բոլոր քրիստոնէից ալգի մէջ, թոյլ տալով ձեր անա-
 ռակ որդուն հրապարակաւ պարտաւորել իւր հարազատ ծնողը, և դա-
 տաստանական ընթացք տալ մի այդպիսի ամբաստանութեան: Այս տեղ
 Կարդուսը բոլորովին կատաղեց և գոռաց նորա վերայ, ասելով — թէ
 կարօտ չեմ պապի խրատներին, և եթէ իմ գահը ստացել եմ Հռոմի
 Պապի բարերարութեամբ, ապա կարող եմ թագաւոր լինել առանց Նո-
 րին սրբութեան առաջնորդելուն ինձ և այլն, և այլն: Բայց ինչ վերա-
 բերվումէ յիշեալ ամբաստանութեանը, — յաւելացրեց Կարդուսը, —
 շատ շնորհակալ եմ ձեզանից, որ միտս ձգեցիք այդ որդին, որ թագաւո-
 րութեան օգտի համար զոհել է իւր հայրը. ես դեռ ևս արժանապէս
 վարձատրած չեմ նորան: Այն օրինակը, որ նա տուել է, պէտք է քա-
 ջալերել ներկայ ժամանակներումս, երբ իմ գահը շրջապատած է թըշ-
 նամիներով: Այսօր մի գաւառի կառավարութիւն յանձնեցի ես Բօրներտ
 դէ Բետինին. ասացէք Պապին որ նորա տեղը կարգումեմ ես Բօմէօ դի
 Մօնտելէոնէին:» —

— Լստուած իմ, — բացագանչեց դուքսը, — մի՛ թէ նա ասել է
 այդ վարհուրելի խօսքերը:

«Նա ոչ թէ միայն ասել է, այլև կատարել է գործով, — պա-
 տասխանեց Գոնչալվը: Երբ որ ես դուրս էի գալիս Նէապօլիտանիայից,
 Բօմէօն էր արդէն նորա մինիստրներից մինը: Մի խօսքով, Կարդուսը բո-
 լորովին թշնամացել է պապի հետ. ես շուտով հեռացայ պալատից,
 որ չհանդիպիմ Բօմէյին, որի քամակից մարդ էր ուղարկել թագաւո-
 րը: Մի քանի օրից յետոյ ես դուրս եկայ Նէապօլիտանիայից և գնա-
 ցի Կալաբրիա, անդադար մտածելով ձեր թանգագին կեանքի վերայ:»

Գոնդալվը թէպէտեւ իւր սրտի ձգտողութիւնքը դէպ ի վ նիւան չէր թաղուցանում, բայց նա իւր անձը արժանի չէր համա նորա սիրուն և վախենալով, մի՛ գուցէ վերաւորէ նորան, չէր յայտն իւր սէրը. սակայն այս ներքին պատերազմը, սակաւ չէր պատահու որ պատրաստէր նորա համար շատ երջանիկ ըրպէք. նա Վիրգինիայ աչքումը նկատումէր մի քաղցր կրակ, երբ որ սա խօսումէր նորա հետ. և շատ անգամ մի հառաչանք, որ ակամայ արձակվումէր Վիրգինիայի առաքինի սրտից, ասումէր Գոնդալվին, թէ «մեծահոգի հովանաւորի պատկերը խոր տպաւորվել է նորա մէջ»։ Մի կողմից ժամանակը, մեր ձաւորութիւնը և երախտադիտութիւնը, իսկ միւս կողմից կիրքը հետ զհետէ տուեցին նոցա աւելի համարձակութիւն։ Վիրգինիան իւր ուխտը համարումէր կատարված. նորա հայրը փրկված էր, նա գտնվումէր ապահովութեան մէջ. իսկ Գոնդալվը սպասումէր միայն նաւին, որ պիտոյ է շուտով երևէր ծովին եղբունը և տանէր նորանց դէպ ի Գրանսիա. ամենայն բան ձեռնտու էր ալատապէս կերպարանագործելու սիրու ախտը Վիրգինիայի սրտի մէջ, և միանգամ վերադառնալով յըօսանքից, երբ Գոնդալվին սիրտը սովորականից առաւել քնքուշ էր, և Վիրգինիան ոչ այնքան ամաչկոտ, ինչպէս յառաջ, նոքա քաղցրանալով իւրեանց կեանքի վերայ, խոստովանեցին իւրեանց փոխադարձ սէրը և երգմամբ հաստատեցին իւրեանց խոստումը յաւիտեան պատկանիլ մի-նը միւսին։

Գոնդալվին ուրախութիւնը հասել էր մի հոգեպայծառ սքանչացման. նա երջանիկ էր. նա մտքով պատկերացնումէր այն ըրպէն, երբ Վիրգինիան Աստուծոյ սեղանի ոտքումը կրկնելու էր այս երգումը և կը դառնար նորա կեանքի անբաժանելի ուղեկիցը։ Այս ըրպէիս մոռայաւ նա, թէ սակաւ է պատահում, որ բազդը լինի տեղական, և թէ սկսեալ այն ժամանակից երբ անմեղութիւնը հրաժարել է աշխարհից, սորա մէջ թաղաւորել են ցաւը և վիշտը։

Դուքսը նստած էր խրճիթի մուտքի մօտ. նա նոյնպէս պատկերացնումէր մտքով իւր Վիրգինիայի զալոց բաղդաւորութիւնը. այս միջոցիս երիտասարդը և աղջկէկը մօտեցան նորան. Գոնդալվը գրկախառնեց ալեւորին և կամենումէր յայտնել նորան իւր բաղդաւորութիւնը, բայց այս ըրպէիս շտապով մերձեցաւ նոցա ձեր զինուորը։ Վաստակածութիւնը արգել էր լինում նորա խօսելուն. նորա երեսը բացայայտումէր յուսահատութիւն. նորա անակնկալ վերադարձը զիւղից ուր գնացած էր նա մի քանի օրով, մի նոր ձախորդութեան նշան էր աք-

անների համար: Յիրաւի բարեսիրտ ծերունին պատմեց նոցա, թէ իւր տեսած էր զինուորներ, որ ուղարկված էին դուքսին որոնել համար, թէ նորա պատսպարանի ուր լինելը իմացվել է, և թէ անց ժամանակ կորուսանելու հարկաւոր էր փրկել իւր անձը փախտեամբ:

«Փրկել իւր անձը փախտեամբ, — կրկնեց դուքսը. — ինչո՞ւ համար մի թէ չարչարանքների համար... Իմ համար ծանրութիւն է կեանքը. նա մի անեղբայրան ուղկիանոս է ցաւերի:»

Բայց Վիրգինիան ընկած էր նորա ոտքումը. արտասուքով աղաչումէր նա, որ հայրը խնայելով իւր անբաղդ դուստրը, չենթարկէ իւր անձը վտանգի, այլ զնէ իւր յոյսը Աստուծոյ վերայ: Գուքսը քնքուշ սիրով նայեցաւ նորա վերայ, յետոյ վեր կացաւ և ինդրեց տանուտիրոջից, որ առաջնորդէ նորան դէպ ի ծովը:

Փախստականքը մօտենալով ծովեզրին, հեռուից տեսան մի նաւ, որ դադարած էր խարսխի վերայ: Նոքա կարծումէին թէ սա Գենուայոց նոյն իսկ նաւն է, որի հետ Գոնղալվը դաշն էր կապել. բայց տըրտմութիւնը շուտով պղտորեց նոցա կանխաժամանակեայ ուրախութիւնը: Երկու նաւաստիք դտանվումէին ծովի եզրումը, և սոցանից իմացաւ դուքսը, որ նաւը գնումէ Պալերմօ. մի քաղաք, որ երևելի էր այն ժամանակին իւր լայնարձակ վաճառականութեամբ, և թէ նորա վերայ կային մի քանի ճանապարհորդք: Աքսորականների համար չէր կարող Յիկիլիան լինել մի ապահով պատսպարան, բայց և Վալաբրիայումը անկարելի էր նոցա մնալ. և դուքսը յանձն առաւ ճանապարհ ընկնել դէպ ի Պալերմօ, յուսալով թէ այս տեղից կը մտանէ մի այլ նաւ և կ'երթայ դէպ ի Ֆրանսիայի եզերքը: Նա սիրալից շնորհակալութեամբ համբուրեց հիւրընկալ զինուորին և, ուղեկցելով նորան Վիրգինիան և Գոնղալվը, նաւաստիների հետ հասաւ նաւին: Նաւի մեծաւորը, սիրտը շարժվելով դուքսի պատկառելի կերպարանքից, առանց դժուարացուցիչ հարցուածների և սովորական պայմանադրութենից յետոյ տարաւ նորան, Վիրգինիային և Գոնղալվին նաւի մէջ եղած ճանապարհորդների սենեակը: Երբ նոքա ներս մտան այս տեղ, մի րոպէ ընդհատվեցաւ հասարակութեան աղմկալից խօսակցութիւնը. բայց յետոյ նոցանից մինը դարձեալ սկսեց զըոյցը, որ դադարած էր անձանթ մարդերի ներս մտանելովը:

— Եւ, ես իմ բոլոր ունեցածը կը տայի նորան, որ դար ասէր քնձ թէ կոմս Մօնֆօրտի փոխանակ կարգված է մի ուրիշ մարդ: Այս վարհուրելի մարդը չէր դժուարանալու խելը վերջին դահեկանը, որ վաստակած է արիւնոս քրտինքով:

«Եւորա վարքը չեն զարմացնում ինձ, — յաւելացրեց փ պարհորդը. — մի՛ թէ այլապէս կարող էր նա տալ այնքան հացկերութիւնք և պահպանել այնպիսի փառաւոր պալատ, որ աւ խելքից դուրս բան է:»

— «Եւ թէ այդ բանից զանդատաւոր են Սիկիլիայի բնակիչքը ասաց մի այլ մարդ. — նոքա ներելու էին փոխարքայի վատնողութիւնը, բայց նա անամութաբար ոտնակոխ է առնում բնութեան ամեն սրբազան օրէնքը: Հայրը պիտի երկիւղ կրէ իւր աղջկայ համար. ամուսինն այրը իւր կնոջ համար. ես շատ գերգաստանք գիտեմ, որոնց մէջ այդ տմարդի բռնակալը սերմանել է աղէտը, երկպառակութիւն, ատելութիւն. նորա ֆրանսիացիքը նոյնպէս, ոչ Աստուած գիտեն և ոչ ամօթ, և ամենեքեան առանց բացառութեան հետեւում են իւրեանց անառակ մեծաւորի պիղծ օրինակին:»

«Գուրք գնումէք Պալերմօ, — ասաց ճանապարհորդներից մինը, դառնալով դէպ ի դուքսը. — դգուշացէ՛ք ձեր դուստրը զեղեցիկ աղջիկ է Եւ եթէ ունիք արծաթ, այդ ևս առաւել վտանգաւոր է ձեզ: Գուցէ դուք ինքներդ կը տեսնէք, թէ ի՛նչպէս փոխարքան մի ձեռով ստորադրումէր մահու դատախիշքը, միւս ձեռքով հաւաքումէր հարստութիւնքը այն մարդերի, որոնց ասումէ նա կասկածելի: Թշուա՛ն Սիկիլիա. Անժուեան Կարօլոսը թողել է Մօնֆօրտին մի անսահման իշխանութիւն, և նա գործ է գնում սորան ինչպէս մի վայրենի գազան. Պալերմօյի բնակիչքը նախանձում են անգամ Նէապօլիտանի դրութեանը:»

Հետ հասկանալի բան է, թէ ի՛նչպէս սաստիկ դղողեց այս խօսակցութիւնը աքսորականների սիրտը: Ախր գինիան դուռնաթափված և վարհուրած ուղղեց իւր հայեացքը հօր վերայ, որի ականջներումը դեռ ևս հնչումէին այս խօսքերը, — հայրը պիտի երկիւղ կրէ իւր աղջկայ համար. . . Գոնդալվը սեղմեց դուքսի ձեռքը. նոքա հասկացան միմեանց: Ծերունին շուտով դուրս գնաց հասարակութեան նաւասենեկից և աշխատելով թաղուցանել իւր սրտի ալէկոծութիւնը, խնդրեց նաւի մեծաւորից դուրս հանել նորանց ցամաքի վերայ. բայց պատճառքը, որ նա յառաջ բերեց, նաւի մեծաւորի աչքումը երևումէին շատ չնչին: Մի քանի րոպէ մտածելուց յետոյ, ասաց նա գուրքսին.

«Շանապարհորդքը և նաւաստիքը խռովութիւն կը բարձրացնեն, և թէ կամենայի ես այսպիսի յաջողակ հողմի միջոցում դադարեցնել նաւը: Եւ ինչո՞ւ ծածկումէք դուք ինձանից ճշմարտութիւնը. ես տեսանումեմ, որ դուք մտել էք իմ նաւի մէջ, փրկութիւն որոնելով հալածանքից: Խօսակցութիւնքը փոխարքայի մասին, անհանդիստ արեցին

այց հանդարտ կացէք. ես խոստանումեմ ձեզ իմ պարծանքո-
ւահպանել ձեզ և ձեր դուստրը Պալերմոյի կառավարչի կամ թէ
աստիճանաւորների աչքից:»

Ժ.

Նաւի տախտակամածի վերայ, ձայն արձակվեցաւ. «ահա Սիկի-
լիա, Սիկիլիա:» Բոլոր ճանապարհորդների երեսը բացայայտումէր ու-
րախուժիւն. նոքա մոռացել էին Մօնֆօրտին և այն հալածանքը, որ
գուցէ թէ կրելու էին նոքա Պալերմոյի մէջ, Բարեսիրտ նաւապետը
յանձն առաւ օգնել դուքսին, և այս պատճառով խորհուրդ տուեց նո-
րան, առանց դէպ ի ցամաք դուրս գալու, մի ուրիշ նաւ նստել և ճա-
նապարհորդել դէպ ի Ֆրանսիա: Այս առաջարկութիւնը մի փոքր
հանգստացրեց դուքսին. այս թշուառականը չգիտէր, թէ կօմս Մօն-
ֆօրտը արձակել էր մի հրաման, որի զօրութեամբ վերակացու մարդիկ
քննումէին ամեն մի նաւի որպիսութիւն, որ ներս էր վաղում Պալեր-
մոյի նաւահանգիստը, և Մօնֆօրտին յայտնի էին այն բոլոր աքսորա-
կանների անուանքը, որ կարողացել էին փախչիլ պատժից: Այս պատ-
ճառով նա հրամայեց ոչ թէ միայն հետազօտել նաւերը, այլև հար-
ցուփորձ առնել իւրաքանչիւր ճանապարհորդից, այնպէս, որ մի ամե-
նափոքր շփոթութիւն կարող էր վտանգի մէջ ձգել և անմեղ մարդը.
Նաւը կամէր արդէն մտանել նաւահանգիստը, և յանկարծ ծովի ափից
հրաման տրվեցաւ ցած թողուլ առագաստները և խարխիւ ձգել: Սոյն
իսկ միջոցիս նաւի տախտակամածի վերայից տեսան մի մակոյկ, որ ղեն-
ուորված մարդերով լցուած, գիմումէր ուղիղ դէպ ի նաւը: Մի քանի
րոպէից յետոյ Մօնֆօրտի զինուորքը էին արդէն նաւի մէջ. շուտով
լսվեցաւ նոցա քայլերի ձայնը. նոքա մտան նաւի սենեակը:

«Եւ դժէք ուստի՛ էք.» — հարցրեց պաշտօնակալը դառնալով
դէպ ի դուքսը:

—Նէապօլիտանիայից:

«Ինչո՞ւ թողեցիք այդ քաղաքը:»

—Տհաճութիւնք, որ իմ որդին պատճառել էր ինձ

«Ո՞վ է այդ երիտասարդ մարդը,» — խօսքը յառաջ տարաւ նա-
ւապետը մատնացոյց առնելով Գոնզալվին:

—Իմ աղջկայ նշանած փեսան:

«Վիտաւորու թիւն ունիք ապրել Պալերմոյի մէջ։»

—Ո՛ր, ես կամիմ իսկոյն անցանել դէպ ի Ֆրանսիա, երկուսիս ժամանակ։

«Վուցէ՛ թէ փախչելու քննութեան ատենից և դատաստ։»

—Կարծեմ, որ ձեր կասկածանքը ամենեւին անտեղի է։

«Լապ ինչո՞ւ մինչև այժմ չասացիք ձեր անունը։»

—Որովհետև դուք չէք պահանջել այդ բանը։

«Ուղի՛ղը ասացէք, երկուսը չէ՛ր, որ ստիպումէ ձեզ թաքուցան ձեր աղբանունը։»

—Լճեանէն ոչ։ Բայց այն խորհուրդը որ դուք ընծայումէք իմ ամեն մի պատասխանին, զարմացնումէ ինձ։

«Ձեր մեծամիտ պատասխանները ապացուցանումեն, որ դուք մի երևելի ցեղից էք։»

—Ես պատկանումեմ երկու Սիկիլիայի առաւել հին տոհմերից մինին։

«Վուք ի հարկէ և մասնակից էք եղած պատերազմին ընդդէմ Նորին մեծութեան։»

—Պատերազմի բոլոր միջոցին տանից դուրս եկած չեմ։

«Բայց ի՛նչպէս էին ձեր խորհուրդքը։»

—Սողովորդի աջքումը կարող է վարքը միայն պատճառ տալ դատաւարտութեան։

«Ես նշանակումէ, թէ դուք ծածկապէս պատկանումէք մեր թագաւորի թշնամիների կարգին։»

—Ես պատրաստ եմ օրհնել նորան, եթէ նա կարող էր բաղդաւորել իմ հայրենիքը։

«Ուրեմն դուք կարծումէք, թէ նա անբաղդ է։»

—Վուք, պարոն, հարցաքննումէք ինձ ամենեւին անպատշաճաւար։

«Երդուեցէ՛ք ապա քաջ տղամարդի պարծանքով, թէ դուք չէիք պարտական մահու։»

—Պատճառ չունիմ ես կատարել այդպիսի երդումն։

«Որովհետև դուք չկամիք երդմնաւանց լինել։ Ես բանտարկումեմ ձեզ և որովհետև դուք ձեր իսկ ասելովը, պատկանումէք մի երևելի աղգատոհմի, պարտականութիւն եմ համարում ներկայացնել ձեզ և այս պատանի անձինքը փոխարքային։»

Վուքսի գուշակութիւնքը կատարվումէին. Մօնթօրտը կը տեսանէ Վիրգինիային Անբաղդ հայրը չկարողացաւ տանել այս միտածութեանը և ձայն արձակեց յուսահատ կատաղութեամբ։

—Տուեցէ՛ք ինձ շղթաներ իմ գլուխը գնած է արծաթի
 [: Ես դուքս դի Մօնտելէոնէն եմ. տարեցէ՛ք ինձ շուտով գէպ ի
 թոժարանը բայց թող իմ դուստրը և այն երիտասարդը,
 ին սահմանել եմ ես նորա ամուսին այր, աղատ մնան :

[Իող աղատ մնան : Բայց Վիրգինիան արդէն իւր հօր գրկումն էր և
 իր դուռը — նորա հետ միասին մեռանել : Արքունի պաշտօնակալը ու-
 յախանալով այս անակնկալ յայտնադործութեամբ աշխատումէր հան-
 ցստացնել պատանի անձինքը հաւատացնելով նոցա, [Թէ փոխարքան
 չէ վարվելու նոցա հետ անիրաւարար, և [Թէ նոքա լինելով անմասն
 ամենայն յանցանքից դէպ ի Նորին արքայական մեծութիւնը, կարող
 են բողբոջին ապահով ապրել Պալերմոյի մէջ : Պաշտօնակալը ասե-
 լով այս բանը, խնդրեց դուքսից, Վիրգինիայից և Գոնզալվից, որ գնան
 իւր հետեից :

Պուքսս դի Մօնտելէոնէի կալանաւորութենից յետոյ մի փոքր
 անցած, պաշտօնակալը երևեցաւ կոմս Մօնֆօրտի պալատումը : Սիկի-
 լիայի ահարկու կառավարիչը, այն ժամանակին պատանի մարդ էր դեռ
 ևս երեսուն տարօք և ոչ աւելի. նա ունէր գեղեցիկ դէմք. նորա սուր
 և վայրենի հայեացքը ցուցանումէր դաղանական հոգի. բայց նորա հը-
 պարտ և զայրացկոտ բնութիւնը չէր կարող տանել ոչինչ ընդդիմա-
 խօսութեան, և անձնասիրութիւնը բորբոքվելով նորա մէջ, ջարդու-
 փշուր էր առնում նա ամենայն խոչ և խուժ (արգելք ու խափանք) :
 Պաշտօնակալը սիրելի էր նորան այն պատճառով, որ նա առաւել կամ
 աւելի յարողակարար քան [Թէ միւսերը հաճոյանումէր նորա անսանձ
 ախտերին : Կոմսը սկզբումը, առանց ուշադրութեան լսումէր նորա յայ-
 տարարութեանը, բայց երբ բանը հասաւ դուքս դի Մօնտելէոնէին,
 երբ Անժուեան Կարոլոսի արիւնածարաւ տեղակալը լսեց, [Թէ ահա
 պատրաստվումէ նոցա համար մի նոր զոհ, այնուհետեւ վե՛ր թռաւ ա-
 թոռի վերայից և գոռաց ուրախութեամբ որպէս մի քաղցած առիւծ,
 որ հեռուից իւր որսի հօտը առել էր :

«Պուքսը մեր ձեռքումն է : Շուտով յայտնեցէ՛ք այս բանը թա-
 դաւորին Այսօր իսկ ուղարկեցէ՛ք սուրհանդակ գէպ ի Նէապօ-
 լիտանիա : — Ահա դուքս դի Մօնտելէոնէն մեր ձեռքումն է . . .
 Գեղեցիկ է Բօլերտ, գեղեցիկ Գուկը ստանաւ փառաւոր վարձ
 և ինձանից և թագաւորից : »

Այս խօսքերը ասելով, արագ արագ ձեմումէր նա սենեկի մէջ :

— «Նորա դստեր մասին և [Թէ խօսենք, — ասաց պաշտօնակալը
 ժպտելով, — ես կարծումեմ, որ դուք աւելի խստութեամբ վարվելու

չէք նորա հետ : Բոլոր Սիկիլիայի մէջ չկայ այնպէս գեղեցիկ :
որպէս նա : »

« Եւրոպա, որ ներկայ էին գտնւել զուքս զի Մօնտեյէոն
տապարտութեան միջոցին — ասաց Մօնֆօրտը, — Հիանալով պի-
ն ինձ նորա գեղեցիկութիւնը : Արդարեւ, պիտոյ է նորա հետ վե-
քաղաքաբար, — յաւելացրեց նա բոպէաչափ լուռութենից յետոյ
Նա անմեղ է, և պէտք չէ մոռնալ, որ և թէ նորա հայրը քստրոված
բայց եղբայրը Նէապօլիտանիայի մէջ մինիստր է : Գուք նորա հետ վար-
վել էք չափից զուքս խստութեամբ : Ասացէք նորան, թէ ես պատ-
րաստ եմ լսել նորա ասելիքը

Պաշտօնակալը հասկացաւ փոխարքայի վերջին խօսքերի միտքը և
հետացաւ :

Ը ռւտով խնդրեցին Վիրգինիային դէպ ի հրամանակալը բերդի,
ուր փակված էր զուքսը : այն տեղ յայտնեցին նորան, թէ փոխարքան
շատ ցաւումէ նորա հօր դրութեան վերայ և թէ պիտոյ էր նորան օ-
գուտ քաղել այս բանից և ինքնին խնդրել նորանից պաշտպանութիւն,
մինչդեռ նա հրաման չէր ստացել Նէապօլիտանիայից :

Վիրգինիան յօժարեցաւ դնալ դէպ ի պալատը : Նա համարձա-
կարար մօտեցաւ Մօնֆօրտին, իւր առաջնորդ ունելով անմեղութիւնը,
որ երկիւղ չունի վտանգից, որովհետեւ ծանօթ չէ նորան : Նորա բոլոր
խօսքերը ողևորված էին սիրով դէպ ի իւր հայրը և ցանկութեամբ
փրկելու նորան : Մօնֆօրտի գութը շարժվեցաւ : Վիրգինիայի փառքի-
նութիւնը վարժեցրեց նորա սրտի մէջ այնպիսի զգացողութիւնք, որ
մինչև այժմ անյայտ էին նորան : Նա մոռացաւ այն ուրախութիւնը,
որով ընդունել էր զուքսի կալանաւորութեան լուրը և խոստացաւ
փրկել նորան : Վիրգինիան քաջալերվելով այսպիսի անակնունելի յա-
ջողութեամբ, խնդրեց խնայել և Գոնչալվի կեանքը : Մօնֆօրտը այս
ևս յօժարեցաւ շնորհել նորան : Բայց յանկարծ մտածեց նա, որ Գոն-
չալվի Վիրգինիայի խօսնայրն (նշանածն) է : նա ատումէր արդէն նորան :

Ուրախութենից յափշտակված Վիրգինիան, կամենումէր շտա-
պել դէպ ի իւր հօր բնտնը : բայց փոխարքան հրամայել էր արդէն սե-
նեակներ պատրաստել Վիրգինիայի համար, իւր պալատի մէջ : Անբաղդ
աղջիկը շուտով հասկացաւ իւր վարհուրելի դրութիւնը : նոյն օրին անա-
ռակ Մօնֆօրտը յայտնեց նորան իւր սէրը : Վիրգինիան ընկաւ նորա ոտ-
քերը, և խնդրումէր խնայել նորան : Մօնֆօրտի ակտաբորբոք խօսքերի
միայնակ պատասխանը, էին Վիրգինիայի դառն արտասուքը : Երկու շա-
բաթ այս աղջիկը տանջվումէր այնպէս իւր հարստահարողի պալատի

անխախտելի հաստատութեամբ մերժելով նորա խնդիրքը՝ Վերդէս մի առաւօտ հրաման հասաւ Վիրգինիային, — երեւել փոխարքայի աջէ։ Մօնֆօրտը իւր սովորութեան պէս, արագ քայլերով ճեմումէր Էր սենեկի մէջ. երեւումէր, որ նա որոճումէ իւր մէջ մի վարհուրելի բան։ Նորա յօնքերը ջղախտաբար ցնցվումէին, շրթունքը դողումէին, երեսը դունաթափված և ահարկու էր։ Երկար միջոց լուռ մնաց նա, որպէս թէ կամէր խաղաղեցնել իւր սրտի ալէկոծութիւնը։ Վիրգինիան կանգնած էր անշարժ. նորա սիրտը գուշակումէր նոր անբաղդութիւնը, բայց երեսը հանգարտ էր։ Նա իւր հոգու մէջ յանձնումէր իւր անձը Ամենաբարձրելու հովանաւորութեանը։

II Երջապէս Մօնֆօրտը մօտեցաւ նորան։

«II Իրգինիա — ասաց նա, — դուք մերժումէք իմ սէրը, մինչ բոլոր միւս կանայքը պարծենումեն այս տեղ արժանանալով իմ քաղցր ժպտանքին։ Դուք արհամարհեցիք իմ աղաչանքը. ձեր սառնասրտութիւնը վերաւորումէ ինձ Ես խիստ էի դուք կը շինէք ինձ անգութ Եւ վա՛յ նորան, որ կը ընկնէր իմ բարկութեան տակ։»

Նա դադարեց. Վիրգինիայի երեսունը նկատելի չէր ոչինչ երկիւղ. նա հանդարտութեամբ պատասխանեց նորան.

— «Ի՛նչ, թող ես լինիմ ձեր բարկութեան առաջին զոհը, բայց այդպիսի խօսքեր, որ ես ձեզանից լսումեմ, երբէք հասած չեն իմ ականջիս. մինչև այսօր չէ համարձակվել մի ոք ասել ինձ, թէ — մոռացի՛ր Աստուած և սօ՛ւր ինձ քո ամօթը և պատիւը . . . Մի անտէր աղջիկ մի հզօր մարդի ձեռքում. ո՛վ կը լինի նորա պաշտպանը բաց ի Աստուծուց, որ հովանաւոր ու վրէժխնդիր է անմեղութեան։ Ես յանձնումեմ ինձ Նորա սուրբ Նախախնամութեանը և անարատ սրտով յանդիման կը լինիմ Նորա սուրբ աթոռի առաջին։ Ես չկամիմ իմ հօր անունը ապականել։»

«Ձեր կամքն է, — ասաց անգութ Ֆրանսիացին. — բայց ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ, որ լաւ մտածէք։ Յայտնի՛ է ձեզ, թէ ի՛նչ կը ծնանի ձեր խորթաբարոյ կամակորութենից։ Դուք չէք մտածել այս բանի վերայ. Գիտէ՛ք դուք, թէ ի՛նչ բան է մի կարող մարդ, որ իւր ձեռքի միայնակ շարժողութեամբ հնազանդեցնումէ իւրեան իւր պէս հազարաւոր մարդիկ։ Նա կարող է ասել, — ես բռնութեամբ չէք կը դարձուցանեմ ամենայն խոչ ու խռով. ես կը լինիմ խուլ դէպ ի յուսահատութեան աղաղակքը, — ոչ ոք այս կղզու մէջ համարձակվելու չէ ուշագիւր լինել այդ բանին։»

— «Կոմս, — պատասխանեց Վիրգինիան հանդիսաբար. — դուք նիք մայր, գուցէ և քոյր. ուրեմն պատուեցէք նորանց իմ անունով Ես ասացի ձեզ, աւելի շուտով յանձն կ'առնում մեռանել անձնոց սպանութեամբ, քան թէ ընդունել ձեր առաջարկութիւնքը:»

Եւս խօսքերը ասելով Վիրգինիան հանեց մաղերի միջից մի երկար ոսկեղէն քորոց և տարաւ նորան դէպ ի իւր սիրտը:

«Վիրգինիա, ձեռնամերձ մի՛ լինիք ձեր կեանքին. — ձայն արձակեց կոմսը բռնելով նորա ձեռքը. — դուք գեռ ևս չդիտէք իմ առաջարկութիւնքը. ձեր կեանքը թանգ է իմ համար և ձեր պատիւը սուրբ է. երգվումեմ ձեզ, թէ ճշմարիտ են իմ խօսքերը: Կարելի է որ դուք սահմանված էք Նախահինամութեան ձեռքով, որ դարձուցանէր ինձ դէպ ի ճանապարհը աւելի լաւ կեանքի: Կամենումէք լինել իմ ամուսին. ես կը նուիրեմ իմ բոլոր կեանքս ձեր բաղդաւորութեանը և դորա փոխարէն դուք կ'ազնուացնէք իմ սիրտը:»

— «Բայց դուք, կոմս, ամուսնացած էք:» — ասաց վարմացած աղջիկը:

«Գոհար չէ ինձ պատառել ամուսնութեան կապը իմ յանցաւոր կնոջ հետ: Պալերմոյի արքեպիսկոպոսը»

— «Ձեր ամուսին կինը, կոմս, յանցաւոր է այն բանով միայն, որ նա կայ աշխարհիս վերայ:»

Եւս, յանցաւոր է նա և այն բանով, որ կայ այս րոպէում, — ջերմացած ձայն արձակեց Մօնֆօրտը: — Բաւական է ձեր մի հատ խօսքը և նա չէր լինելու կենդանի. . . . Դուք նայումէք իմ վերայ դարհուրելով. բայց մի՛ թէ դուք չէիք, որ հասուցանումէք ինձ այս խելագարութեանը: Ես առաջարկումեմ ձեզ իմ փեսայութիւնը, և եթէ հարկաւոր էր, որ նախ և յառաջ լուացվէր իմ ձեռքը արիւնով, ես կը լուանամ նորան: Խօսեցէք:

— «Իշուառական դու, — բացադանչեց Վիրգինիան. — ես ցաւումեմ ձեր վերայ. Դուք կամենումէք մահով պատժել ձեր ամուսնու անձնուրացութիւնը և հրեշտակային համբերութիւնը: Գիտէ՞ք դուք, կոմս, թէ առաջարկելով ինձ այդպիսի ամուսնութիւն, որ հիմնված էր մի յանցաւոր գործի վերայ, ձեր անձը ևս առաւել անարժան էք կացուցանում իմ հարսնութեանը:»

«Դուք այդպէս էք մտածում, — ասաց Մօնֆօրտը նենգութեամբ ժպտելով: — Արդարեւ, դուք խօսումէք այդպէս սառնարիւն, այն պատճառով, որ ձեր սիրտը չէ կարող պատկանել ինձ:»

— «Եւս, կոմս, եթէ դուք լինէիք աղատ ևս, եթէ ձեր սէրը լինէր անխառն ևս անպատվութեան կամ յանցանքի հետ, դարձեալ ես

Պուր դարձեալ կը մերժէիք նորան։»

— «Եւր, կ'ոմն։»

«Եւրդպէս. դուք կը մերժէիք նորան կրկնեց Մօնֆօրտը ագարուութեամբ։ — Բայց դուք մոռանումէք, որ ես կարող եմ աւանդ արտասուելով սրբել տալ ձեզ այդ անարգանքը։ Ո՛չ թէ սիրելով առաքինութիւնը արհամարհումէք դուք իմ սէրը, այլ ձեր սիրտը ընծայած է արդէն ուրիշի ուրիշի, որին ես գիտեմ, որ և կը կորնչի իմ ձեռքից։»

Սիրգինիան գունաթափւեցաւ իսկոյն։

«Եւր, նա կը կորնչի, — խօսքը յառաջ տարաւ Մօնֆօրտը, — կը կորնչի, որովհետեւ այս րոպէից ես ատուեմ ձեզ։ Դուք մերժել էք ինձ, թող ապա իմ յիշատակը լինի ձեր բոլորի կեանքի տանջանքը։ Սորանով չեմ հերիքանալու. ես կը կեղտոտեմ ձեր անունը խայտառակութեամբ, անպատվութեամբ Ես կ'ապացուցանեմ ձեզ իմ կամքի բոլոր անսիրտութիւնը։ Հոռուով իմ ոտքու-մըս չօքած կը խնդրէք, կը սպասէք դուք մի քաղցր ակնարկութեան ինձանից. դուք կը մոռանաք ձեր կեղծաւոր առաքինութիւնը։»

Եւս խօսքերը բերանին, Մօնֆօրտը իսկոյն թռաւ սենեկից. Վիրգինիան մնաց միայնակ։ Կոմսի զարհուրելի խօսքերը դեռ ևս հնչումէին նորա ականջներումը. նորան թվումէր, թէ տեսանումէ արդէն իւր առաջն Գոնդալվի արիւնշաղախ մարմինը, և փոքր մնաց, որնա զըկվի զգայութենից։ «Ես կը կորուսանեմ նորան։» Եւս մտածութիւնը սառուցի պէս պաղեցրեց Վիրգինիայի սիրտը։ Բայց նա այնու ամենայնիւ չկորցրեց իւր յոյսը, որ ամրանումէր հաւատով դէպ ի Նախախնամութիւնը, ապաւինելով Ամենաբարձրելու ողորմութեան վերայ, և ահա բերդի դաւիթումը լսվեցաւ աղմուկ։ Աղմուկը զօրանումէ. նա յառաջանումէ մուրճի հարուածներէից և մի խորթ տալաւորութիւն գործումէն դժբա աղչկայ վերայ. նորան թվումէ, որպէս թէ դժբա ընկնումէ իւր սրտի վերայ։ Նա մօտենումէ պատուհանին և տեսանումէ մի պատժարան։ «Որի՞ համար սահմանած է դա։» Վիրգինիան գիտէր այս բանը, բայց որոնումէր մտիթարութիւն յոյսի մէջ։ «Մի՞ թէ Մօնֆօրտը որոշել է մի այդպիսի անարդ ընթացք։ Ո՛չ, հակառակորդի համար կայ դաշնակ, բայց ո՞չ պատժարանի կային. ոչ, ոչ. այդ պատրաստութիւնքը Գոնդալվի համար չեն, դժբա մի այլ մարդու համար են. . . Լաց, լաց, ո՛վ թշուառ աղջիկ։ Քո կեանքը լի է դառն փորձութենաներով. դու կենդանի ապացոյց ես այն մասին, թէ վերին տեսչութիւնը սիրումէ առաքինութեան չարչարանքը, թէ նա ընդունումէ նորանց որպէս քաւիչ զոհ աշխարհի մեղքի համար։»

Մինչ այս, մինչ այն, պատրաստ էր արդէն պատժարանը՝ չիճը կանգնած է նորա մօտ թիկն տուած կացնին. ամբողջի դաւ լցվումէ պահապաններով։ Գունաթափ և զողողողուն Վիրգինիան հռանում չէ պատուհանի մօտից։ Վերջապէս հնչումէ մի աղաղակ. — «Ահա, բերումեն—բերումեն»։ Նա հեռուից տեսնումէ անբաղդին։ «Սա Գոնդալվը չէ. ո՛վ է ապա։ Որի՞ն զոհումէ Մօնֆօրտը որպէս քաւութիւն իւր ատելութեան»։ Դատապարտվածը մօտենումէ պատժարանին և վեր է ելանում նորա սանդուղները։ Ո՛հ, Աստուած իմ, նա տեսնումէ իւր հայրը, «Հայր իմ, հայր իմ, — բացագանչումէ նա, կոտրատելով ձեռքերը. . . . Հայր իմ. . . . Եւ այս բառերը բերանին, կամենումէ վայր ընկնիլ պատուհանից, բայց մի մարդ յետ է պահում նորան։ «Հայր իմ. . . .»։ Նա պարզումէ ձեռքերը դէպ ի նա, և, սիրտը թուլանալով, զոկվումէ զգայութենից։

Երբ որ ուշը վերադառնումէ նորա վերայ, ատելի Մօնֆօրտը կանգնած էր նորա մօտ, բայց Վիրգինիան ուշադիր չլինելով նորան, դարձեալ յարձակվումէ դէպ ի պատուհանը։ Նորա հայրը խաղաղ հոգով կանգնած էր պատժարանի վերայ, չդարձուցանելով աչքը այն պատուհանից։ Տեսանելով Վիրգինիային, բարձրացրեց նա ձեռքերը դէպ ի երկինք, որպէս թէ կամենումէր տալ իւր աղջկան վերջին օրհնութիւնը, ապա ծունկ չոգեց նա, ցած թողեց գլուխը և սպասումէր օրհասական հարուածին. բայց Մօնֆօրտը նշանացի առնելով դադարեցրեց դահճին և մօտենալով Վիրգինիային ասաց։

«Ես թագաւորից հրաման ունիմ անյապաղ պատժել դուքսին, երբ որ նա իմ ձեռքումն էր։ Մինչև այժմ չկամէի ես թափել այն մարդու արիւնը, որի դուստրը սիրումեմ ես, և որի անձը ես պատվումեմ. ես խոստացայ ձեզ, փրկել ևս նորան. . . . բայց դուք ինքներդ ստիպումէք ինձ փոխել իմ խոստումներ.»

Վիրգինիան արագապէս ընդհատեց նորա խօսքը։

— «Ուրեմն դուք իմ հայրը կամիք կորուսանել ոչ թէ հնազանդելով թագաւորին, այլ այն խորհրդով, որ պատահէր այն սիրտը, որ մերժել է ձեր յանցաւոր սէրը։ Ո՛հ, դուք ընտրել էք մի զարհուրելի ճանապարհ վրէժխնդրութեան։ Դա ստիպելու է ինձ, ինչքան որ կենդանի եմ ես, թափել արիւնոտ արտասուք. դա կ'իջուցանէ ինձ շուտով դէտլ ի գերեզման. Եւ ձեր խիղճը թոյլ է տալիս վրէժխնդիր լինել, ոչ թէ նորանից, որ ձեզ վշտացուցել է, այլ այն ալեւորից, որի առաքինութիւնքը և ձախորդութիւնքը ձեր համար ևս պատկառելի են։ Ո՛չ թէ իմ հայրը, այլ ես պիտոյ է մեռանիմ կացնի տակ։»

յս խօսքերը բերանին ընկաւ բռնակալի ոտքերը :

— «Փրկեցէ՛ք, փրկեցէ՛ք իմ հայրը. — կրկնեց նա, — ի՛նձ միայն տ է մեռանիլ : »

«Քե՛ղ մեռանիլ — ձայն արձակեց Մօնֆօրտը : — Եւ ես յիմարս, կարծումէի թէ կարող էի ատել քեղ քեղ, որին իմ սիրտը սիրումէ ամեն բանից աւելի այս աշխարհումս Եւ ես կարող էի այդպէս անդթաբար կեղեքել քո սիրտը . քո աչքի առաջէ քո հօր գլուխը վայր ձգել կացնի տակ . . . Ոչ, ոչ . . . ներքի՛ր. ակա՛նջ դիր ինձ, Վիրգինիա : Խնայելով քո հօրը, ես բորբոքումեմ թագաւորի ատելու թիւնը իմ վերայ, զըկվումեմ բողոքից, ձգումեմ և իմ կեանքը վրտանդի մէջ բայց ի՛նչ առնելու չէի, լսելով քո բերանից մի հատ սիրալից բառ : Ես կը փրկեմ քո հայրը, իմ նաւերից առաւել պատուականը կ'առնու և կը տանէ նորան դէպ ի Ֆրանսիայի ծովափերը, միայն թէ դու չմերժէիր ինձ Բայց եթէ կը մերժես, ես ես նշանա՛յի կ'առնեմ լսո՛ւմես Վիրգինիա և ինդու թեամբ կը զմայլեմ ես քո տանջանքով Բայց ոչ . դու մահից կը փրկես քո հայրը, ինձ յանցանքից : »

Մօնֆօրտը ընկաւ Վիրգինիայի ոտքերը և համբուրեց նորա ծունկերը :

— «Ես պաշտումեմ իմ հայրը, — հաստատապէս պատասխանեց Վիրգինիան րոպէաչափ լուռութենից յետոյ : — Ես պատրաստ եմ զոհել նորան իմ կեանքը, բայց իմ պարծանքը ո՛չ երբէք : Դուք ցուցանումէք ինձ դահճի կացինը, յուսալով, թէ դա կը ծուր ինձ առաքինութեան ճանապարհից բայց ես դարձուցանումեմ իմ հայեացքը դէպ ի երկինք և Նա ամրապնդումէ ինձ իմ որոշած դիտաւորութեան մէջ : Ո՛չ, կո՛մս, ես կարող չեմ դուրս գալ Աստուծու պատուիրանքից, և ո՛չ իսկ իմ հօր փրկութեան համար : »

Եյս խօսքերը ասած, յարձակվեցաւ Վիրգինիան դէպ ի պատուհանը և աղաղակեց :

— « Հայր իմ, իմ ընտրութեանն են թողում փրկել ձեր կեանքը իմ պարծանքի դիմով, բայց դուք անտարակոյս ասելու էք, — աւելի լաւ է մեռանիլ : »

— Լորի՛ր — ասաց դուքսը դահճին : — Լաւ է մեռանել իմ դստեր պատիւը աւելի թանգ է ինձ քան թէ իմ կեանքը :

Ի՛նչպէս սիրալի էր նա արտասանելով այս խօսքերը. որպիսի տրհաճութեամբ վառվումէր նորա հայեացքը դառնալով դէպ ի այն կողմ, ուր կանգնած էր Մօնֆօրտը կատաղութենից գունաթափված :

Պահիճը բարձրացրեց կացինը :

— Բարեաւ մնա, ամենասիրելի դուստր իմ, — բացադանչեց դուստր. — ես պարծանքով օրհնում եմ քեզ

« Դեռ ես կարող եմ ես փրկել նորան, — ասաց արագապէս կոմսը. — պատրաստ եմ չցիշել ինձ հասուցած անարգանքը : »

— « Փրկեցէ՛ք, փրկեցէ՛ք նորան, » — աղաղակեց Վիրգինիան սիրտ պատառող ձայնով :

Դոյն բուպէին պատժարանից արձակվեցան այս խօսքերս :

— Դուստր իմ, դուստր իմ. յաւիտենական անէծք քո գլխին, եթէ դու իմ փրկութեան համար կ'անպատուես իմ անունը :

— « Ս'եղի՛ր խաղաղութեամբ, հայր իմ, — աղաղակեց Վիրգինիան. — ձեր աղջիկը չէ՛ անպատուելու ձեզ : »

Ս'նփօրտը ձեռքով արեց դահճին. թնդաց հարուածը և բոլորը լռեց

ԺԱ.

Լնցել էր ահա մի տարի դուքս դի Մօնտելէոնէի կորնչելուց յետոյ : Նորա մահը զարհուրանք տարածեց Պալերմօյի բոլոր բնակիչներին սրտերումը : Մօնֆօրտը զգալով, որ Վիրգինիան այսուհետեւ չէ կարող նայել նորա վերայ առանց զարհուրանքի, շնորհեց նորան ազատութիւն : Նա հրաժարվեցաւ և Գոնզալվի արիւնից :

Բայց Աստուծոյ արդարադատութիւնը, համբերումէ յանցանքին այն խորհրդով միայն, որ ապա ես արժանապէս պատժէ նորան : Այդ պատուհասը նախ և յառաջ եկաւ հայրասպանի գլխին :

Ս'ի զիջին, խաւար բանտի մէջ լսելի էին զարհուրելի հառաչանք խառնվելով շղթաների խռովութեան հետ. կալանաւորը մի երիտասարդ մարդ էր : Սա շատ անգամ գլուխը զարկումէր պատերին, մեծածայն գանչելով մահը :

Ըյս կալանաւորը էր Բովէօն :

Կարողութեամբ պատուելով այս անարժան որդին իւր անասանի վստահութեամբ, շուտով սկսեց առել նորան և գործ դրեց առաջին յարմարաւոր առիթը, անառակ մինիստրի կորուսանելովը հաշտվել հեռապօլիտանացոյ հետ :

Բանտարկածի մօտին, ցած աթոռի վերայ նստած էր մի մանուկ կնամարդ միանձնուհու զգեստով, և երկու ջերմ արտասուք դուրս

Թորելով նորա կարմիր աչքերից, այրումէին այդ, աշխարհից հրաժար-
ված կնամարդու հալումաշ երեսը:

Այս կնամարդը Վիրգինիան էր:

Նա իւր հօր աղէտալի մահից յետոյ, վեհանձնաբար մերժելով
այն աշխարհական վայելչութիւնը, որ խոստանումէր նորան ամուսնա-
կան զուգաւորութիւնը մի աղնիւ և պաշտելի տղամարդի հետ, յանձն
առաւ վարել միանձնական կեանք:

Գոնձալվել զըզվելով Վիրգինիայից, նոյնպէս չկամեցաւ բաժա-
նորդ լինել այս աշխարհի ուրախութեններին, մաղեղէն ու թուխ հա-
գաւ և ճանապարհօրդեցաւ դէպ ի երուսաղէմ, քրիստոսի գերեզմանին
երկրպագելու:

«Օղջացի՛ր, Բօմէօ, — կրկնումէր նորա միանձնուհի քոյրը, — հա-
րիւրերորդ անգամը, երկնաւոր Հայրը չէ մերժում ոչ մի մեղաւորի:»

— Երկնքումը կայ միայն իմ համար մի անողորբելի դատաւոր, —
պատասխանումէր անրազդը: — Նա չունի ողորմութիւն իմ համար:
Ամենայն բոլիւ ես տեսանումեմ նորա բարկութեան նորանոր ապացու-
ցութիւնքը: Ո՛հ, անասելի է իմ տանջանքը:

«Տօր համբերութեամբ այդ տանջանքին, եղբայր իմ. դա կը քա-
ւէ քո մեղքերը. ոչ թէ յուսահատութեան աղաղակներովը կը ստա-
նաս դու Ամենաբարձրելու թողութիւնը, այլ աղօթքով և արտասու-
քով: Լացի՛ր, լացի՛ր, թող ըղիսն քո արտասուքը սրտիդ խորքից
դուք կ'ընդունվին երկնքումը: Մի՞ թէ չես հասկանում դու, որ Աստ-
ուած պատժելով քեզ, ցուցանումէ իւր բարութիւնը: Խոնարհի՛ր ու-
րեմն, անբաղդ դու, և Աստուած կ'ողորմի քեզ:»

Այս խօսքերը դուրս եկան Վիրգինիայի բերանից, այնպիսի հան-
դիսաւոր ձայնով, որ Բօմէօյի քարեղէն սիրտը փափկացաւ: Նա սկսեց
լալ և աղօթել:

«Բօմէօ — ասաց Վիրգինիան, — կար մի մարդ, որին դու մեղանչե-
ցիր ծանր մեղքով: Քո հայրը մեռաւ, չվերացնելով քո գլխից իւր
անէծքը: Այժմ պատիւ արտասուքով ու համբոյրներով այս տապա-
նակը, որի մէջ պահեցի ես նորա աղնիւ և վեհանձն սիրտը:»

— Հեռի՛ տար ինձանից, հեռի՛ տար ինձանից այդ զարհուրելի
տապանակը. — նոր ի նորոյ ձայն արձակեց նա յուսահատութեամբ: —
Իմ հօր սիրտը. ո՛հ, դա դեռ ևս զարկելու էր նորա կուրծքի մէջ, եթէ
նա որդի ունեցած չլինէր:

«Անգստացի՛ր, եղբայր իմ, — խօսքը յառաջ տարաւ միանձնու-
 չին, — երդվումեմ քեզ այս աղնիւ սրտովը, որ քեզ այդքան զարհու-
 րելի է, թէ մեր ծնողը իւր մահու ընկերն օրհնած կը լինէր քեզ, ե-
 թէ իմանար, որ դու քո յանցաւոր կեանքը միտք բերելով, լաց կը
 լինէիր. առ այս տապանակը և սեղմի՛ր նորան կուրծքիդ վերայ. դա մեր
 մի հատ թանգազին բանն է աշխարհիս վերայ. դորանով մխիթարվել
 եմ ես իմ ցաւերի և տրտմութեան ընկերների մէջ: Լացի՛ր դարձեալ
 քո հօր սրտի վերայ:»

Բռնած լալով, սեղմեց տապանակը իւր կուրծքի վերայ:

— Այն վէրքը, որ ես հասուցել եմ այս աղնիւ սրտին, — ձայն
 արձակեց նա — դեռ ևս չեն ստացել բաւական հասուցումն: Եւ ոչ իսկ
 իմ մահը կարող էր քաւել այն վշտերը, որ պատճառեցին նորան իմ
 յանցանքը Ների՛ր — ների՛ր ինձ, ա՛վ թանգազին աշխար աղնիւ
 ծնողի

Արտասուքի մէջ խելագար հոգեղմայլութեամբ համբուրումը նա
 այս տապանակը:

Բարի Վիրգինիան բաժանվեցաւ իւր եղբորից այն ժամանակ մի-
 այն, երբ այս թշուառականին տարան բանտից դէպ ի պատժարան:

Յարդիւն Զամաթիւն:

ՆԿԱՏՈՂ ՈՒԹԻՒՆԵՐ.

Մինչդեռ մեր ազգային օրագիրները և լրագիրները, ամենևին ուշ չգարձուցանելով այս խնդրի վերայ, թէ ի՛նչ էր իւրեանց խորհուրդը մատենագրական ասպարիզում, լցուցանումէն էջերը այնպիսի բաներով, որ կապակցութիւն չունէին մեր աղբի ներկայ հարկաւորութենների և օգուտների հետ. մինչդեռ այդ լրագիրքը և օրագիրքը չէին մօտենում այն խնդիրներին, որոնց բարձրանալու հետ կապակից էր ազգի կարճատես անդամների պատուասիրութեան վշտանալը, իւր բոլոր տգիտութենից յառաջացած հետեւանքներով, Նախախնամութեան կամքն էր, որ հայկական անմխիթար անապատի մէջ Հիւսիսափայլը երևէր որպէս ձայն բարբառոյ. . . Նախախնամութեան կամքն էր, որ Հիւսիսափայլը կրէ այդ ներկայ իրողութենների մէջ ծանր, բայց փիլիսոփայական աչքով նայելով քաղցր լուծը. Այդ Նախախնամութեան կամքն էր, որ Հիւսիսափայլը ճառագայթները տեսանելի կացուցանէին շատ բաներ, որոնց վերայ հիմնաւորապէս խօսելը այնքան շատ ձեռնտու չէր օրագիր կամ լրագիր հրատարակող պարոններին, որովհետեւ ազգի պակասամիտ անդամքը, ամենևին անխելաբար վշտանալով, կարող էին հետի մնալ մի այդպիսի մատենագրական գործի մասնակից լինելուց:

Ամենայն մարդ, որ զուրկ էր կատարեալ լուսաւորութենից, հեռանումէ և փախչումէ այն խօսակցութենից, որ դիպչումէր այդ մարդու պակասութեններին. թէպէտեւ մի մասնով զգումէ այդ մարդը իւր պակասութիւնքը, բայց որպէս խոստովանել այդ պակասութիւնքը, նոյնպէս մի ուրիշի դորա վերայ խօսելը, աւելի ծանր է այդ մարդու համար, քան թէ բուն այդ պակասութենների իւր վերայ զգալը: Կան մարդիկ, որ անձնախաբէութեան համար, որպէս զի մի փոքր մխիթար վին, շատ անգամ անձնատուր են լինում ինքնամոռացութեան, և մտաւորապէս դուրս գալով, հեռանալով այն շրջապատից, որի մէջ իրողապէս գտանվումէին, աշխատում են զուարճանալ գաղափարական կատարելութեններով: Այդպիսի մարդիկ շատ անգամ ցանկանում են, որ ուրիշները, կամ դիտութեամբ և կամ անդիտութեամբ գովեն նորանց, առանց ձեռնամերձ լինելու նոցա պակասութեններին. այդպիսի մարդիկը ուրիշի սուտ գովեստները ծառայեցնում են իւրեանց համար

որպէս անձնախաբէութեան զլխաւոր հաստարանք: Ահա այս դրութեան մէջ է մեր ազգը: Նա ընկել է ժամանակի հոսանքի մէջ և ժամանակը քշում է նորան, բայց պակաս լինելով նորան անձնագրայութեան գիտութիւնը, ամենեւին մեքենաբար, ամենեւին կրաւորականաբար անձնատուր լինելով ինքնամոռացութեան, յառաջ է դնում, որ թաղվի ժամանակի յաւիտենական անդունդքի մէջ: Տխուր և արտասուելի տեսարան այն մարդու համար, որ աչք ունէր տեսանելու. բայց ազգի՝ վերայ, նորա այս ընդհանուր աւերանքի և ապաքաղութեան վերայ իջուցանես արտասուքի հեղեղներ, թէ տեսանելով միւս կողմից ագռաւների պէս օբսկուրանտների սև խումբը, որ նախապատիւ համարելով իւրեանց անձնական օգուտը և ազգի հետ այնպէս վարվելով, որպէս կը վարվէր մի կեղծաւոր և անհարազատ դրացի, որ ազգի հետ ոչինչ ունէր հասարակաց, փակումէին ազգի լուսաւորութեան ճանապարհը, ողբաս սոցա թշուառ և եղկելի անձը: Ա՛հ, դառն բաներ: Այդ խեղճ ողորմելիքը, իւրեանց բոլոր զօրութիւնը գործ դնելով, ազգի դարաւոր անձնախաբէութեան շինուածքը հաստատ պահելու համար, ինքեանք ևս կամայ ակամայ ընկնումն մի անձնախաբէութեան մէջ, — մեր նպատակն է ազգին ծառայել, իսկ ազգը, այսպէս կամի. մեք կատարելով ազգի կամքը հասած էինք մեր նպատակին, ծառայած էինք ազգին, ուրեմն իրաւունք ևս ունէինք դեռ վարձ և երախտագիտութիւն պահանջելու մեր ազգից:

Ըստ խնդար, Պ. օբսկուրանտներ, փառաւորվեք, այդ ի՛նչ գեղեցիկ և աղնիւ մտածութիւններ են որ ունիք ձեր խելապատակի մէջ. բայց եկէք ճշմարիտը խոստովանեցէք, ձեր սեպհական խելքի վաստակ են այդ մտածութիւնքը, թէ ուրիշը նստեցուցել է ձեր մէջ. . . . ինչպէս ևս եղած լինէր, նայեցէք զգուշացէք, կեսը ուրիշն չտաք, դա մի անօրինակ գանձ է. bravissimo!

() օբսկուրանտների այսպիսի ողորմելի և թշուառ փիլիսոփայութիւնը երևում է նոցա ամենօրեայ ընթացքից: Եւ նոքա չեն խաբւած իւրեանց հաշվում, ինչ որ վերաբերումէր նոցա անձնական օգտին. բայց այլապէս էր ուրիշ մարդերի փիլիսոփայութիւնը, որ երևում է Հիւսիսափայլի մէջ. նոքա բարձրացնումն ճշմարտութեան դրօշակը և մտանելով միլիոնաւոր քնած մարդերի մէջ, անխնայ զարթեցնումն նորանց մի վնասակար և թուլացուցիչ քնից, հրաւիրելով դէպ ի արթնութիւն, հսկողութիւն և գործունէութիւն: Այս մարդիկը կորած համարումն այն բոլորները, որ չէին ծառայել մեր ազգին մի ճշմարտութիւն յայտնագործելով կամ նորա իրաւունքը հաստատելով հայկական մարդկութեան մէջ: Հիւսիսափայլը — համարձակ Հիւսիսափայ-

լը, անմասն անոտի երկիւղից, անմասն կեղծաւորութենից, երեսպաշտութենից, անբաժին դժոխային եղութական հոգուց, Հիւսիսափայլը ամենայն հարազատութեամբ սպասաւորելով Աստուածային ճշմարտութեանը, իւր գործակատարների հաստատուն ձեռքով ճեղքումէ, պատառումէ մի հազար կարկատաններով լմանձրացուցած վարաբոյր, որի տակ ամենայն խնամով թաքուցած էին խաւարապաշտները, մեր ազգի բարոյական խոցերը և վէրքերը: Հիւսիսափայլը կենտրոնացնելով իւր մէջ մի ամենաջան գործունէութիւն, մեր ազգի բարոյական արատները դատապարտելու և ջնջելու, անտարակոյս պիտի հանդիպէր նեղութենների, որովհետեւ ազգի մի քանի խելկորոյս անդամքը, չկարողանալով զանազանել իրեարից ազգը և նորա պակասութիւնքը կարծումին, թէ մի և նոյն չափով արժան էր պաշտպանել, որպէս ազգը նոյնպէս և նորա պակասութիւնքը: Բայց այդ նեղութիւնքը, այդ որոգայթները և սև սև բամբասանքները ի՞նչ կարող են ներգործել ընդդէմ մի ընկերութեան, որ կազմված է ճշմարտութեամբ, որի հոգին է ճշմարտութիւն, որի խորհուրդը և նպատակը է ճշմարտութիւն, որի պարծանքը է Քրիստոսի խաչը:

Հիւսիսափայլը արդէն բարձրացուցել է, և դեռ ևս պիտի բարձրացնէ խնդիրներ, առանց նայելու շրջակայքում գտանված առօրեայ արգելափակումներին: Խնդիրներ, որոնց խորհուրդը մեծ էր մեր ազգի յառաջադիմութեան համար: Առանց այսպիսի խնդիրների մօտենալու օրագիրը կեննք չունի, այս կենդանի և շարժուն խնդիրները հոգի են մի օրագիր ասացեալ մատենագրական գործունէութեան: Եւ օրագրի գործակատարքը, այն ժամանակ միայն ազատ են առողջ բանականութեան դատապարտութենից և արժանի բարոյական վարձատրութեան, եթէ ամենայն բան զոհ բերելով ճշմարտութեան, ընթացք էին տալիս այս խնդիրներին: Ներկայ ժամանակումս, մանաւանդ այս դարու վերջին կէսի յատկական բնաւորութիւնն է բարձրացնել այդպիսի խնդիրներ մարդկեղէն աշխարհի սահմանում, և վճռելով նորանց, բարեութիւն մարդկութեան դրութիւնը աշխարհի երեսին: Այս ճանապարհով յառաջանում են աւելի մեծ յաղթութիւնք, քան թէ պատերազմի դաշտումը, և խորհրդածութեան դաշինքները առաւել լաւ ասպարէզ են մարդկային բանականութեան համար, քան թէ արիւնոտ դաշտերը: Ահա մի նոր կերակուր՝ խաւարապաշտների բամբասանքին... դարձեալ պիտի պար դայ Հեռոգիադան

Սի ազգ, որ խորտակվել էր ժամանակի հարուածի տակ, չէ երևում այլևս մարդկութեան մէջ, որպէս մի ամբողջ, որպէս մի գերդաստան, որի անդամքը կապված էին լիով միմեանց, հետ ճգնէին ընդ-

Հանուրի օգտի համար: Մրրիկը, որ խլել էր մի այդպիսի զերդաստան ընդհանուր մարդկութեան քաղաքական շրջանից, ցրվումէ այդ գերդաստանի անդամքը և հեռացնումէ, բաժանումէ միմեանցից: Այնուհետեւ այդ անդամների համար իրական աշխարհում չկայ միաւորութիւն, նոքա չեն կազմում այլեւ մի գերդաստան, որի անդամքը ծառայէին մի ընդհանուր և հասարակաց գաղափարի, այդ բոլորը դառնումէ մի վերացականութիւն. անուն, առանց իրի: Անգութ բաղդը, կամ աւելի արդարութեամբ խօսելով, մեր ազգի մեղքը հասուցել է մեր ազգը այս թշուառ վիճակին: Մեր ազգի անդամքը, ամենեքեան համարումեն իւրեանց անձը մասնաւոր, ազգը դարձել է մի վերացականութիւն. և այդ է պատճառը, որ ազգի յառաջադիմութեան սայլը ընկած մնումէ ճանապարհի վերայ, որովհետեւ ամենայն մարդ, մասնաւոր համարելով իւրեան, սիրտ չունի մօտենալ և ձգել տանել սայլը: Աշխարհի երեսին վերացական ազգ չկայ. եթէ կայ ազգ, ուրեմն իրականապէս, ապա թէ ոչ, ամենեւին չկայ: Ի՞նչ ասել է վերացական ազգ. ես, դու, նա, միւսը անուանումենք մեզ մասնաւոր, առանց մտածելու թէ ո՞վ է ապա ազգը. և եթէ մի բան պատահի, ազգի ամեն մի անդամը ասումէ «Թող ազգը հոգս առնէ», այս ասելով ինքը իւր անձը որոշումէ, հանումէ միջից և համարումէ մասնաւոր, եթէ մի ազգի բոլոր անդամքը այսպիսի մտածութեամբ հրաժարվումեն, ապա ո՞վքեր են, որ կազմումէին ազգը. ոչ ոք. ահա մի վերացական ազգ և մեք ենք այդ ազգը: Բայց որովհետեւ ասացինք, թէ վերացական ազգ չկայ. ապա ուրեմն մեք ազգ չունինք: Մինը կարող է մեզ ասել, «դու ի՞նչ յանդուգն մարդ ես, ի՞նչպէս համարձակվումես ասել, թէ ազգ չկայ, մինչդեռ աշխարհագիրքը մօտ իբր հինգ միլիոն համարումեն Հայոց ազգը»: — Մի՛ բարկանար սիրելիս, հանդարտ, հանդարտ, այդ հինգ միլիոնը ազգ չէ, այլ մասնաւոր մարդիկ, և մինը այդ հինգ միլիոն կազմող մարդերից դու ես, որ անուանումես քեզ մասնաւոր. և ինչպէս դու որոշումես, հանումես քեզ և անուանվումես մասնաւոր, մնացած չորս միլիոն չորս հարիւր իննսուն ինն հազար ինն հարիւր իննսուն և իննը հոյնպէս մի մի դուրս դալով որպէս մասնաւոր, մեջ տեղումը թողնումէ ոչինչ: Ահա մեր ցաւը, մեր խօցը, մեր վիշտը:

Ազգ ասացեալը է այն մեծ ոյժը, այն կենդանի կապակցութիւնը մարդերի, որ առանց նորան, կամ նորանից դուրս, մասնաւոր մարդը կը լինէր մի անօգուտ անձնասէր—ЭГОИСТЪ. իսկ բոլոր մարդկութիւնը մի անպտուղ վերացականութիւն: Մի անձնաւորութեան միմեանցից բաժանող հսական սկզբունքը չափաւորվումէն ազգի կենդանի կապակցութեան վերին սկզբունքով, ուրիշ խօսքերով ասեմ, հասարակական

մեծահոգի սկզբունքով: Հասարակական կապակցութեան մէջ, չեն ոչնչանում անձնաւորութիւնքը, այլ միայն հրաժարվում են իւրեանց մասնաւորութենից, մի համաձայն ամբողջ կազմելու համար, բոլորի ցանկալի միաւորութիւնը դուրս երեւցնելու համար: Անձնաւորութիւնքը հնչում են հասարակութեան մէջ, ոչ որպէս առանձին առանձին, այլ որպէս ներդաշնակ, ամբողջ երաժշտութիւն: Ընկերութիւնը, մարդկութեան վերին բարոյականութեան պատկերը անկատար կերպով յայտնվում է աշխարհի երեսին: Քրիստոնէութիւնը սրբեց և լուսաւորեց ընկերութիւնը, որ աղգերը մինչև այն ժամանակ կամ պղտոր կերպով ճանաչում էին կամ դուշակում էին միայն: Եւ ընկերութիւնը դարձաւ այնուհետև մի անհասանելի գաղափար, դէպ ի որը յաւիտեանս յաւիտենից մնում է յառաջ վաղել: Արդէն յառաջագիմութեան մեծ քայլ էր մի աղգի համար, մեծ շնորհ էր ասում ենք, եթէ դրված էր մի այդպիսի գաղափար, և դէպ ի նա ձգտում էին շատ մարդիկ: Այն կապը, որ մասնաւոր մարդերից կազմում է մի ամբողջ ազգ, է այս ձգտողութիւնը: Ընկերական գաղափարի կատարելագոյն իրագործութեան անհնարաւորութիւնը այս աշխարհի մէջ, երբեք չէ պիտոյ դադարեցնէ ձգտող մարդերի գործունէութիւնը: ամենայն արգելադրութիւն, ամենայն խտրականութիւն պատճառ պիտի աղբիւր և շարժառիթ լինի գործունէութեան — մի նոր զօրութեան: Չէ կարելի լինել կատարեալ քրիստոնեայ, բայց մարդու պարտականութիւնն է միշտ վաղել դէպ ի այդ գաղափարը: Ազգին անհրաժեշտ է ինքնուրոյն գործականութիւն, և աղգի բարոյական յաղթութիւնը կատարվում է ամբողջ ազգի ձեռքով:

Մի օտարոտի բան էր բաժանել աղգը զիտուն և տգէտ բաժիններով: Արդարեւ, ոմանց տրվում է հասկացնելու զօրութիւն, իսկ ուրիշներին ականջ դնելու և հասկանալու զօրութիւն. բայց մարդիկ չէին, որ կարգադրում էին այսպէս, այլ, Նախախնամութիւնը: Բայ ի սորանից, աղգի ականջ դնող բաժինը, մի սպիտակ թուղթ չէ, որ չգիտէր և չէր կարող դատել, թէ ի՞նչ էին գրում իւր վերայ: Ականջ դնողը շատ բան տալիս է հասկացնողին. նա շատ անգամ ոգևորում է սորան: Եւ խօսողը և լսողը կատարում են մի հասարակաց գործ, մինը — խելացի կերպով տալով, իսկ միւսը — խելացի կերպով ընդունելով. նորանց կապում է մի հասարակաց գաղափար, որ դուրս գալով մինից մտանում է միւսի մէջ և հաւասարեցնում է նրան անհարթութիւնը. այս յարակցութիւնը, բայց աւելի ճշգրտութեամբ, կայ հեղինակի և ընթերցողի մէջ: Նախախնամութեան շնորհը չէ կարող տրվել մարդու ձեռքով լոկ և միայն. բայց ճշմարտութիւնը հասարակաց սեպհակաւորութիւն է. իսկ այն շնորհները Նախախնամութեան, որ մի ժամանակ

ծածկված էին սորա կամ նորա մէջ, կարող են երբեմն բացվել, յայտնագործվել: Խեղացի լսողը, երբ որ ղարթել էր նորա մէջ խեղացի խօսելու շնորհը, դառնումէ հասկացնող: Այսպէս, մտքերի անխափան փոխադարձից — տալուց և ընդունելուց կանգնումէ ազգի ընդհանուր բարոյական յաղթութիւնը: Նոյնպէս սխալ է միշտ այն կարծիքը, թէ ազգն է միայն հարուստը կամ փառաւոր կոչումն ունեցողը: պատճառ, հասարակ ժողովուրդը է մի ազգի հասարակական շինուածքի հիմքը: Մասնաւոր անձինք բարձրանալով նորա միջից, իւրեանց մասնաւոր գործունէութեամբ, մասնաւոր գիտակցութեամբ կարող են շատ կողմից ծառայել լուսաւորութեան մեծ գործին և մարդկութեան յառաջդիմութեանը: Բայց այն ժամանակ միայն կարող են նոքա մի բան յառաջացնել, եթէ արմատանան հասարակ ժողովրդի մէջ, եթէ նոցա անձնաւորութեան և հասարակ ժողովրդի մէջ լինի մի անընդհատ և կենդանի կապակցութիւն, այլ և միմեանց հասկանալ:

Հասարակ ժողովուրդը ոչինչ առանձին յատկութիւն և անուն չունի, բաց ի մարդու և քրիստոնէի անունից: Ո՛հ, որքան հարուստ է այս աղբատութիւնը. և գտանվելով ցած աստիճանի վերայ, ինչպէս բարձր կանգնած է նա: Նա մարդ է և քրիստոնեայ. ոչինչ ունի բաց ի քրիստոսից, բայց քրիստոս ունենալով, ամենայն ինչ ունի: Նա իւր վերայ կրելով մարդու և քրիստոնէի անուն, արդէն գաղափար է ամբողջ մարդկային և քրիստոնէական ընկերութեան: Եւ այն մարդիկը, որ պատահաբար ստացած էին աշխարհի երեսին փայլուն կոչումն, հարստութիւն և առանձնաշնորհութիւնք, երբ նայումեն այս իւրեանց յատկութենների վերայ, ոչ որպէս հպարտանալու շարժառթիւ և ուրիշներից դերազանցութեան վերայ, այլ որպէս ժամանակի պահանջողութեան վերայ, յառաջացած աշխարհի անկատարութենից, այն ժամանակ ստուգագործումեն, որ ինքեանք ևս նոյն մարդն են և նոյն քրիստոնեայն, ամենեւին անխտիր:

Ազգը պիտոյ է ունենայ ազգութիւն, այդ ազգի անձնաւորութիւնն է. ինչպէս մարդը չէ կարող լինել առանց անձնաւորութեան, նոյնպէս ազգը չէ կարող լինել առանց ազգութեան: Եւ եթէ պատահումէ տեսանել մի մարդ առանց անձնաւորութեան կամ ազգ առանց ազգութեան, այդ մի ողորմելի և թշուառ երեւոյթ է անօգուտ իւրեան և ուրիշներին: Անձնաւորութիւնը ոչ թէ միայն խափան չէ, այլ դժուր հակառակ, նա միայն հնար է տալիս ազատ և կատարելապէս հասկանալ միւս մարդը, ուրիշ անձնաւորութիւնք: Այսպէս ևս մի ազգի սեպհական ազգութիւնը, հնար է տալիս նորան հասկանալ ուրիշ ազ-

գութիւնք. և ուրիշ ազգութիւնները հասկանալով և գնահատելով, չքանումէ մի ազգութեան եսական, ֆանատիկոս և անմարդի բնաւորութիւնը: Որ տեղում չքանումէ ազգութիւնը, այն տեղ չքանումէ նիւթապէս կամ բարոյապէս և ինքը ազգը: Ազգութիւնը է մի կենդանի և ամբողջ զօրութիւն, որ ունի իւր՝ մէջ մի կեանքի պէս անըմբռնելի բան. և հոգին, և ճարտարապետական արարչութիւնը, և մարդկային բնութիւնը և մինչև անգամ տեղի (աշխարհի) բնութիւնը, մասնակից են այս զօրութեանը: Արեւելի է հակառակափոսել ազգութեան ընդդէմ, թէ սահմանաւորված է, թէ նորա մէջ կարող են լինել մասնաւորութիւնք, բայց այդպիսի դիպուածում մասնաւորութիւնը է չարաչար գործադրութիւն: Մի ազգութիւն մասնաւորութենից և եսականութենից ազատվելու համար, չէ պիտոյ ջնջել իւր ազգութիւնը. դորա հակառակ, հարկաւոր է խոստովանել ամենայն ազգութիւն: Ոչ մի ազգութիւն իրաւունք չունի կուլ տալու և ոչնչացնելու մի ուրիշ ազգութիւն, բայց այս բանը ստէպ կրկնվումէ մարդկութեան պատմութեան մէջ: Այս տեղ է ահա մասնաւորութեան չարաչար գործադրութիւնը, այս բանի մէջ է եսականութեան անսուրբ տարրը: Արդարութիւնը պահանջումէ խոստովանել ամենայն ազգութիւն, այո՛, ամենայն ազգութիւն, որովհետեւ նոցա միաւորութենից բաղկանումէ ընդհանուր մարդկութեան կազմուածքը: Մի ազգ, որ կորուսանումէ իւր ազգութիւնը, դուրս է ընկնում այն կազմուածքից որպէս մի փտած անդամ, և յաւիտենական կոկորդը անխնայ կուլ է տալիս այդպիսի ազգութիւնը: Այս պատճառով մարդկային սրտի համար մի աւելի տխուր բան չկայ, քան թէ տեսանել, որ մի ազգութիւն ընկնումէր և կործանվումէր ծանր հանգամանքների հարստահարութեան տակ — մի այլ ազգութեան ճնշողութենից: Բայց մի աննկարագրելի վատաբաղդութիւն, մի սարսափելի տեսարան է, եթէ մի ազգի անդամք ինքեանք հրաժարվումեն իւրեանց ազգութենից, և մտանելով մասնաւորութեան կորստական դրօշակի տակ, ընդհանուր մարդկային յարգ ու արժանաւորութիւն տեսանել համարումեն մի մեծ, բայց օտար ազգի ազգութեան մէջ: Ի՛նչ ողորմելի փիլիսոփայութիւն, ի՛նչ արտասուելի վարդապետութիւն: Թող ամենայն ազգ պահպանէ իւր ազգութեան կերպարանքը, թող ազատ և պայծառ ծաղկի ամենայն ազգութիւն մարդկեղէն աշխարհի մէջ. դոքա միայն զօրութիւն և հոգի են տալիս ազգերի ընդհանուր աշխատութեանը:

Ի՛այց մեր ազգի համար ձայն բարբառոյ յանապատի — մեր ասածները. ի՛նչ է ազգը, ի՛նչ է ազգութիւնը, ո՞վ կամի լուսել ու հասկանալ, ո՞վ կամի վեր բարձրացնել ցեղի միջից իւր մինչ

իսպառ անարգված ազգը և ազգութիւնը. մասնաւորութեան կորստական հոգին վաղուց ահա թաքաւորել է մեր ազգի անդամների վերայ: Եւ մի՞ թէ այդ հոգին չէ պատճառը, այդ դատապարտելի մասնաւորութիւնը, որ մեր ազգը դուրս է ընկել մարդկութեան պատմագրքի տախտակներից. գոնէ մեք այլ պատճառ չգիտենք:

«Մի՞ թէ մեր ազգը պատմական ազգ չէ:» — Այո՛, պատմական ազգ չէ ներկայումս, և չէ եղած երբ և իցէ: Նորա քաղաքական կեանքը կցկտուր և ստրկական, օտար գայիսոնների և օտար դոշակների տակ. նորա կառավարութեան կերպը ամենեւին նման է անքաղաքացի ազգերի կառավարութեան կերպին: Ո՛հ, տխուր ճշմարտութիւն, աւելի լաւ է և ակոթեծել մի բաժակ լեղի խմել, քան թէ հրապարակել և խոստովանել այս ճշմարտութիւնը, որովհետեւ դա մեր բոլորի դատակնիքն է: Մեք կարճատես և կիսազրադէտ մարդերն են թողնումք զուարճանալ և ցնծալ, մինչդեռ քրքրելով ազգային պատմութեան փլատակները, գտնումք մի մի և իցէ նշխարված բեկոր. մեզ միայն պահումք ողբալ և մոռնալով դոցա վերայ և խրատ և խելք ուսանելով չարաբաղդ, անցածից, աշխատել, բարւոքել ներկայն ապագայի լաւութեան համար: Մեր պատմութեան միջից ոչ մի բան չէ մտիթարում մեզ, որովհետեւ սովորած ենք հիմնաւոր կերպով քննել որ և իցէ ազգի պատմական արժանաւորութիւնը: Բայց ինչ և իցէ, թէ պատմութիւն էր, թէ կցկտուր աւանդութիւնք էին, պատմական արժանաւորութենից զրկված, արժան էր օր մի յառաջ այդ բոլորը դնել մեր ազգի առաջ, բայց ոչ հում և խակ, ինչպէս մինչև այժմ կատարված է այդ գործողութիւնը, այլ, եփած կրիտիկայի կրակով: Մեք մեր կողմից խոստանումք, եթէ ամենակալ Տէրը շատ չհամարէ այս խոստումը և ժամանակ տայ մեզ, դնել մի օր մեր ազգի առաջ նորա հինգերորդ դարու հեղինակների գործերը, զոր օրինակ, խորենացին, Եղիշէն, Ղազարը և այլն և այլն — նոր, ժողովրդական կենդանի և հասկանալի լեզուով:

Մեր ազգի գէպ ի ազգութիւնը և լուսաւորութիւնը ունեցած դարաւոր սառնութիւնը սահմանելու համար անպէտ է Ռեօմիւսի ջերմաչափը, որովհետեւ մեր ազգի սառնութեան աստիճանը ցոյց տալուց յառաջ, ինքը ժխտելը կը պաղի փողովակիմէջ, չղիմանալով ցրտի ազդեցութեանը: Հայերը չկամին այս բանի վերայ մտածել. նորանց գովումն խաբեբայ մարդիկ և նոքա ինքնամոռացութեան մէջ քնումն խոր, լսելով օբսկուրանտների օրօրոցի երգը: Ոչինչ գործ չէ կատարվում առանց շարժողութեան. ինքը կեանքը երեւումէ անդադար շարժողութեան մէջ. բայց Ասիային չէ սիրում շարժողութիւն. նա երջանիկ է այն ժամանակ միայն, երբ անշարժ ընկած էր մահճի վերայ: Մեր

ազգի մէջ գործ չկատարվելու պատճառը այն է, որ չկայ միաբան և խելացի շարժողութիւն: Մի մարդ, որի կերպարանքը այլանդակված էր, վախենումէ նայել հայելու մէջ, որովհետեւ վարճուրումէր տեսանելով այդ այլանդակութիւնը: Նա բարկանումէ հայելու վերայ, ինչո՞վ մեղաւոր է հայելին: Թող նա աշխատի իւր այլանդակութիւնը հալածել, այն ժամանակ հայելու միջից ևս կը հալածվի այդ այլանդակութեան պատկերը: Մեր Հայերից ումանք բարկանումեն ճշմարտախօս մարդերի վերայ — հայելու վերայ: Եղբայր, դու քեզ նայիր, հայելին կը ցօլացնէ քո պատկերը ինչպէս իսկութեամբ կաս դու, գեղեցիկ թէ տղեղ, ուրեմն աշխատի՛ր գեղեցկանալ:

Այս ասած բաներիս ընդդէմ, ազգի կողմից դուրս դրած կամ դնելու պատճառներից ոչ մինը չենք ընդունում. այլ այս է միայն ճշմարտութիւնը, որ մեր ազգի բարոյականութեան ոտքերը կաւեղէն են:

Ազատ կամքը, որ Աստուած տուել է մարդուն, է սորա յատկացուցիչ բնաւորութիւնը, որով բաժանվումէ անշունչ բնութենից, այդ կամքը ահա շինումէ նորան մի բարոյական եակ: Բնութեան համար չկայ ոչ մի բարոյական խնդիր, բայց մարդու համար կայ, և այդ հետևանք է նորա ազատ կամքին, որ կարող է լինել բարի և չար, բարձրացնել և կործանել: Այս տեղից է բխում մարդկային հոգու անվախճան դործունէութիւնը, նորա մշտնջենական ձգտողութիւնը դէպ յառաջ. սորանից են յառաջանում այն լուսաւոր և խաւար կողմերը մարդկութեան և մարդու մէջ: Մի մարդ, որքան ևս ցած կործանված լինէր, այնուամենայնիւ մի այդպիսի մարդու համար միշտ հնար կայ բարձրանալու, միայն թէ նորա ազատ կամքը դադարած չլինէր ներգործելուց: Ողջից վատ է կամքի մեռանելը, քնելը և վհատելը կամ ամենևին չլինելը. այդպիսի դիպուածում մարդը կորուսանումէ իւր խորհուրդը և արժանաւորութիւնը: Թող մեր ազգի անդամքը բարւոք գործ դնելով իւրեանց մասնաւորութիւնը կամենային միայն, և ահա կենդանանալու էր ազգութիւնը:

Կեանքի բարոյական յաղթութիւնը պատկանումէ ոչ թէ միայն մի մարդու, այլ և ազգերին, և ամենայն մարդ, ամենայն ազգ կատարումեն նորան ինքնուրոյն կերպով (самостоятельно), այլպէս ամենևին չեն կատարում: Իւրաքանչիւրի ինքնուրոյն ներգործութիւնը չէ ոչ ընչացնում փոխադարձ համաձայնութեան կարելութիւնը, բայց յայտնի է, որ այդ համաձայնութիւնը պիտի լինի ազատ և անկախ: Ուր որ չկայ հոգու ինքնուրոյն ներգործութիւն, այն տեղ կայ հոգու ստրկութիւն և նմանողական ձգտողութիւն (подражательность), այդպիսի տեղում

չկայ գործունեութիւն, այլ միայն սնոտի ամբոխունք (суетливость, фальшивая тревога) .

Բարոյական գործը պիտոյ է և բարոյական ճանապարհով կատարվի, առանց արտաքին հարկադրական զօրութեան և ուժի օգնութեան . ոչինչ այնպէս վնասակար չէ կարող լինել, որպէս կոպիտ ուժի և զօրութեան ներս մտանելը բարոյական խնդիրների մէջ : Այն տեղ, ուր կոպիտ ոյժը մտածումէ ամրացնել մի ճշմարտութիւն, խորտակումէ նորան . որովհետեւ կասկածելի է կացուցանում ճշմարտութեան սեպհական և ներքին զօրութիւնը, այնպէս, որ ճշմարտութեան համար աւելի լաւ է կոպիտ ոյժը իւր թշնամի ունենալ, քան թէ օգնական և գործակից : Բարոյական ճշմարտութիւնը ունի մի յէնք միայն, դա է սրտի ազատ վկայութիւնը — խօսքը, բանը : Ահա հոգու միայնակ սուրը, և նա է մարդու դիօշակը աշխարհի երեսին : Խօսքը, մարդու միջնորդութեամբ կազմած ձայներից և տողորված դիտակցութեամբ, հոգեորումէ տեսանելի աշխարհը, մարմնաւորումէ անտեսանելի աշխարհը : Այս տեղ, այս խօսքի և բանականութեան սահմանի մէջ արժանապէս կատարվումէ, կամ մարդկութեան միաբան ձգտողութիւնը, կամ պատերազմ մտքերի, այն դիպուածներում, երբ ճշմարտութեան որոնողքը վիճումէին և հակառակաօսումէին միմեանց հետ :

Այժմ և պատերազմը, դուք անկողոպտելի սեպհականութիւնք են ինքը իւրեան շինող մարդկութեան : Մարդիկ որոնումեն ճշմարտութիւնը, և որոնումեն իւրաքանչիւրքը առանձին առանձին : Ոչ ամենայն հայեացք միօրինակ պայծառ է . ոչ ամենայն աչք ուղղեցուցած է դէպի մի կողմ, շատ կան և բարեխիղճ մոլորութիւնք, սուտ մեկնութիւնք և զանազան աղճատանք : Նոյն իսկ քրիստոնէութեան լոյսը, նոյն իսկ աստուածային ճշմարտութիւնը, երբեմն խառն և մնայլ ցոլանումեն ախտերով ամբոխված ու պղտորված խելքի հասկացողութեան ամպերի վերայ : Այս բանից յառաջանումէ մարդկութեան մէջ պատերազմ . բայց այս մտաւորական պատերազմը, կրկնումէնք խիստ շեշտելով, պիտի կատարվի սրտի ազատ վկայութեան սահմանում, խօսքի և բանականութեան սահմանում : Ոչինչ արտաքին և կոպիտ զօրութիւն հանդէս չունի այս պատերազմի մէջ . կտրող սուրերը երկաթ չեն, այլ խօսք . կշիռ ունի այս տեղ ոչ թէ փառաւոր կոչումը կամ մի պատահական դրութիւն աշխարհի մէջ, այլ միտքը և փիլիսոփայութիւնը : Բնադատութիւն հարկաւոր չէ . ինկվիզիցիան սեպհականութիւն է պապականութեան : Այս բոլորի և մեր ազգի մէջ երևումէ մի մտաւորական պատերազմ, նոյնպէս միմեանց զարկվումեն մտքեր :

Ղուրս գալով դէպ ի հասարակաց խօսակցութեան ասպարէզ, մէք արդէն պարտականութիւն ենք յանձն առնում ասել մեր սրտի վկայութիւնը, յայտնի և ուղղակի, և աշխատել, որ նոքա երևէին ամենակարելի կատարելութեամբ և պարզութեամբ:

Գեո ևս մեր աղգի մէջ չէ գնահատւում խօսքի արժանաւորութիւնը, և ամենայն քայլաւիտիւսով տեսանում ենք այնպիսի վարեցողութեան օրինակներ, որ անվայել էին բանականութեան: Մեր մէջ դեռ ամենեքին չեն հասկանում, թէ բարեխիղճ և սրտի խորին վկայութիւնը, արդէն միայն այս յատկութենների պատճառով միշտ արժանի է յարգութեան: Երբ այս վկայութիւնը սխալ էր, այն ժամանակ պահանջումէ նա բարեխիղճ հերքողութիւն, պահանջումէ օրինաւոր վէճ, բայց ոչ յարձակմունք, որ յատկանուէին իւրեանց անպատշաճ ձևերով, արժանադին և խոշոր կատակներով, որոնք շատ անգամ լցուած են լիւնում զանազան աղճատանքներով և բամբասանքներով իւր հակառակորդի վերայ: Հալածանքը և ատելութիւնը կարող է միայն ծնուցանել սուտ, անբարեխիղճութիւն և ամենայն տեսակ զուր պահանջողութիւնք: Ցանկանում ենք և ուխտերով խնդրում ենք Աստուծուց, որ մեր հասարակական պատերազմը, որ կատարւումէ խօսքի սահմանում, ամենայն տեղ ընդունէ վայելուչ ձև, արժանի մարդկային մտքի բարոյական խորհրդին: Մեք չենք հերքում կատակը, չենք հերքում մինչև անգամ ծաղրը, հեգնութիւնը, բայց այդ բոլորը կարող են լինել պատշաճի շրջանակի մէջ. իսկ զխաւորը, ամենայն տեղ պիտոյ է լինի բարեխիղճութիւն. հակառակորդների կարծիքը չէ պիտոյ աղճատել: Սուտ և սխալ կարծիք հերքել և դատապարտել, սուրբ պարտականութիւն է ամեն մի բարոյական մարդու համար. բայց այդ սուտ կարծիքը, աւելի հեշտութեամբ դատապարտութեան տակ ձգելու համար, աղճատել նորանց, մարդու գործ չէ:

Մեր աղգի մէջ այժմ կան հայեացքներ, կան ուղղութիւնք, կան ուրեմն և դրօշակներ, կայ պատերազմ: Օտարոտի մի բան էր հերքել այս. նոյնպէս օտարոտի էր ցանկալ մի տեսակ միաւորութիւն հակառակող բաժինների: Այդ վնասակար էր մեր աղգին: Պատերազմը հետեանք է շարժողութեան, իսկ շարժողութիւնը — կեանք է: Երբ երկու հակառակող բաժինները, ամենեին աղատութեամբ, համաձայնել էին իւրեանց կարծիքների մէջ, այն ժամանակ կը հաշտվին և կը մօտենան միմեանց. առանց կարծիքների հիմնաւոր համաձայնութեան — սուտ է ամենայն հաշտութիւն և միաւորութիւն, թէև լրագրերի մէջ ևս հրատարակէիր, — թէ թաղաւորել էր մեծ խաղաղութիւն

Եւ հակառակող բաժինները, մօտաւորութեան համար չէ պիտոյ զոհ բերեն իւրեանց սրտի վկայութիւնը, այդ կը յառաջացնէ մի բաբելոնեան խառնակութիւն և ցոյց կը տայ երկու կողմի ևս թուլութիւնը, մի բարոյական անդգայութեան և մօտաւորական ծուլութեան, օգտի համար: Ո՛չ. թող իւրաքանչիւր կողմը առանց բռնադատական զոհաբերութեան, և առանց ամենայն բռնադատական կամակորութեան գործ դնէ իւր բոլոր զօրութիւնը, իւր մտքերի բոլոր խորութիւնը, այդ ժամանակ միայն կարող է յայտնվիլ կատարեալ և վճռական յաղթութիւնը. պատերազմը այն ժամանակ կարող է հասանել իւր պայծառ և պտղաւէտ նպատակին: Օրհնեալ է պատերազմը. թող լինի նա հզօր, անխնայ, ազնիւ և բարեխղճ: Նա, որ փախչումէ ազնիւ պատերազմից, մարդ չէ բարոյապէս, այլ մի թշուառ արարած կնամարդի բնաւորութեամբ: Սուտ խաղաղասիրութիւնը, որի տակ, որպէս դայլ ոչխարի ղզեստով, թաղնված է անձնական օգուտ ու փառք, մեր մեծարումներ Եղիշի պատուանունով: Ճշմարտութեան բուն հետեւները բաժինը է. պիտոյ է լինին հերձուածներ, որ ընտրվածքը երևին: Եւ գինին մինչև չխմորվի և չպղտորվի, չէ պարզվում: Ծածուկի ազդեցութեամբ կարգաւորվում, որ չէր խմորվում աւելի, նոյն պատիւը ունի գինիքի մէջ, ինչ պատիւ ներքինին մարդերի մէջ. ովականջ ունի լսելու, թող լսէ:

Լուսաւորութիւնը — ահա մարդու խորհուրդը: Ինքը բառը լուսաւորութիւն մեկնումէ իւր միտքը: Լուսարից դէպ ի լոյս վերին ձգտողութիւնը սեպհական է մարդկային բարոյական բնութեանը. նա է անմահ հոգու ծարաւը: Ո՛վ կը ցանկանայ տգիտութեան, ո՛վ կը ցանկանայ խաւարի որպէս արեգակը ամենների համար է, նոյնպէս և լուսաւորութիւնը բոլոր մարդերի համար: Անհասկանալի է երկիւղը լուսաւորութենից. այդ մի և նոյն է, ինչ որ երկիւղը լուսից: Իսկ լուսից չէ վախենում ճշմարտութիւնը, մի միայն սուտը որոնումէ խաւար: Նա է թոյլ հաւատացողը, որ մտածումէ, թէ հաւատը ամուր է տգիտութեամբ: Անհաստատ է այն սրտի վկայութիւնը, որ վախենումէ հրապարակութենից, որ իւր համար նեցուկ և ապահովութիւն կարծումէ դատեն, հեռացնելով ընդդիմախօսութիւնքը: Ճշմարտութիւնը ինքը լոյս է. նա, որպէս և արեգակը, լոյս չէ պահանջում իւր համար: Թող միայն նորան ծածկող ու վարագուրող ամպերը ցրվին, փարատվին, և ահա ճշմարտութեան արևը կը փայլի իւր բոլոր պայծառ ճառագայթներով:

Ի՛նչ ասել է լուսաւորութիւն, ճիշդ խօսելով: Լուսաւորութիւնը չէ միայն ստանալ և սեպհականել ուրիշներից դատած և յայտնագործած տեղեկութիւնքը և գիտութիւնքը: Մի թէ կարելի է լուսա-

ւոր ասել այն մարդուն, որ իւր գլուխը լցել էր մի միայն տեղեկութեաներով: Ո՛չ, այդ դեռ ևս փոքր էր. այդ դեռ լուսաւորութիւն չէ: Այդպիսի դիպումածում, մարդը նման է մի գրքերով լցած պահարանի. իսկ պահարանին ի՛նչ օգուտ, որ ունի իւր մէջ ուսումնական և ճշմարտութեամբ ճոխ գրեանք. կարելի՛ է արդեօք այդ պահարանը լուսաւոր անուանել: Այսպէս ահա, փոքր է լոկ և միայն ստանալը և սեպհականելը զանազան գիտութիւնք և տեղեկութիւնք, որ յայտնագործել էին ուրիշները: Հարկաւոր է, որ այդ ստանալուց և սեպհականելուց նոյն իսկ մարդու մէջ կատարվի մի յեղափոխութիւն — վերածնելութիւն. նորան անհրաժեշտ հարկաւոր է սեպհական գործունէութիւն, ընդունող, գնահատող և իշխող այդ գիտութեանների վերայ. հարկաւոր է մտքի արարչական, ստեղծագործական ջորութիւն. հարկաւոր է, որ այդ տեղեկութիւնքը դրվէին ոչ որպէս սերմեր աւաղի վերայ, այլ շարժողութիւն պատճառէին հոգի մէջ և պտուղ տային:

Այս ստեղծագործական ջորութիւնը մտքի է նորա գլխաւոր ջորութիւնը. առանց նորան միտքը միայն մի շտեմարան է գիտութեանների, որ կարելի է ցոյց տալ որպէս մատենադարան, բայց ոչ աւելի: Այսպիսի լուսաւորութիւնը անյօր է. միջին դարերի սխօլաստիկական լուսաւորութեան բորբոսած հոտը սաստիկ զալիս է այդպիսի լուսաւորութեան վերայից: Մի աղզի լուսաւորութիւն պիտոյ է կատարվի նորա սեպհական, մայրենի լեզուով: Լուսաւորութեան տաճարը պիտի կառուցանվի ամբողջ ազգի ձեռքով. լուսաւորութեան հանդիսում շատ նեղ է հոգւոր մարդերի ասպարէզը. ոչինչ աղգ չէ հասել լուսաւորութեան վերին աստիճանին, հոգւոր դաստիարակների ձեռքով: Թող հոգւորքը պարապեն աստուածային բանի ողջամիտ վարդապետութեամբ, բայց աղզի լուսաւորութիւնը պիտոյ է յառաջանայ բուն աղզի հոգաբարձութեամբ: Լուսաւորութիւնը այնքան հիմնաւոր է, որքան աղատ է և անկախ. ստրկութեան մէջ չէ կարող լուսաւորութեան ծիլը կանաչել:

Այս աղտոցութիւն է, վաղուց արմատացած մեր աղզի մէջ, թէ Հայոց կաթողիկոսը կամ առաջնորդքը պիտոյ է լինէին լուսաւորութեան տնտեսք և սպասաւորք. ոչ Մարկոսը և ոչ Նիրակոսը, այլ ինքը աղզը իւր ձեռքով պարտական է սերմանել, եթէ կամենում է մի օրհնեալ և սուրբ հունձ հնձել: Հերիք պատճառ ունէինք շնորհակալ լինելու մեր հոգւորներից, եթէ միայն հոգաբարձու լինէին դոքա հոգւոր դպրոցներ շինելու արժանաւոր քահանայք պատրաստելու ազգի համար. բայց ոչ այնպիսի դպրոցներ որ կային այժմուս զանազան տեղերում, այլ օրինաւոր, մեր ժամանակի կարօտները լցուցանող: Հերիք

երախտապարտվելու էինք, եթէ հոգևոր իշխանութիւնը հոգս անէր օրինաւոր քահանայք պատրաստելու համար, քահանայ ասումէնք, հասկանալով մի այնպիսի պաշտօնեայ, որ օր ըստ օրէ Աստուծոյ բանին սպասաւորելով, պիտի մօտիժարէր և շինէր մեր սիրտը և հոգին: Մեր կարծիքով մեծ բան է քահանան, կը ցանկանայինք, որ ինքեանք քահանայք այնչափ հասկանային իւրեանց արժանաւորութիւնը և խորհուրդը մարդկեղէն աշխարհի մէջ, որչափ մեք ճանաչումէինք նորան: Քահանայն պիտի վարդապետէ ժողովրդին Աստուծոյ բանը. առանց քրիստոնէական կրօնի ուսման անհիմն է ամենայն լուսաւորութիւն: Եւ քրիստոնէական կրօնի ուսումը պիտոյ է բոլոր Յիսուսի քրիստոսի աստուածային և կենդանարար աղբիւրից, — Աւետարանից: Առանց Նոր կտակարանի սուտ է ամենայն քրիստոնէութիւն. և մեր ազգին բարոյապէս ամրանալու համար հարկաւոր էր կարդալ սուրբ գիրքը, ուրեմն հարկաւոր էր և թարգմանել նորան ժողովրդական, նոր և կենդանի հայախօսութեամբ:

Մ. ՆԱԼԲԱՆԻՔԻԱՆ :

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԻՔ

ԲՈՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԷՋ, ԵՐԳԵՀՈՆ ԳՈՐԾԱԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ.

Մասեաց աղանու հինգերորդ համարի մէջ (1858, մայիս) տպած էր Գալուստ Կոստանտեան անունով մի պարոնի նամակ, ուղարկված Մասեաց աղանուն Իդմիր քաղաքից, որի խորհուրդը էր համոզել Հայերին ընդունել երգեհոնի գործադրութիւնը հայկական եկեղեցու մէջ:

Ս) Երոյիշեալ պարոնը, իւր առաջարկութիւնը և կարծիքը երգեհոնի մասին մի օտարոտի և անսովոր բան ցոյց չտալու, այլև ապացուցանելու համար, թէ եկեղեցին չէ օտարանում երաժշտական գործիքներից, ասումէ, թէ Հայոց եկեղեցին ընդունել է իւր մէջ այն երաժշտական գործիքները, ինչ որ հնումը մինչև երգեհոնի երևիլը կային:

Այդ սխալ դատողութիւն է. պատճառ, մինչև երգեհոնի երևիլը շատ երաժշտական գործիք երևեցած են աշխարհի երեսին, և ոչ միայն մինչև երգեհոնի երևիլը, այլև քրիստոսից յառաջ կային շատ այդ:

պիսի գործիք, սակայն Հայոց եկեղեցին, որպէս նաև արևելեան եկեղեցիքը հնումը, բաց ի ծննդայից ոչինչ ունին ընդունած. դորա հակառակ, միշտ հեռացել են այդպիսի բաներից, կրօնական հանդիսաւորութիւնը աւելի մօտ պահելով բնութեանը, քան թէ արուեստականութեան. կամեցել են որոշել նորան աշխարհային կամ թէատրոնական հանդիսաւորութենից:

Մեր ընդդէմ չենք, եթէ հոգաբարձութիւն լինի մեր եկեղեցական երգասացութիւնը պատշաճապէս կարգի տակ դնելու, նորանից մի կանոնաւոր եկեղեցական երաժշտութիւն կալմելու համար. նոյնպէս ընդդէմ չենք, եթէ այդ ժամասացութիւնը յարա՛ից լինի երաժշտական գործիքների պիտառութեան հետ, միայն այս է մեր կարծիքը, որ այդ արտաքին և երկրորդական բաների լինելը կամ չլինելը մի և նոյն են վերաբերութեամբ դէպ ի ազգի բուն և ստոյգ օգուտը: Մեր կարծիքով նախ և յառաջ հարկաւոր էր փոխանակ անբան արարածների, օգի, պղնձի, փայտի և լարերի ձայներ հնչեցուցանելու եկեղեցու կամարների տակ, հնչեցնել աստուածային բանի քարոզութիւնը լուսաւոր քահանաների և քարոզիչների բերանով. ոչ այնպիսի քարոզիչների, որ մինչև այժմ եղած են, և որոնց քարոզը միշտ սկսվել է Ագամից կամ աշխարհի ստեղծագործութենից յառաջ, այլ միջնորդութեամբ այնպիսի քահանաների և քարոզիչների, որ համարելու չէին իւրեանց անձը որպէս մի վերացականութիւն, այլ մանաւանդ մօտ մնալով մարդկութեան և բնութեան պիտի վարդապետէին Աստուծոյ բանը ամենայն ողջմտութեամբ:

Մի տխրութեան ամպ տարածվումէ մեր հոգու վերայ, մինչ ամենայն քայլափոխի մէջ հանդիպումէինք այնպիսի մարդերի, որ չգիտեն ընտրել, թէ ո՞րն է ազգային կարիքներից ամենամեծը և ամենահարկաւորը. յաւումէ մեր սիրտը շատ անգամ տեսանելով, որ մի ինքն ըստ ինքեան չնչին և աննշան բան, մի միայն իւր արտաքին թէատրոնական ձևաւորութեան պատճառով, նախընտիր է համարվում կարճատես պարոնների դատաստանի առաջև, քան թէ մի այլ ծանր խնդիր, որի լուծանելուց կախված էր ազգի ստոյգ և ոչ թէ կարծեցած յառաջդիմութիւնը: Թող դեռ ևս մեր ժողովուրդը բան ուսանի, ինչո՞ւ միայն ժողովուրդն ենք ասում, թող հոգեորականութիւնը դուրս գայ իւր միջին դարերի կապանքից, թող բացվի նորա բերանը աստուածային բանի ողջամիտ վարդապետութեամբ, թող անձնադիր և քրտնաջան վերատեսուչների սեպհական վարեցողութեամբ կենդանացնէ Աստուծոյ բանը մեր ժողովուրդի մէջ, այնուհետև ի՞նչ փեսա, թող և երգեհոն լինի. բայց մինչդեռ պակաս էին սոքա զխաւորքը, ամենակարեւորը,

լոկ երգեհոնի ներս ընդունելը եկեղեցու մէջ, բաց ի հասարակ ժողովրդի գայթակղութենից, այլ հետեանք չէ կարող յառաջացնել: Զուր թափելով ծառի տերևների վերայ, դեռ ևս չօգնեցիր ծառին: հարկաւոր է արմատը ջրել, որովհետեւ արմատը յառաջ է քան թէ տերեւը:

Եւ ի՞նչ տղայական նորասիրութիւն է, ի՞նչ մի կրաւորական բան է մեր եկեղեցին, որ հետ զհետէ կորուսանելով իւր ինքնուրոյնութիւնը, պիտի հանդիսացոյց դառնայ այլ եկեղեցիների արտաքին ձևերին և ծէսերին: Առանց այդ նորաձեւութենների ևս, շատ բան յունական և լատինական, բոլորովին պիտակարար մտել են մեր եկեղեցու մէջ: Թող մեր եկեղեցին պահպանէ իւր ինքնօրէն բնաւորութիւնը, հարկաւոր չէ նորան ստրկանալ օտար եկեղեցիների սովորութեններին, ծէսերին և արարողութեանը, որոնց հետ կապակցութիւն չունէր աղգի յառաջադիմութիւնը, և որոնց ներս մտանելու պատճառը չէր մի ստիպողական օգտակար շարժառիթ, այլ ասիական ունայն հանդիսասիրութիւն:

Փարիզեց մեզ հասած լուրերը հաւաստումեն, թէ երգեհոնի գործադրութիւնը մտած է արդէն փարիզեան Հայոց եկեղեցու մէջ: Առաջին անգամը չկամէինք հաւատալ, որովհետեւ առողջ բանականութիւնը թոյլ չէր տալիս, որ Փարիզե Հայոց հոգեւորականքը, հրաժարվելով պապական եկեղեցուց և մտանելով Էջմիածնի կաթողիկոսի լրացեալ իրաւասութեան տակ, ինքնազլուխ, առանց կաթողիկոսի կամ Էջմիածնու Սինդոզոսի վճռին, համարձակվէին մի բան յաւելացնել կամ պակասեցնել բուն հայկական եկեղեցու միջից, բայց երբ այդ բերանացի լուրերը հաստատվեցան նամակներով, որ հասել էին փարիզեց, այն ժամանակ ակամայ հարկադրվեցանք հաւատալ:

Բայց այս ստիպողական հաւատից մի խնդիր յառաջացաւ մեր մէջ — ի՞նչ է պատճառը, որ փարիզե հայկական նորընծայ հոգեւորականութիւնը այդպէս ինքնազլուխ գործակատար է դտանվել: Մի՞ թէ այն, որ մի քանի անգամ դրած և տպած լինելով, թէ Հայոց և հռոմէական եկեղեցիները, չեն զանազանվում միմեանցից հաւատի էական մասներում, կամեցած էին այժմուս, իւրեանց կարծիքով, վեր առնուլ և արտաքին զանազանութիւնը: Կամեցած էին վեր առնուլ մի պապական մարդու գայթակղութիւն, որ կարող էր հարցանել — վերապատուելի, դուք ստումէք, որ Հայոց և հռոմէական եկեղեցիքը չեն զանազանվում միմեանցից, ինչո՞ւ ապա Հայոց եկեղեցու մէջ երգեհոն չկայ:

«Ղշմարիտ է, կայ այդ պակասութիւնը, մեք կը լրացնենք. դուք մի՛ գայթակղվեք»

Այս եթէ մի այդպիսի պատական գայթակղվի, որ մեր եկեղեցու դռնումը չկայ սուրբ ջրի աւաղան, ճակատը դրոշմելու համար, կամ կիւրակէ օրերը չեն քարոզում, թէ «երկու շաբթի օրը մահտեսի Պողոսի քաւարանը կըլլայ. երեքշաբթի օրը մահտեսի Մարկոսի աղջկայ Թերեզայի քաւարանը կըլլայ. չորեքշաբթի միւսին և այլն» ուրեմն չգայթակղեցնելու համար պիտոյ էր և այդ բաները ևս ներս բերել: Կարելի՞ է թոյլ տալ այս բանը. դո՞նէ թոյլ ենք տալիս, մինչև որ Մասեաց աղաւնին օրինաւոր կերպով, յարգելի պատճառներով արդարացին փարիզի Հայոց հոգևորականութեան վերոյիշեալ ընթացքը: Բայց արի տես, որ արդարացուցիչ պատճառներ չէ կարող մէջ բերել. պատճառ, մեզ քաջ յայտնի է, որ Էջմիածնի Սիւնհոգոսը այդպիսի հրաման չէ տուած, որովհետև Սիւնհոգոսի հրամանները և կարգադրութիւնքը, վերաբերեալ եկեղեցու ներքին և կրօնական կառավարութեանը, միշտ ընդհանրական են, ուրեմն և ամենայն տեղ պիտոյ է երևիլն այդ հրամանները և իսկոյն նոցա քամակից երգեհոնը, և ոչ թէ միայն փարիզի մէջ:

Շենք կարող նոյնպէս թոյլ տալ, որ Կոստանդնուպօլսի ամենապատիւ Պատրիարքի և գերագոյն ժողովի թոյլտուութեամբ մտած լինի այդ բանը Հայոց եկեղեցու մէջ, որովհետև Կոստանդնուպօլսի մէջ չէ երևում դեռ ևս: Տարակոյս չկայ, որ աւելորդ է ասել, թէ եկեղեցական ներքին և կրօնական կառավարութեան մէջ, առանց Էջմիածնի Կաթողիկոսի և Սիւնհոգոսի վճռահատութեան յառաջացուցած անօրէնութիւնքը Կոստանդնուպօլսի Պատրիարքի և գերագոյն ժողովի ձեռքով, որ և իցէ փոփոխութիւն առնելու համար, անվաւեր են և անընդունելի:

Եթէ չենք սխալվում, ապա Էջմիածնի Սիւնհոգոսը որպէս ծայրագոյն Հոգևոր կառավարութիւն, գործ կը դնէ իւր իրաւասութիւնը և կը չափաւորէ ամենայն ինքնագլուխ ներգործութիւն Հայոց եկեղեցու մէջ, թէև այդ եկեղեցին գտանվելու լինէր Ամերիկայում, թող թէ Փարիզում:

Այլեւով մեր ազգի այժմեան դրութեանը և բաների հանգամանքներին, աւելի լաւ էր խելք հասկացնել նորաստրութեան ոգով ախտացած պարոններին և յետ պահել նորանց այդպիսի բաներից, քան թէ նոյն ախտով վարակվելով իսկոյն իրագործել այն, ինչ որ միւսերի մէջ դեռ լոկ գաղափար էր:

Մեր գրածից պարզ երևումէ ահա, որ մեք ջատագով չենք երգեհոնին. դորան չեն ջատագով և միւս խիստ շատ մարդիկ ազգի մէջ. և սոցա արդարացի ցանկութիւնը այն է, որ մտադրութիւն դարձու-

ցանվի նախ և յառաջ էական և հարկաւոր պիտոյքների վերայ, և երկրորդական ու երրորդական բաներով, առանց որոնց կարող է երջանիկ լինել Հայոց ազգը և նորա եկեղեցին, չօտարանան մտքերը և ձեռքերը գլխաւոր և ամենակարեւոր գործերից: Հարկաւոր չեն աղգին արտաքին և անխորհուրդ նորաձեւութիւնք, մանաւանդ եկեղեցու մէջ. և սկսանողքը եթէ չկամին հրաժարովի իւրեանց ինքնիշխան, և այս ժամուս ամենեին անօգուտ նորաձեւութեններից, այնուհետեւ Հիւսիսայայլը իւր վերայ կ'առնու աղգային եկեղեցու իրաւունքի պաշտպանութիւնը, և աղգի բողոքը ընդդէմ այդպիսի նորաձեւողների կը հրատարակէ իբրեւ բերան աղգային հասարակութեան Ռուսաստանի մէջ:

Ս. Ն.

ԿՐԻՏԻԿԸ.

Պատիւաւորական Հրէայ, գործ Եւթեն Սիւ Ֆրանսիացու, հեղինակի՝ փարիզեան դաղնիքների և այլ գրուածների: Պ. Միքայէլ Նալբանդեանցի աշխատութենով. Հատոր Ա. Մոսկվայի մէջ. 1857.

ՅՕԳՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ.

Լ'մենայն բանագէտ Հայ, որ ցանկացող էր իւր աղգի յառաջադիմութեանը, մի լուսաւոր, պարզ և անպղտոր սրտով, ամենայն Հայ անձն որ գիտէր, թէ այդ յառաջադիմութեան ընթացքը ինչպէս պիտոյ է լինի, որ յարմարվէր մեր ժամանակի կարօտութեանը, պարտական է ուրախանալ և փառք տալ Աստուծուն, որ մեր կենդանի լեզուի գանձը օրէ օր ճոխանումէ նորանոր օգտակար գրուածներով, որ մեր հայկական խօսքը օրէ օր առաւել մշակվումէ, գեղեցկանումէ և լինումէ մի մտածող աղգի լեզու, որ ունէր լօգիկական կապակից ոճ մարդկեղէն միտք ու զգացողութիւն արժանաւոր կերպով բացայայտելու: Ճշմարիտ է, դեռ ևս աւելի գրեանք են տպվում, քան թէ ընթերցողք կային Հայերի մէջ, ըստ որում ընթերցանութիւնը մի մտաւորական ծանր աշխատութիւն էր, լուսաւորութեան ընթացքը ամենայն տեղ ծանրաքայլ, սկզբումը. ուրեմն և չէ կարելի մի անպատրաստ աղգից պահանջել, որ նա իսկոյն փոխէ իւր առաջին սովորութիւնքը և անորժակը և

յանձն առնու մի այնպիսի գործ, որի օգուտը շոշափելի չէ մարմնաւոր աչքին ու ձեռքին, այլ միայն լուսաւոր հոգեղէն դատողութեանը: Անարժան ենք համարում այս տեղ բան խօսել մի քանի վատթար հոգիների մասին, որ կենդանի լեղուի յաղթական հանդէսքը տեսանելով, օրհասական արջերի պէս կատաղւած այս կողմ ու այն կողմ են վազում փրկութիւն որոնելու իւրեանց համար, և բերանները թշնամանքով ու հայհոյանքով լին, մոլորեցնումեն իւրեանց պէս տկարամիտների սիրտը և հոգին, ամենայն տեսակ յիմար կարծիքներ տարածելով նոր հայախօսութեան և դորա հեղինակների վերայ: Մեք զիտենք և մեր հետ միասին շատ և բարեմիտ արժանապատիւ Հայեր, որ այդ վատթար հոգիքը չեն ոչ Հայոց աղք և ոչ Հայոց եկեղեցի, այլ մի քանի աննշան անձինք, մի փոքրիկ հերձուած ճշմարտութեան կողմից, որոնց համար չկայ ոչինչ ազգային ընդհանուր օգուտ, այլ միայն մի թշուառ կոտոր իւրեանց անձնական շահ, որ վախելով մի՛ գուցէ թէ ձեռքից դնայ, ամենայն ջանք անճարացած գործ են դնում աղաւաղելու այն ճշմարտութիւնը, որ վնասակար լինելով նոցա առանձնապէս, փրկարար էր ազգին ընդհանրապէս: Մի անպտուղ, ապարդիւն ձեռնարկութիւն. ո՛չ թէ դոքա — այդ արհամարհելի թղուկները, — այլ և երկինքը ու երկիրը կ'անցանեն, բայց ճշմարտութիւնը կայ և կը մնայ յաւիտեան: Մեր բարեմիտ խոհական Հայը, թող չգայթակղվի այդպիսի բարոյական հրէշներից, թող այսքան միայն միտ առնու, որ այդպիսի եղիւելի անձինք ամենայն աղքի մէջ այն խաւար դարերումը եղած են, և մարդը իւր բոլոր ակտերով, թէ Խւրոպայի և թէ Ասիայի մէջ, մի և նոյն մարդն է, միայն թէ դորա ակտերի կերպարանքը զանազան աշխարհների և հանգամանքների մէջ ձևանումէին այլապէս: Մեք մեր կողմից ուրախ ենք, որ պատերազմ կայ աղքի մէջ, որովհետեւ պատերազմով միայն կարող են առաքինիքը յաղթութեան պսակը գրաւել, և պատերազմի մէջ կը յայտնվին քաջքը և վատասիրտքը, ընտիրքը և անպիտանքը: Ուրախ ենք, որ առաքինի պատերազմողքը չեն թուլանում իւրեանց գովանի գործի մէջ, ժողովրդի հետ խօսող հեղինակները օրէ օր հրատարակումեն նորանոր գրուածք ազգի դաստիարակութեան համար, և այդպէս կատարումեն իւրեանց այրական պարտականութիւնքը դեպ ի իւրեանց թէ այժմեան և թէ յետոյ գալոյց աղբը: Այդ առաքինի, հոգիացած մարդերից մինն է և Պարոն Կալանդեանցը, որ յայտնի կը լինի ազգին այն հատուածներից, որ կարդացած էր Հիւսիսասիայի մէջ. բայց մէք այս տեղ գործ ունինք նորա «Թափառական Հրէայ» գրքի հետ մասնաւորապէս, և կամէնք քննութեան տակ առնուլ դորա արժանաւորութիւնքը և պակասութիւնքը. և այս-

պէս է մեր դատողութիւնը. լուռ մնալ մի հեղինակի աշխատութեան մասին, որ ազգը չիմանայ դորա ոչ լաւը և ոչ վատը, կամ թէ չխոստովանել օտարի արժանաւորութիւնը, գուցէ թէ և զերայնացութիւնը, կասկածելով մի գուցէ թէ մեր յատուկ արժանաւորութիւնը նուազէր ժողովրդի առաջը, վատթար դորժ է, բայց արժանի այնպիսի հեղինակի, որի սիրտը վկայումբը թէ ինքը չունի ոչինչ արժանաւորութիւն. պատճառ, մի արժանաւոր հեղինակ միայն կարող է պատուել մի այլ հեղինակի արժանաւորութիւն, Բայց դարձեալ բերան բանալ մի հեղինակի դործի վերայ այն խորհրդով միայն, որ մի ծայրից միւս ծայր համարէինք նորան պակասաւոր, սխալված, անպիտան և դատապարտելի, այդ ոչ թէ կրիտիկա է, այլ մի թունաւոր, դժոխային հոգու դործ. և այն աչքը, որ կարող է միայն որոշել օտարի դործի մէջ մի հատ թերութիւն, բայց չէ նկատում նորա տան պատուականութիւնը, այն աչքը չար և նախանձոտ, թքանելի աչք է, և արժանի դուրս խլելու իւր տեղից, որովհետեւ չէ կատարում իւր պաշտօնը, ինչպէս պարտական էր: Այն կրիտիկոսը, որ ստրկանում է իւր անձնական պիղծ ախտերին, որ երկիւղ ունի օտարի արժանաւորութիւնը խոստովանելուց, որովհետեւ այդ բանը կարող էր մնասել նորան հասարակութեան աչքումը. այն կրիտիկոսը, որ իւր ընկերի դործի մէջ տեսնում է միայն կշտամբելի սխալանք և բաց ի դորանից ոչինչ, այդպիսի կրիտիկոսը թող հաւատարմ լինի, որ ոչ մի խելացի մարդ հաւատ ընծայելու չէ նորան, այլ արհամարհելով կ'արհամարհէ նորան (*): Խնդրեմ մեր ընթերցողներէց լաւ հասկանալ

(*) Նորերումս պատահեցաւ ինձ կարգաւ մի այդպիսի կրիտիկոսի, աւելի ուղիղն ասեմ, մի անկիրթ մարդու անմիտ և ժամավաճառ գրութեմ իմ գրաւոր աշխատութիւնների վերայ: Խօսքս Առաքել Արարատեանի վերայ է, որ ներկայ տարւումս հրատարակել է թիֆլիզի մէջ մի շինք պրքոյի, իրբէ «Սխալանք Արդապետարանին կրօնի ի զգուշութիւն համազգեացի» Այդ դործի յօրինողը, ինչպէս ակնյայտին եւրեւմէ, ոչինչ խորհուրդ չունելով, եթէ ոչ կոյր կամակատար լինել խաւարապաշտների աղանդին թիֆլիզումը, որին և պատկանում է ինքը, այլ, իրբէ հին, կամակոր և անհաշտելի ընդմի մեր մատենագրական ուղղութեանը, վրէժ խնդրի լինել մեզ որ և իցէ հնարքով, վայր ի վերայ կարկատել է մի հաւաքածոյ մեր սխալանքների, որովհետեւ իւր խելքով ոչինչ չէ գտել մեր «Վարդապետարան կրօնի» պրքի մէջ, բաց ի սխալանքներից: Ամենայն իւրք ի շատ բանական մարդ ձեռք առնելով Արարատեանի պրքիցը, խկոյն պիտոյ է կարգայ յօրինողի ճակատի վերայ այս բաւերս. «Եւնանք տրիստութիւն, սե նախանձ, զգուշելի աղճատաբանութիւն»: Այդ պարոնը կամենալով իւր խօսքերին հեշտ մուտք տալ Հայոց սրտերի մէջ, սապնել է ճանապարհը մի շատ լարճուն նիւթով, այսինքն չարախօսելով մեր վերայ տկարների առաջը, որպէս թէ կամէինք մեր խախտել Հայերը իւրեանց հաւատից: Խախտել Հայերը իւրեանց հաւատից, տալով նոցա մի գիրք, որ ծայրէ ծայր հիմնած ու հաստատած էր Յիսուսի Քրիստոսի աստուածեղէն Աւետարանի պարզ և պայծառ խօս-

մեր ասածը, որ մի հեղինակի և ոչ թէ մի տգէտ և յիմար համբակի վերայ է: Որովհետեւ մեր ժամանակներում Հայերի մէջ և ամենեւին անուս մարդիկ համարձակվումեն գիրք տպել, հեղինակի անուն ժառանգել կամենալով, թէպէտ երազում ևս լսած չէին, թէ ի՞նչ ասել է հեղինակ և հեղինակութիւն. սեր սպիտակի վերայ տպելով, թուղթ ապականելով միայն, այդ հեղինակութիւն չէ. և փառք Աստուծոյ, Հայոց ազգի մէջ կայ դեռ ևս այնքան բանականութիւն, որ հասկանայ այդ անամօթ լրբութիւնը, այդ աններելի յանդգնութիւնը որ համարձակվումէ խաբել ժողովուրդը, գողանալով նորա տկարների հաւատը և սիրտը: Բայց թող զգուշանան այդ տգէտ, հեղինակ ձեւայող համբակքը, որ դեռ ևս բան չուսած, լրբանումին միւսերին բան ուսուցանել. պատճառ, ինչպէս երեւումին նշանները, խաբված ժողովուրդը շուտով կը զարթնու և ծանրութեամբ վրէժնդիր կը լինի նոցա, որ այդպէս չարաչար վշտացուցած էին նորա իրաւունքը, որ խարդախութիւն էին գործել նորա հետ: Այս բաները աւելորդ չէր մեզ խօսել

քերի վերայ: Ի հարկէ, եթէ Պ. Արարատեանը, իւր հին հաշիւաբանութեան մէջ կորած, դեռ ևս չգիտէ, թէ Քրիստոնէական հաւատի հիմնադիր Քրիստոս է և ոչ թէ որ և իցէ արեղայք, այդ մեր մեղքը չէ: Բայց թէ մի կրօնուսոյց մարդ Հայերի մէջ, ընտրելով իւր գրուածի հիմք Աւետարանը (ուրիշ հիմք կարող չէր ևս ընտրել, եւ թէ դիտէր որ մի այլ հիմք քան թէ դրել էր Քրիստոսը, չկայ), դորանով դառնումէր լուծերական և կամէր լուծերականացնել իւր ազգը, այդ մի նորա հրաշքը և կարողութիւն է, որ կա՞նք այլքան ասել, թէ աւետարանը պատկանումէ լուծերին և լուծերականներին միայն, բայց Հայերին ոչ: Հիանալի եղբակացութիւն, ո՛ւր մնաց որ մի հոյակապ գովասանութիւն Հայերի վերայ, որ Քրիստոնէայ էին, Աւետարանի հետևորդք, ուրեմն և աւետարանականք, որպիսի պարտական են լինել ամենայն Քրիստոնէայք, թէ Հայք, թէ Գերմանացիք, թէ Սկիւթացիք և թէ Բարբարոսք: Քաջայայտ է ահա, որ Պ. Արարատեանը չէ ուսել մտածել, որ նորան դեռ ևս անծանօթ են գիտութեան այլո՞ւրեքը. ուրեմն և մեզ աւելորդ է լոգիկաբար խօսել նորա հետ և աշխատել բան հասկացնել նորան: Եւ մի այդպիսի անձն, որ դեռ ևս ուսած չէր բանականաբար մտածել և համարձակվումէ մատենագիր լինել, որպէս թէ մի քանի թերթ սպիտակ թուղթ, թանաքով ապականած, և տպագրական մամուլի տակ դրած, մատենագրութիւն էր. մի այդպիսի մարդ ասումմեմ, անարժան է կացուցել իւր անձը լեւելու մեր բերանից որ և իցէ ուսումնական պատասխանատուութիւն. զորա համար ունինք մեր մի հատ զգացողութիւն, այսինքն մի սառն արհամարհանք: Եւ ամենին անպառաջած համարելով կրկին հայհոյել մեզ հայհոյողը, Արարատեանի գրքովը յանձնումենք մեր ազգի բանագէտների արդար դատաստանին: Պ. Արարատեանը զգուշացնումէ իւր համագրիքը մեր դրամածներէրը ընդհանրապէս. զորա հակառակ, մեր աղաչելով աղաչումենք մեր սիրելի համագրիքը աշխատութիւն յանձն առնուլ և կարգաւ նորա գրուածը, որ վերահասու լինէին, թէ ո՞րպիսի մարդիկ մեր դարումը ապրումէին Հայոց մէջ, և ոչ թէ ապրումէին հաց ուտելով միայն, այլև կամենալով լինել ազգի ուսուցիչ, առանց ինքեանք ուսումն առած լինելու: Այս ցաւը Հայոց ազգի մէջ երևումէ շատ հին. Տես Մովսէս Խորենացու աղբը Հայոց աշխարհի վերայ: Պատմ. Մովս. Խորեն. փոքրատիպ, էր. 553.

այս տեղ, խօսելով կրիտիկայի, կրիտիկոսի, հեղինակի և հեղինակութեան վերայ. այժմ դարձուցանենք մեր ուշադրութիւնը «Թափառական Հրէայ» գրքի վերայ, որ հայկական զգեստով հանդէս է հանել Պ. Կալբանդեանցը:

Թարգմանիչը, ինչպէս երևումէ, ուսական լեզուից, օգուտ քաղելով և ֆրանսիական բնագրից, թէպէտ ասած չէ գրքի ձևատումը, ընծայել է իւր աշխատութիւնը իմ անունին: Հանդիսաբար մատուցանելով այդ Պարոնին իմ առ ի սրտէ շնորհակալութիւնը, կարծումեմ, թէ ոչինչ բանով կարող չէի աւելի բոլորամասն պարտավճար գտանվիլ դէպ ի նա, քան թէ խիստ և անաչառ վկայութեան տակ ձեռքելով նորա գործի արժանաւորութիւնքը և թերութիւնքը, և այս սուրբ գործի մէջ կատարելով իմ պարտականութիւնը ոչ թէ որպէս բարեկամ և ծանօթ, այլ որպէս գործակալ ժողովրդի, որ յանձնել էր ինձ ամենայն հաւատարմութեամբ հաշիւ ու համար տալ իւրեան մի հեղինակի աշխատութեան մասին: Եւ ճանաչել իւր պարտականութիւնքը դէպ իւր պատուելի աղբը, անաչառ պաշտօնեայ լինել ճշմարտութեան, ահա կրիտիկոսի կոչումը և գործելի գործը. ահա և մեր առջև դրած լուծանելի խնդիրը այս րոպէիս:

Թարգմանիչը սկսանումէ իւր գործը մի շատ զեղեցիկ յառաջաբանով, որ արժանի է մեր ազգի բոլոր ուշադրութեան, որի հետ կամէինք և մէք ծանօթացնել Հիւսիսամերիկայի ընթերցողքը: Այս տեղ լսումենք իսկոյն դանդաճներ աղբի բերանից մինչև այժմ եղած հեղինակութենքի վերայ Հայոց լեզուի մէջ, որ հին և մեռնալ լեզուով գրած լինելով, անմտնալի էին ազգին. երկրորդ փոխնօրինակի կամ հնասիրական խնդիրների վերայ լինելով, անյարմար էին ժամանակի որպիսութեանը և չէին վարժեցնում աղբային հոգու մէջ եռանդ դէպ ի գրասիրութիւն, և այդ պատճառով մնումէին սորա և նորա տանը ընկած առանց բացվելու անգամ, կամ շատ շատ, քանի մի, հին լեզու իմացողների ձեռքում: Միտ դնելով այս իրողութեններին, ասումէ Պ. Կալբանդեանցը, — կամեցել է Եւսէն Սիւրի «Թափառական Հրէայ» գործը աշխարհաբառ հասկանալի լեզուով թարգմանած տալ ազգին: Եթէ փորձով երևի, որ ժողովրդի դանդաճները հիմնաւոր էին, այսինքն եթէ ժողովուրդը ստանալով հեղինակի ձեռքից մի հասկանալի, ժամանակին յարմարաւոր գրուած, կամքը ընթերցասիրել նորան և բան ուսանել, այնուհետև և Հայոց պատուելի հեղինակքը կը յարմարէին իւրեանց ընթացքը ժամանակի պիտոյքին և կ'աշխատէին այնպիսի նիւթերով պարապեցնել ընթերցողքը, որ կարող էին հասկանալի լինել նոցա և ներգործել նոցա իմացական յառաջագիմութեան

վերայ: Բայց եթէ ազգի հասարակութիւնը կամի միայն բամբասել հեղինակների անձը, որ գանգատաւոր էին նորա անուսումնասէր և անընթերցասէր բարքից, և դորանով ծածկել իւր մեղքը, այդ կը բացայայտվի իսկոյն, երբ որ տուած էին ազգին յարմարաւոր ընթերցանութեան գրեանք: Այս խօսքերը կամի թագմանիչը ընդհանրապէս միայն ասել. բայց նորա գլխաւոր կարծիքը այն է, որ մինչև ազգի մէջ չբացվէին օրինաւոր դպրոցներ, չկալմէին հասարակութիւնք պատշաճաւոր հոգաբարձութեամբ տնկելու, բուսուցանելու և զարգացնելու լուսաւորութեան սերմը ազգի մէջ, մինչև չկային յարմարաւոր գործիք խոսանացած երկիրը գործելու և շինելու, սերմ ցանել չոր ու մացառուտ երկրի վերայ կամ ապառաժների և ճանապարհի, ամենեւին անօգուտ էր: Շատ իմաստուն խօսքեր, որ ամենայն բարեմիտ աղգասէր հայ պարտական է հաստատել իւր յատուկ ստորագրութեամբ: Օր մի յառաջ, թող մեր քնքուշ սիրով սիրած Հայկազունքը Ռուսաստանի մէջ միտ առնուն այս պարզ և մեծ ճշմարտութիւնը, և սկսանեն գործ կատարել, հիմնարկելով մի հայաբնակ քաղաքի մէջ մի ընդհանուր աղգային դպրոց, որ պատրաստէր ազգի մանուկները մեր այժմեան ժամանակի համար, բուն հայկական բառով արմատացնելով նորա սրտի և հոգու մէջ եւրոպական լուսաւորութեան սկզբունքը, և տալով նոցա այն իմացական զգայարանքը, որ հարկաւոր էին ներս ընդունելու իւր մէջ և աճեցնելու մեր լուսաւոր օրերի ըմբռնողութիւնքը և հայեցուածքը: Մի այդպիսի աղգային ուսումնարանի համար, պիտոյ էր նախ և յառաջ մի առողջամիտ առաջարկութիւն (պլան) յօրինել արդարամիտ, աղգասէր բանագետ մարդերի խորհրդակցութեամբ, յետոյ մի լաւ արծաթագլուխ դոյացնել, որ հեշտ բան էր միտ դնելով Հայոց ազգասիրութեանը և զաւակասիրութեանը. (պատճառ, որ Հայը յետ կը մնար ընծայաբերութենից, եթէ դորա խորհուրդը էր իւր սիրելի և քաղցր զաւակի բարին. ոչ, շատ պատուելի էր մեզ մեր ազգը, քան թէ կարելի է մեզ այդպիսի բարբարոսական անհոգութիւն ընդունել նորա կողմից): Մի այդպիսի դպրոց իւր սարք ու կարգով (տպարանով, մատենադարանով, ֆիզիկական և քիմիական կաբլնետներով) կը լինէր ազգի շնորհալի և գիտուն երիտասարդներին ասպարէզ աշխատութեան և գործականութեան, ազգի օգտի և պարծանքի համար: Եւ մեր Հայը, որ մինչև այժմ իւրեան կորած աչք է ասել, մարդկութեան սահմանից դուրս, պատուելի կը կացուցանէր իւր անձը լուսաւորեալ ազգի առաջև, և կ'ուսանէր յարգել ինքը իւր անձը, ոչ թէ անհիմք ու երեխայական դովասանութիւններ տալով իւրեան, այլ պայծառ ու վստահ երեսով մատնացոյց առնելով իւր ազգասիրական վաստակները, որ դրած

էին հրապարակումը, կարողանալով ամենայն լուսաւոր դատաւորի առջև խոստովանել. «ահա ես և մանկունք իմ», և ոչ թէ տգէտների ու յիմարների առաջև բերանը պատառել անամթոլ թեամբ երբէք չեղած պարծանքների մասին, կամ թէ մի քանի հին յիշատակներով անցած ու գնացած դարերից վարագուրել այժմեան ողորմելի մերկութիւնը աղբի: Յառաջ տանենք մեր ծանօթաբանութիւնը Պ. Նալբանդեանցի յառաջաբանի մասին:

«Լ.յն աղգը, — ասումէ Պ. Նալբանդեանցը, — որ չունի դպրոցներ, ուսումնական ընկերութիւնք, լուսաւոր գաղափարներ տարածող շարունակ օրագիրներ. այն աղգը, որի համար ուսումը և գիտութիւնը մի երկրորդական, երրորդական բան է, որ իւր բոլոր հոգու ջորութիւնը ուղղեցուցել է միայն նիւթական բաների վերայ, նորան ի՛նչ կը ներգործէ երկու տարին մի անգամ մի գիրք, կամ տարին միանգամ մի գիրք տալով. և աշխատաւոր հեղինակը տարլներով չարչարվումէ մինչև իւր գործը գլուխ կը բերէ. բայց այդ աշխատութիւնը մի յարգ կը գտանէ, գոնեայ. մինչև այժմ երևում չէ մի հաստատ ապացոյց այդ բանին: Այսպիսի հանգամանքների մէջ, — ասումէ նա, — պարտ էր հեղինակ մարդերին մի հնար գտանել ջերմացնելու ժողովրդի սիրտը, մի կերպով զարթեցնելու նորա մէջ այն աղնիւ եռանդը լուսաւորութեան, որ մարդկութեան պարծանքն է. ուրեմն նախ պիտոյ էր այն լեզուով խօսել, որ ժողովրդի ականջը ներգործէր սրտի վերայ, և այն տպաւորութիւնը որ ստանումէր լսողութիւնը, կը հասուցանէր սրտին և հոգուն: Այս կը լինի սրտի վկայութեամբ և հասկացողութեամբ. եթէ մեք լսէինք մի անհասկանալի բառ, մեղ մի և նոյն էր որպէս թէ լսել մի թմբուկի ձայն, որ դողդուկէր միայն լսողութեան գործարանը. միւս ոչինչ. այս պատճառով ժողովրդի սրտի վերայ աղբելու համար, պիտոյ է այնպիսի ձայներով ներգործել նորա լսողութեան վերայ, որ ընտանի էին նորա սրտին և հոգուն, ապա թէ ոչ, ականջը կը թնդար հասուցանելով ուղեղին մի տպաւորութիւն, որ չէր կարող ներս ընդունել ուղեղը և բան հասկանալ. պատճառ, հոգու դուռն դարկող տպաւորութիւնը մի անծանօթ հիւր էր, որ ներս թողուլ կարելի չէ: Եւ հեղինակը, — շատ գեղեցիկ ասումէ Պ. Նալբանդեանցը, — պարտական է գործ ունենալ ժողովրդի սրտի և հոգու հետ և ոչ թէ նորա ականջի հետ միայն, որ ինքն ըստ ինքեան միջնորդ էր միայն արտաքին տպաւորութիւնների ներս մտանելուն սրտի և հոգու մէջ: Երկրորդ, մի այնպիսի ժողովրդի, որպիսի Հայոցն է, իւր այժմեան դրութեան մէջ, պիտոյ է ընդհանուր և հասարակ կրթութիւն, որպէս պատրաստութիւն դէպ ի առաւել բարձր և հիմնաւոր կրթութիւն, և ոչ վերին, որպիսի

և իցէ մասնաւոր առարկայի, կամ ուսման ճիւղի մէջ:» Եթէ չենք սխալվում, հեղինակի միտքը այն է որ, զոր օրինակ, մի քաջ լեզուագէտ, ֆիզիկոս, քիմիկոս, մաթեմատիկոս, որ առանձնապէս պարապումէին այդ գիտութեաններին, կարող են միայն երևիլ ազգի մէջ այն ժամանակ, երբ ազգը ունենար դպրոցներ, այդպիսի մարդիկ գործ դնելու իւր օգտի համար օրինաւոր պատուելի պահպանութեամբ, բայց որովհետեւ ազգը ոչ հաց ունի և ոչ պատիւ այդպիսի ուսումնականների համար, ուրեմն դոքա և յառաջանալ կարող չէին Հայերի մէջ: Ճշմարիտ է. բայց կայ և մի այլ տեսութիւն. Հայը, իբրև Ռուսաստանի հրապտակ, ուրեմն քաղաքականապէս որպէս Ռուս, առանց միտ դնելու նորա մասնաւոր յարակցութեանը դէպ ի իւր ազգը, կարող է մշակել իւր աստուածատուր քանքարը որ և իցէ առանձին գիտութեան մէջ, նշանաւոր կացութեանել իւր անձը, և այդպէս պատրաստել իւր համար պատուաւոր կեցութիւն, որպէս ուսական պաշտօնաւոր Տէրութեան ուսումնականների կարգումը: Այս ճանապարհը փակ չէ Հայի համար, միայն թէ լինէր նորա հոգու մէջ մի վերին ձգտողութիւն, մի կրակոտ աշնիւ պատուասիրութիւն, մի տոկոս, անվաստակելի աշխատասիրութիւն մեծամեծ նպատակների հասանելու: Բայց այսպիսի յատկութիւնք շատ սակաւ ենք տեսնում մեք Հայոց զաւակների մէջ. դոքա հաղիւ թէ ուսած էին գիտութեան այբուբենքը, և ահա հասած էին կատարելութեան, և շատ ծնողների բերանից ի՞նչ ենք լսում. «Իմ որդիս փիլիսոփայ չէ դառնալու, կարգալ գրել գիտէ, բաւական է»: Կամ թէ շատ շատ, մի հայազգի պատանի իւր ուսման ընթացքը աւարտել է մի համալսարանում, և նորանից յետոյ մտաւ ծառայութեան մէջ, այնուհետեւ այլ ի՞նչ ուսումն, ի՞նչ ջանադրութիւն. թէպէտ ամենայն բանագէտ մարդ պարտական է խոստովանել, որ համալսարանական ուսումն մի երիտասարդի համար ոչինչ այլ բան չէ, եթէ ոչ մի լոկ առաջնորդող խրատ, թէ ի՞նչպէս պիտոյ էր նորան համալսարանից յետոյ աշխատել ուսումնականութեան հասանելու համար: Բանը այսպէս լինելով, ի հարկէ Հայոց զաւակը երբեք կարող չէ հասանել ոչինչ մեծութեան և նշանաւորութեան ուսումնական հանդիսումը. միլլիոններ հեշտ էր ծարել, բայց մի այդպիսի մեծութիւն առանց օր ու ցերեկ անդուլ ուսումնասիրութեան, ամենեւին անկարելի է: Ասածներիս վկայ է ամենօրեայ փորձը:

Եւ համաձայն եմ Պ. Նալբանդեանցի ասածին, թէ «այժմեան Հայ հեղինակի գրելքը, առաջին, պիտոյ է լինելին նոր հայախօսութեանով, երկրորդ հեղինակութիւնը պիտոյ է վերաբերէր դէպ ի ընդհանուր կրթութիւն, առանց կարօտ լինելու նախադուռն ուսումնա-

ռութեան և համալսարանի մէջ, հասկանալի լինէր ընթերցողներին, այլև գրաւիչ և դաստիարակող ընդհանրապէս:» Ճշմարիտ է, ով որ գիտէր հայերէն, ուսել էր կարգալ և գրել, բայց չունէր դպրոցական ուսումն, կարող էր մի հայերէն գրուած կարգալ և հասկանալ, եթէ այդ գրուածը առակներ էին կամ հասարակ բաներ, բայց եթէ դա վերաբերվումէր շատ տեղ պատմաբանութեան և պահանջումէր տեղեկութիւն պատմական անցքերի և անունների և տեղերի ու աշխարհների, ինչ պիտի լինի այդպիսի ընթերցանութեան պտուղը այն մարդու համար, որ չէր ստացել մի օրինաւոր դպրոցական դաստիարակութիւն: Գիտենք, Հայը չէր կարող մի այդպիսի դաստիարակութիւն ստանալ ևս, թէև կամենար, որովհետեւ ոչ դպրոց կայ Հայերի մէջ և ոչ դպրոցական կրթութիւն. մեք խօսումենք այս տեղ այնպիսի դպրոցի վերայ, որ արժանի է այդ անունին, և ոչ թէ այն գոմերի վերայ, ուր այս տեղ այն տեղ մի անգործ ու շրջնայիկ արեղայ իւր համար խաբելայ պարծանք ծարելու Հայոց ռամկենների մէջ, մի տիրացու վարժապետ է կարգում մի քանի մանուկների վերայ և յետոյ իւր վարձկանների բերանով ձայներ է տարածում, թէ հիմնարկել էր ուսումնարաններ Հայոց տղաների համար: Գուցէ Հայոց պառաւները կը հաւատան այդպիսի զրոյցների. բայց և ոչ Հայոց պառաւները, եթէ դոցա գլխի մէջ մի փոքր ուղեղ կար: Ասացինք դպրոցական կրթութիւն չկայ Հայոց ժողովրդի մէջ, որովհետեւ դպրոց չկայ, ուրեմն խօսելով ճշգրպէս, ստիպւած ենք ասել, թէ շատ մարդիկ Հայերի մէջ այդ կարգումէն զանազան գրեանք, բան ուսանելու համար, բայց անհամար տեղերում պիտոյ է նոցա անհասկանալի լինէր իւրեանց կարգացածը. պատճառ, զորի են նոքա հարկաւոր պատրաստողական նախադուռն տեղեկութեններից. այլև ոչ մի հեղինակ գրելու միջոցին կարող չէ ամենայն տեսակ բառ և ոճ, ամենայն ձայն և խօսք բացայայտել առանձնապէս. ուր մնաց, որ և գիտութիւն ասած բառը մի հատ նիւթից չէ բաղկանում, այլ ունի անչափ ճիւղեր, և մի գիտութիւն անխլելի կասլած է միւսի հետ, այնպէս, որ մի գիտուն հեղինակ շատ անգամ ոճեր է դործածում մի գրուածի մէջ, որոնց մինը առած է այս գիտութենից, միւսը այն գիտութենից և այլն և այլն: Չծածկելով այն ցաւելի դժուարութիւնք որ կային ընթերցասէր Հայերի համար, առանց դպրոցական պատրաստութեան, այնու ամենայնիւ պէտք է յառաջ տանել հեղինակութիւնը, լուսաւոր գաղափարներ տարածելու աղղի մէջ, թող լըտածեն Հայք մի օրինաւոր դպրոց բանալու աղղի համար, աղղի մէջ, իւրեանց բուն աշխարհում, և իւրեանց որդիքը սոր ու ձոր չձղեն, պսպղուն մոլորական ճրագների քամակից վաղելով: Վարժապետները

խակոյն կը գտանվին, երբ որ քաղցր ջրի աղբիւրը բացուած էր :

Պ. Նալբանդեանցը յառաջ տանելով իւր խօսքը, թէ այժմուս անօգուտ էին մեր ազգին բարձրագոյն դիտութենաների վերայ դրած գործեր, որովհետեւ դոցա կարդացողքը չկային, աղգի անգրասիրութիւնը արդարացնելու համար մէջ է բերում և այլ միւս, արժանի տեղեկութեան պատճառներ, այսինքն, մեր մատենագրական գործունէութեան փակված լինելը այն նեղսիրտ և դարաւոր հնութեան սահմանի մէջ, տասն և իններորդ դարու հեղինակների խօսելը չորրորդ և հինգերորդ դարու լեզուով, որով ստիպումէին դոքա 19-րդ դարու ժողովուրդը, մոռանալ իւրեանց այժմեան հանգամանքը և յետ դառնալ դէպ ի 5-րդ դարը, առանց մտածելու թէ մի անկարելի գործ էր այդ, ըստ որում ժողովուրդը պինդ կապած է ժամանակի շղթաներով, ժամանակը յառաջ է վաղում, ուրեմն և ժողովուրդը պիտոյ է վազէ նորա քամակից. այս տեղ անհնար էր նորան, թէ և ցանկանար յետ խաղալ այնքան հեռի, տասն և չորս դարու ժամանակ. ժողովուրդը ուղեկից է ժամանակին և միշտ գտանվումէ նորա ազդեցութեան տակ. բայց պատուելի հեղինակները կամենալով բացառութիւն լինել հասարակաց մարդկութեան օրէնքից, յետ են մնացել և այժմ ևս գործ են դնում ամենայն ջանք մնալու և տեւելու 5-րդ դարու մէջ, առանց ոտքը դուրս դնելու այդ սահմանից. « ուրեմն, — հարցանումէ Պ. Նալբանդեանցը, — ի՞նչպէս պիտոյ է ժողովուրդը ու հեղինակ հասկանան միմեանց : — Չգիտեմ, ասումէ նա, — ի՞նչ գերբնական ջորութիւն է հարկաւոր, որ տասն և չորս դարերի խտրոյցը, որ այնքան մեծամարմին տարածված էր 5 և 19-րդ դարերի միջոցումը, ճեղքէր ու հասանէր ժողովուրդին : » Պ. Նալբանդեանցի և այլ բարեմիտ աղգասէրների խորհուրդը այն չէ, որ այժմեան Հայք մոռացութեան տային իւրեանց հնութեան յիշատակքը, ինչպէս մի քանի վայր ի վերոյ հիմնով սովոր էին մտածել, երբ որ լսումէին թէ ժամանակի պիտոյքը պահանջումէր մի խելացի վերանորոգութիւն հնութեան. այդ հիմնովքը, արիւնը աչքերը կոխած, չկամին ուշադիր լինել, թէ ոչ ոք բարեմիտ աղգասէրներից երբէք ուրացած չէ Հայկական հնութեան վաստակքը և պարծանքը, չկամին ուշադիր լինել թէ դոյն այդ հնութեան յիշատակարանքը կարող չեն ընտանի շինվիլ և տարածվիլ այժմեան աղգի մէջ, եթէ ոչ նոր զգեստով, այժմեան ժամանակի խօսելու ոճով, աշխահաբառ լեզուով : Թող այս. մի՞ թէ սիրելով իւր աղգի հնութիւնքը, իւր հին հեղինակների գրուածքը, պիտոյ է թշնամական և ատեցող աչքով նայել մեր նոր ժամանակների բազմաճիւղ դիտութենաների վերայ, որ Հայոց հանճարի գիւտ չեն, այլ միայն Եւրոպացոց իմաստունների մտածութեան և հոգու

արարչագործութիւնք, մի՞ թէ պիտոյ է մի հայ մարդու այնքան անբանանալ, որ կարողանար ասել. — չէ. մեղ Հայերիս հարկաւոր չեն այդպիսի օտար եւրոպական հոգու վաստակքը, մեղ բաւական են մեր հին հեղինակների դործերը. ահա մեղ մեր Մովսէս Խորենացին, մեր քաղցրախօս Եղիշէն, մեր հոգեւոր Ղաղար Փարպեցին, մեր հոգեպայծառ շարահնօցը և այլն և այլն. դոցանից աւելի բան հարկաւոր չէ մեղ. ասել է, ի՛նչ որ մեր ազգայինը չէ, անպիտան է մեր համար և անընդունելի. ասել է, պիտոյ էր մեղ յամառ և կամակոր Զինեացու պէս մնալ մի և նոյն աստիճանի վերայ, որին հասած էին մեր նախահարքը հարկաւոր դարերով յառաջ: Այս ճառախօսութիւնը կարող էինք մեք աւելի երկար ձգել, բայց աւելորդ է մեր բարեմիտ խոհական ընթերցողներին. դժբա և մեր փոքրից կարող են հասկանալ, թէ կայ մեր ազգի մէջ մի ազգատեսաց, չարամիտ, վատթարահոգի բաժին, ոմ չկամելով հասկանալ ոչ մարդկութեան և ոչ Հայոց ազգի կոչումը մեր օրերի մէջ, որովհետեւ դա ձեռնտու չէր իւր դժոխային խորհուրդներին և իւր ամենախոշոր տգիտութեանը, ամենայն վատթար ճանապարհով աշխատումէ կասկածելի կացուցանել լուսաւոր մտքերի տարածութիւնը Հայերի մէջ. ասացինք վատթար ճանապարհով. այսինքն վառելով և բորբոքելով ֆանատիկօսութեան հոգին տկարամիտ Հայերի մէջ, բամբասելով նորախօս հեղինակքը, որպէս թէ դժբա կամէին Լութերականութիւն տարածել, Լուսաւորչական Հայքը հաւատից խախտել. եւ այդպիսի անքրիստոնեայ հայհոյիչքը բարեխորհուրդ ազգասէրների, կամէին դեռ ևս Աստուծոյ բանի սպասաւորք լինել: Ապա սատանայի բանի քարոզիչքը որպէս էին, եթէ դժբա արդարեւ Աստուծոյ բանի սպասաւորք են:

Կոր ժամանակի մի քանի անխորհուրդ և անտեղի հնախօս մատենագրութիւնքը Մխիթարեան ընկերութեան աշխատութեամբ, և մի քանի հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան, լոլորը մի և նոյն բան, դանազան կերպարանքով տպած ու հրատարակած, այլ և քերականութիւններ, որ մինը միւսից շատ անգամ զանազանվում են նորանով միայն, որ մինը տասը հոլով է գնում, միւսը իննը, այլ միւսը վեց, իսկ միւսի հոլովներն կարգը այլ է բոլորովին. այս է ահա մեր հայկական դպրութեան դրութիւնը, որի մէջ, — ասումէ Պ. Նալբանդեանցը, չկայ ոչինչ նորութիւն, ոչինչ գրաւիչ բան ժողովրդի սրտի համար, մի և նոյն բաները կրկնվում են ամենայն օր, թող օրացոյցները, որ միշտ նոր են տպվում, մի քանիքը եղանակները գուշակելով, միւսերը արիւն են տպվում, մի քանիքը եղանակները գուշակելով, — Տխուր մատենագրութիւն, ասումէ մեր հեղինակը. և ի՛նչպէս կարելի է պահանջել, որ ժո

ղովուրդը ընթացք տայ այդպիսի մատենագրութեան, ընդունէ նորան սիրով սեղանով:

« Ինչպե՞ս աշխարհի մէջ, — շատ խելացի խօսումէ՞ր. Նալբանդեանցը, — ոչինչ բան չկայ, ոչինչ բան չէ կատարվում առանց խորհուրդի. հեղինակները ևս այս աշխարհի քաղաքացի լինելով, ամենայն գործ շարադրելու ժամանակ պարտ են մի խորհուրդ ունենալ, և այդ խորհուրդը պիտոյ է կարելի բան լինի, այսինքն ժամանակի հանդէմ մանքին յարմարաւոր: » Բայց Պ. Նալբանդեանցը, խոստովանումէ ցաւելով որ մեր, հին լեզուով գրող հեղինակքը պակաս են այս խորհրդից, ամենեւին անփոյթ առնելով, թէ նոցա գրուածքը չէին դտանելու ոչ կարգացող և ոչ հասկացող. « ուրեմն, — և զըսկացնումէ Պ. Նալբանդեանցը, — մի այդպիսի հեղինակ անձնահաճութեամբ ցանկանումէր միայն իւր անունը մի գրքի ճակատում գնել, և եթէ ուսել է փոքր ինչ հնախօսել, ապա կարծումէ իւր մէջ, թէ հաւասար էր Եղիշէի, գուցէ, ոճերի ամբողջութեան կողմից, պակաս չէր և Մովսէս Խորենացուց. իսկ եթէ անգործածական բառեր և ոճեր, որ այս կամ այն հին հեղինակ մի կամ երկու տեղ գործ էր անել, ընդունէր իւր գրուածի մէջ, նորա գրածը կը լինէր անհասկանալի, կը փառաւորվէր նորա անունը. կ'ասէին, — դա երեւելի հայկարան է... »: Պ. Նալբանդեանցի ընդդէմ չունինք ոչինչ ասելու. նոյն իսկ փորձը վկայ է նորա ասածին:

« Սխոլաստիկական (*) նեղսիրտ և մանր ու մուշր բաների ուշադրութեամբ և ուղղութեամբ, ինչպէս մեր պատուելի հնասէր հեղինակքը

(*) Թէ ի՞նչ ասել է Սխոլաստիկ, պիտոյ է ծանօթութանել Հայերի համար, դուցէ առաջին անգամը, որ գոնեայ հասկացվի թէ ի՞նչ էր այդ բառի խորհուրդը, եթէ ասումենք սխոլաստիկ, սխոլաստիկական: Սխոլաստիկ կամ Ըօլաստիկ ասվումէ դպրոցական դիտութիւնը միջին դարերի մէջ, և դորա հետեւողքը — Սխոլաստիկներ (լատկապէս, առաջնորդք և վարժապետք դպրոցների, ուսումնարաններ), որ անունը կրումէին միայն այն ժամանակի առաւել հաշկաւոր աստուածաբանքը և փիլիսոփայքը: Հիմքը, որի վերայ նոքա իւրեանց ուսման կարգը հիմնուածին, էին Միստոստիկ գրուածքը: Դոքա դիպումէին մի բաղմութիւն անշահ խորամանկ խնդիրների, հնարագործութիւն օտարոտի առաջարկութիւնը, անօգուտ սահմանը և խորութիւնը, և վիճաբանութիւնք բանալով, շատ անգամ այնպէս կրակ վռնումէին միմեանց ընդդէմ, որ զարկւածին միմեանց ապուակ և բռնցի (սիլլա ու միւշտի): Դոցա գործակառարութեան ոճը շուտով դոք գրվեցաւ միւս գիտութեաների վերայ, մանաւանդ թէ աստուածաբանութեան վերայ, և այդպէս քրիստոնէական կրօնը ալլանդակվեցաւ ամենախիտաւ կերպով. լատինական լեզուն նոցա ձեռքի տակ աղաւաղվելով, դարձաւ մի բարբարոսական խառնակութիւն: Կային դոցա միջլանազան հերձուածներ, որոնց մէջ առաւել հաշկաւոր էին Ռեալիստեանք և Նօմինալիստեանք. նոքա հաստատումէին, թէ ընդհանուր ըմբռնողութիւնքը ունէին

կարծ ուսման, թէ կարող էին մեծապէս ներգործել ժողովուրդի լուսաւորութեան վերայ, ահա, — խօսումէ Պ. Նալբանդեանցը — հաշար երեք հարիւր տարի անցել են, և բան չէ յառաջացել: Եթէ Հայերի մէջ կան մարդիկ, այդ եւրոպական դպրութեան շնորհիւ է, որ ստացել էին Հայք հաղորդակցութեամբ Եւրոպացոց հոգու հետ. և թէ Հայոց հեղինակների ընթացքը յառաջ կ'երթայ այնպէս, ինչպէս մինչև այժմ, ապա և Հայերի իմացական կեանքը կը շարունակվի միօրինակ, ինչպէս եղել է և կայ, այսինքն հասարակ ժողովուրդը միշտ զուրկ մնալով լուսաւորութենից, իսկ բան ուսանել կամեցողը միշտ կարօտ օտար ազգերի շնորհիւ:» Պ. Նալբանդեանցի ասածների վերայ, պիտոյ է յաւելացնել մի քանի այլ խօսքեր: Նոյն իսկ աղգային հնութիւնքը Հայի համար կենդանացնելու, պտղաբեր և ճաշակելի կացուցանելու ներկայումս, պիտոյ է հայազգի ուսումնականին բազմամասնեայ կրթութիւն, առողջ գիտնական հայեացք, տեղեկութիւն աշխարհի անցքերին, տեղեկութիւն աղբերի յառաջադիմութեան ընթացքին, որ է նոցա դպրութեանը (գրաւոր վաստակներին, որ յառաջացած էին այս և այն աղբի մէջ, այո և այն դարու մէջ որպէս յայտարար մարդկային մտածութեան և զգացողութեան մարդկեղէն, աստուածեղէն և նիւթական աշխարհի մասին): Բայց Հային ծանօթանալ միայն իւր հնութեան յիշատակներին բաւական չէր. այդ նորա անցեալն է. բայց նորա առաջև լացվումէ մի լայնատարած ներկայ ժամանակ իւր ծանր և մեծ խորհուրդներով. սորան ևս պիտոյ է հասկանայ նա իրրե քաղաքացի ներկայ դարուս, սորա համար ևս պարտական է նա ունենալ աչք և ականջ, սիրտ և հոգի, օր աւուր աշխատել, ճանաչել այն մարդկութիւնը և ժամանակը, որին անդամ ու կցորդ է ինքը: Այս տեղ քերականութիւն ու ճարտասանութիւն, Մովսէս Խորենացի ու Նղիշէ չեն կարող նորան փրկել, չեն կարող նորան տալ այն հոգեղէն սնունդը, այն բազմահայեաց գիտութիւնը, որ ստիպելով պահանջումէ մեր եւրոպական դարը, այն ըմբռնողութիւնքը մարդկութեան և նորա խորհուրդների մասին, որ պարտական էր ստանալ ամենայն մարդ, որ կամէր յառաջ գնալ ժամանակի

խականութիւն և մարդկային բանականութենից դուրս, սոքա դուրս ներհակ ասութիւն, թէ այն ըմբռնողութիւնքը մտաւոր նկարագրութենից դուրս չկան և չէին, եթէ ոչ, ընկ լառեր և անուններ: Դռնա, մինը այդ հռչակաւոր մանրախնդիր սխոլաստիկներից, կարողացաւ մի քանի ժամանակ փառք ձարել Ռէալիստների համար: Օքքամ (մի ֆրանսիական կարգաւոր, մոտաձ 1317 թ ուսականին), պատերազմումէր Նոմինալիստեան բաժնի համար: Այսպէս ահա սխոլաստիկական բառա նշանակումէ պարզապատկան, մանրախնդիր, խորամանկ, սխոլաստիկական խնդիրներ, դպրոցական, խորամանկ խնդիրներ:

հետ և ոչ թէ կապած ու կաշկանդած նեխվել և փտիլ մի և նոյն դրու-
թեան մէջ:

«Եւս որբալի իրողութենների պատճառը իսկոյն կը հասկացվի,
ասումէ Պ. Նալբանդեանցը, — եթէ միջին դարերի արեղայական ակնոց-
ները ցած գնէին աչքի վերայից և նայէին ամենայն բանի վերայ Հե-
շելի հեռադիտակով: այնուհետեւ կը տեսանեն անտարակոյս, որ Հայե-
րը մինչև այժմ աշխարհական (ժողովրդի դաստիարակութեան համար)
դպրութիւն չեն ունեցել: կը տեսանեն, որ Հայոց դպրութիւնը ըս-
կզբից մինչև այժմ մշակագործվելով արեղաների ձեռքով և հոգով,
աղզը ևս ամենեւին օտարացել է գրասիրութենից, ըստ որում հին լե-
զուն, որով այդ արեղայքը գործակատար էին, դարձել է ժողովրդի
համար մի քիչպտոսեան մեհնական անմտենալի լեզու:» Շատ գե-
ղեցիկ խօսքեր էին, որ Պ. Նալբանդեանցը յառաջ է բերում ոուս հե-
ղինակ Պիսարեվսկու ֆիլիքայից (յառաջբանի 4 երեսից), թէ «Ան-
ցան այն ժամանակները, երբ կարծումէին մարդիկ, թէ միայն քուրմի
զգեստով կարելի է մտենալ գիտութեան աշտանակին:» — Անցան այն
ժամանակները, — կրկնումէ Պ. Նալբանդեանցը, — երբ չափով ու կըշ-
ռով տալիս էին աղբին խմստութեան լոյսը, և ինչ ուղղութեամբ կա-
մենումէին. դարմանալի է աշխարհի փոփոխութիւնը. բայց առաւել
դարմանալին այս է, որ այժմ ևս կան շատ մարդիկ, որ չեն հաւատում
թէ այս փոփոխութիւնը իրագործված է արդէն աշխարհի երեսին: —
Պ. Նալբանդեանցի արդարացի գանդատը Հայոց արեղայական դպրու-
թեան մասին մինչև այժմ, վաղուց արդէն արած են և եւրոպացի ու-
սումնականք, որ աշխատել էին ծանօթանալ Հայոց լեզուին և քննել
գորա հին ու նոր յիշատակարանքը: Եւ այդ է պատճառը, որ ինչպէս
մարդկութեան սիրող Եւրոպացիք, նոյնպէս և բարեմիտ ազգասէր Հայեր
շատ ցանկանումէին օր մի յառաջ տեսանել Հայոց մէջ մի ժողովրդա-
կան դպրութիւն, մի հոգեղէն կեանք, որին մասնակից էին փոքր ի շա-
տէ ամենեքեան, և ոչ թէ մի քանի մասնաւոր անձինք: Եւրոպացոց
գիտնականների ուսանելը մեր հին լեզուի պատմական յիշատակարան-
քը և հրատարակելը գորանց եւրոպական լեզուներով, մի առանձին
գործ է, և ոչինչ բան չունի մեր ժողովրդական դպրութեան հետ, որի
խորհուրդը էր տալ աղբին դաստիարակութեան և կրթութեան ճանա-
պարհ, ինչպէս յարմարաւոր ու հարկաւոր է մեր ժամանակին: Ի՞նչ օ-
գուտ մեր աղբին ֆրանսիական, գերմանական կամ ուսական լեզուով
թարգմանութիւնքը մեր Հայոց հին հեղինակների. եթէ կամին Հայք
այդ առանձին ճիւղը դպրութեան մշակել, տալ Հայոց աղբին իւր աղ-
գի պատմութիւնը, թող ապա իւրեանց մէջ ընկերութիւն կազմեն,

իւրեանց հին հեղինակների գործքը աշխարհաբառ կերպարանքով տարածելու Հայոց մէջ, ինչպէս մինչև այժմ ամենայն լուսաւոր աղգեր արած են իւրեանց հնութեան մասին: Այս կը լինէր մի գործ արժանի ամենայն գովասանութեան, և ոչ մի մարդ չէր լինելու սորան ընդդէմ: Այժմուս մեռած է Հայի համար իւր սիրելի Մովսէս Խորենացին, իւր քաղցրախոս Եղիշէն, իւր հոգիացած և հոգեորված Դրիգոր Նարեկացին: Թող Հայերը կենդանացնեն նորանց իւրեանց Հայի համար, ինչպէս ասացինք: Ինչ են խօսում այն ողորմելի իմաստալիները. աղգի բարեմիտքը ցանկանում են և իրաւունք ունին ցանկանալու, որ մեռելը կենդանանայ, անհասկանալին հասկանալի դառնայ, մի խօսքով կենդանութիւն ու հասկացողութիւն լինի աղգի մէջ, և ոչ թէ մեռելութիւն և անմտութիւն: Բայց Հայոց իմաստալիների երկար ու ձիգ յիմարարանութիւնը ունի մի շատ կարճ միտք. այսինքն ինքեանք մեռած ու անմիտ լինելով, նոյն բանը ցանկանում են և միւսներին. ուրիշ խորհուրդ չկայ այս տեղ: Ով ինչպէս կամի. բայց մեք կամինք կեանք և կենդանութիւն, միտք և մտածութիւն, բան և խորհուրդ, շարժողութիւն և յառաջխաղացութիւն:

Պ. Նալբանդեանցը ասումէ, — Թէ նա երկբայութիւն չունի նախ մասին, որ աշխարհը փոփոխվել է. ամենայն խոհական մարդ, որ հաւատում էր թէ մարդկութիւնը կարող է և պարտական է օրէ օր յառաջ գնալ և բարդեւել իւր գրութիւնը, ամենեւին համաձայն է նորան. միայն թէ — մտածումէր նա, — թէ դարաւոր ժամանակներով քննելուց յետոյ, որքան աշխատութիւն պիտի մեր աղգին, հայկական խօսքը վերանորոգելու, քանի՜ ձեռք ու սիրտ պիտոյ է գործ կատարելին, նոր հայախօսութեան ու նոր հայկական գիտութեան տաճարը կառուցանելու հնութեան աւերակների վերայ: Արդարեւ, — ձայն է տալիս Պ. Նալբանդեանցը, — մեծ հանգէս կայ բանիմաց աղգասէր Հայերի առաջև, եթէ դոքա հասկանալով աշխարհային բաների կարգի փոփոխութիւնը, կամէին մշակել Հայկական աղգի անշէն անդաստանը և անմահացունել իւրեանց անունը մարդկութեան պատմագրքի մէջ: Ո՛ր բարեմիտ Հայի սիրտը չէր ջերմանալու այսպիսի խօսքերից, որ Հայը, որի երակների մէջ վաղու մեր հայկական արիւն, չկամէր արժանաւոր անդամ լինել աղգասէրների միարանութեանը. ամեն միւնը, իւր կարողութեան պէս, առնուլ մի պիտանի քար և դնել հայկական պարծանքի պանթէոնի շինութեան վերայ: Աղգային խօսքի տնտեսութեան մէջ, — շատ հրաշալի խօսումէ հեղինակը, — ամենայն մարդ իւր պաշտօնի և կարողութեան յարմար, պարտական է գործակատար գտանվիլ: Հեղինակները տարիներով կեանք մաշելուց յետոյ իւրեանց աշխատութենների

վերայ, պարտական չեն հոգալ և նոցա տպագրութիւնը, որ կարօտ էր նշանաւոր ծախքերի. նոքա յանցաւոր չեղան իւրեանց աշխատաւոր լինելովը. նոցա աշխատութիւնքը պիտոյ է ժառանգէ աղզը. ապա ուրեմն թող համադրի եղբարքը քաջալերեն իւրեանց համար աշխատողքը, սրբեն նոցա ձակատի քրտինքը և պատուելով աղզի երիտասարդների առաքինական վաստակքը, վառեն ու բորբոքեն մանուկների աղնիւ նախանձաւորութիւնը: Այս խնդրի վերայ և ես մի քանի բառ ունիմ խօսելու մեր սիրելի Հայերի հետ, և կամիմ դարձուցանել նոցա ուշադրութիւնը մի շատ հարկաւոր հոգալի բանի վերայ: Մի հեղինակ որ և իցէ ճանապարհով ձեռք է բերում այնքան արծաթ, որ կարող էր հրատարակել մի գրուած. յետոյ, երբ որ գիրքը դուրս էր եկել տպարանից, չգիտէ թէ որպէս տարածէ իւր աշխատութիւնը. որովհետեւ Հայերի մէջ չկայ գրավաճառութիւն և գրավաճառական կարգ, ինչպէս Եւրոպացոց մէջ: Մնումէ գործը մասնաւորապէս հոգալու ծանօթների և բարեկամների ձեռքով. դիցուք թէ սոքա կարողացան ևս տասն, քսան, երեսուն հատ վաճառել, այսինքն բաժանել դարձեալ իւրեանց ծանօթներին: Բայց այն հարիւրաւոր, գուցէ և հազարաւոր օրինակքը, որ տպել է հեղինակը իւր կէս միլլիոն Հայերի համար Ռուսաստանումը, հարցանումենք, — դոքա ո՞ւր պիտոյ է մնան. հեղինակի տան մէջ. և ի՞նչ խորհուրդ ունի այդ բանը: Թիֆլիզի մէջ եղած մի հատ գրավաճառ Պ. Աւետիք Էնֆիաճեանցը, ինչպէս երևումէ վաճառականութիւն ունի միայն այնպիսի գրքերով, որ տպւումէին ղնենտիկ, Առատանդնուպոլսի, Ջմիւռնիայի մէջ. բայց նոր ժամանակներումն, աշխարհաբառ լեղումով հրատարակված գրեանք, որ, փառք Աստուծոյ, փոքր առ փոքր միմեանց քամակից տպւումեն Մոսկվայի մէջ, չեն մտած այդ գրավաճառի խանութը, բայց ի գուցէ թէ վայր ի վերոյ կոպեկանոց գրքերից, որ մի առանձին տնօրէնութեամբ ճանապարհ են գտանում դէպ ի Թիֆլիզ: Այս տեղ մի ծածուկ բան կայ, մի դարանագործութիւն, որ պիտոյ է բանալ և խայտառակել աղզի առաջև, խնդրելով միանգամայն նորա արդար դատաստանը, որ առաւել լաւ կարող էր լինել այն ճանապարհով, որ աղգասիրական հոգաբարձութիւն գործվէր, բանադէտ հեղինակների գրուածքը շինելու աղգային ժառանգութիւն: Ասացինք վերևումը, թէ հեռաւոր տեղերի տպած գրքեր լաւ ծախուումեն Թիֆլիզի մէջ, բայց Ռուսաստանի մէջ տպածները շատ վատ, կամ ամենևին ոչ. ի՞նչ է սորա խորհուրդը. Ռուսաստանի մէջ հրատարակված գրեանքը մասնաւոր մարդերի մասնաւոր անձնական օգտին (որ ոչ ինչ բան չունի աղգային օգտի հետ, մասնաւոր թէ ներհակ ու թշնամի իսկ էր նորան) ընդդէմ լինելով և այդպէս վերաւորելով մի կոյր

անձնասիրութիւն, ի հարկէ և գրաւաճառը կարող չէր այդպիսի գրեանք ընդունել խանութի մէջ, կամ դոցանով առուտուրք առնել, մինչ հեռաւոր տեղերից եկած գրեանքը ամենեւին արձակ համարձակ ծաւալումէն Թիֆլիզում, որովհետեւ այդպիսի գրեանքը, ինչպէս ընական է, չունէին ոչինչ հայեացք դէպ ի մեր աղջի վիճակը Ռուսաստանի մէջ, ուրեմն և ոչինչ առանձին մարդ չունէր վերաւորվելու դոցանից։ Այն խնդիրը, որ լուսաւոր, մտածող հեղինակքը Ռուսաստանի մէջ պարտական էին հանդէս բերել Հայերի մէջ, այդպիսի խնդիրը չունին իւրեանց մէջ ոչ պապական արեղաների գրուածքը Վենետիկի ու Վիեննայի, և ոչ Կոստանդնուպօլսեան ու Զմիւռնիական Հայերի. ուրեմն և ոչ մի փոքր ի շատե խօսք ունեցող արեղայ Հայերի մէջ չունէր տեղիք իւր ողորմելի մերկութիւնը ծածկելու համար, բաւական այդպիսի գրեանք և ծանրայնել նոցա գնացքը, ըստ որում դոքա վնասակար չէին նորան։ Ի հարկէ և գրաւաճառը, մանաւանդ Հայոց մէջ, ոչ թէ նորա համար է ապրում աշխարհի երեսին, որ սլաշտօնեայ լինի ճշմարտութեան, այլ գրեքնով առուտուրք առնէ և ապրի։ Այս բանքը խօսելով այս տեղ, կամէի միայն մի բարեմիտ ակնարկութիւն առնել մեր Թիֆլիզի աղգային հասարակութեանը, որ օր մի յառաջ մի օրինաւոր դրաւաճառութեան խանութ բանար Թիֆլիզի մէջ և օրինաւոր անխաղախ մարդերի՞ձ եւրով, հոգար տարածել Կովկասեան կողմերու՞ր Ռուսաստանի մէջ տպած արժանաւոր գրքեր։ Եթէ նոքա ցանկանումէին օր մի յառաջ յաղթութեան արմաւենին հասուցանել ճշմարտութեան և լուսի կուսակիցներին, ապա պարտական էին, անհոգ ու անփոյթ չլինել։ Եթէ օտար Հայերի գրուածքը և մտածութիւնքը պիտոյ է մեր Հայերին մօտ ու ընտանի լինէին, ինչո՞ւ ապա մեր միջի աշխատաւորների գրուածք ու մտածութիւնքը պիտոյ է օտար ու պանդուխտ լինէին մեր մէջ։ Ինչո՞ւ համար, — հարցանումենք բարձր ձայնով. մի՞ թէ նորա համար, որ մի գարշելի դժոխային դե պոպէս կամի, իւր տարտարոսեան արբանեակների ձեռնտուութեամբ։ Մինչև այժմ խօսեցինք Թիֆլիզի վերայ, բայց սոքա չեն միայն մեր Հայոց ժողովուրդը, թէպէտ են մեր առաւել բաղմամբիւ հասարակութիւնը, որի աղղեցումիւնը մեծ է շքրջակայ քաղաքների վերայ։ Այս բանը լաւ գիտեն խաւարի բարեկամները. բայց թող և լուսաւորութեան բարեկամքը անփոյթ չառնեն։

Պօն դետի վերայ Նախիջևան քաղաքը մի ամենեւին հայաբնակ տեղ է. ունի 42,000 հոգի Հայ իւր մէջ. ինչպէս համար մի այդպիսի բաղմութեան մէջ չէ պիտոյ լինէր մի փոքրիկ խանութ գրաւաճառութեան, ուր կարող էին գրագէտ մարդիկ մի հայկական գիրք ստանալ և մի փոքր բան ուսանել իւրեանց պարապութեան միջոցին։

Թաթարները իւրեանց 10,000 թաթարների համար, ունին Ղաչանու-
մի գրավաճառութեան խանութ, և իւրեանց կրօնի ու ուսման գրքերը
տարածուեն իւրեանց հաւատակիցների մէջ. մի՞ թէ քրիստոնեայ
Հայերը Թաթարներից վատ են: Ղաղանու մէջ ծանօթ էր մի Թաթար
այս տողերը գրողիս, մի Թաթար, որ ամենայն տարի հաղարուոր օրի-
նակներ Վուրանի, տպած իւր ծախքով Համալսարանի տպարանումը,
տպուեալներ դէպ ի Նիժէգօրօղեան վաճառահանգէսը, որ վաճառէ Թա-
թարների վերայ, օգուտ ստանայ և ինքը, օգուտ հասուցանէ և միւսե-
րին, հոգալով նոցա կրօնական պիտոյքը: — Ունի՞ն Հայք այսպիսի օ-
րինակ իւրեանց Աստուածաշունչը տարածելու մասին Ռուսաստանի
Հայերի մէջ: Թող պատասխանեն մեզ, եթէ ունին պատասխանի: Այ-
սեն ինձ Հայերը. ի՞նչ հարկաւոր է այդ. Ղենեակեցիք, կոստանդնու-
պօլսեցիք, Ջմիւռնացիք ահա տպուեն մեր համար գրեանք, և մեզ ևս
ուղարկուեն: Ջարմացք է, որ յիշեալ քաղաքների Հայք ունին պատ-
ուասիրութիւն, բայց Ռուսաստանի Հայը, այնքան անհոգ է իւր պատ-
ուի համար, որ կամի միայն պարզ և ընդունել, և չունի այնքան պատ-
ուասիրութիւն, որ կարողանայ իւր վաստակից բան տալ մի ուրիշ տէրու-
թեան քաղաքների Հայերին: Անմխիթար, ցաւելի՜ մտածութիւն. Թող
ներեն մեզ մեր բարեկամքը: Եւ մեք, լուսաւոր Ռուսաստանի Հայերս,
ունինք շատ բան ասելու մեր հայրենակից եղբարցը Տաճկաստանու
մէջ. ունինք շատ բան տալու նոցա, միայն թէ կամենք հասկանալ մեր
իրաւունքը, մեր պարծանքը, մեր պարտականութիւնքը: Խօսելով այս
տեղ գլխաւորապէս Հայոց գրավաճառութեան վերայ, կարելի էր ա-
սել, որ մի օրինաւոր գործակատարութիւն այս մասին Նախիջևանի մէջ,
կարող էր այս տեղից հեշտ ճանապարհով գրեանք տարածել և Ղրի-
մի Հայերի մէջ, այդ և դէպ ի Տաճկաստան. և խեղացի պատճառ չկար
մտածելու, թէ մեր Ռուսաստանի աշխարհաբառ լեզուով գրած գոր-
ծերը պիտոյ է անընդունելի լինին այն տեղի Հայերին, մանաւանդ, որ
Տաճկաստանի Հայերի գրուածքը արժանացած են միշտ մեր վեհանձն
հիւրասիրութեանը: Բայց եթէ Տաճկաստանի Հայերը այլապէս են
մտածում, ինքեանք գիտեն, և մեք Ռուսաստանի Հայերս ունինք մեր
իրաւունքը և կարող չենք ծառայանալ նոցա անպատշաճ, բռնաւորա-
կան պահանջողութեանը. մեք մեղաւոր չենք, եթէ նորա ուսել չեն
դեռ ևս յարգել օտարի իրաւունքը, եթէ չգիտեն որ երկու կողմից կան-
գնած են իրաւունքներ միմեանց հանդէպ. ով չգիտէ այսպէս մտածել,
նա ոչինչ ըմբռնողութիւն չունի ազատութեան մասին, որ ամեն
տալիս է իւր պատկանելին *suum cuique*. նա մի անիրօժ երեխայ է և
պիտոյ է լուռ մնայ և չհամարձակվի ուրիշներին բան ուսուցանել:

Վ) զլարի, Մօզդօկի և Ստաւրօպօլի մէջ եղած Հայերի գրասիրական պիտոյքը, կարող էր լցուցանել մի գրախանութի Հաշտարխանի մէջ, որպէս մի գլխաւոր մերձակայ տեղի դէպ ի այս քաղաքները. և Թիֆլիզի, Նախիջևանի և Հաշտարխանու գրախանութիները կապակցութիւն ունենալով միմեանց հետ, կարող էին բաւական ծաղկեցնել Հայոց գրավաճառութիւնը Ռուսաստանի մէջ և հայերէն գրութիւններին ճանապարհ բանալ դէպ ի Հայոց օթեւանքը: Եթէ բանը այսպէս ձեւաւորվէր, այնուհետեւ շատ կ'արիւնար մատենագրական հոգին Հայոց գիտնականների մէջ Ռուսաստանումը, որովհետեւ հեղինակների վաստակը հասանելու էին իւրեանց խորհրդին: Մատենագրութիւն առանց հոգաբարձութեան գրեանքը տարածելու, միանհնարին գործ է. ի՛նչպէս կարող է գործարանատէրը (ֆաբրիկանտը) ապրանք պատրաստել, եթէ չկային ոչինչ ճանապարհներ իւր ապրանքը վաճառելու, եթէ չկային վաճառածութեան հրապարակներ: Այս բանիս լաւ տեղեակ են Հայերը. բայց եթէ Նիւթականի համար կայ առուտուրը, ապա պիտոյ է լինի առուտուրը և իմացական բարիքը տարածելու աղղի մէջ: Այսքանս բաւական լինի մեր պատուելի Հայերին այն խնդրի մասին, թէ ի՛նչ արգելք ու խափանք կային մեր հայկական մատենագրութիւնը յառաջագետ առնելու Ռուսաստանի մէջ, և թէ ի՛նչպէս պէտք էր դորանց վերացնել միջից: Այժմ՝ յիստ դառնանք դէպ ի մեր ճառը:

Պ) Նախադեմանցը վերջացնումէ իւր յառաջաբանը այնպիսի խօսքերով, որ վերաբերվումեն դէպ ի նորա հայերէն թարգմանութիւնը Թափառական Հրէայի: Եթէ Միսթարեան գերապատիւ Հարքը չեն կամեցել այս գործը հայերէն թարգմանութեամբ տպել, դորա պատճառը կարօտ չէ մեկնութեան. Եւստին Միւրի դործի մէջ նկարագրվումեն Յիսուսեան արեղանների անբրիստոնեայ և բարբարոս բարք ու վարքը: Միսթարեան Հարքը ինքեանք ևս կրօնակից և ջատաղով լինելով Յիսուսեանների, շատ բնական է, որ նոքա համարձակվելու չէին այդպիսի գործ յանձն առնուլ, մանաւանդ որ Տէր պապը նղովել է այդ գրութեան հեղինակը և կարգացողը, ուրեմն և թարգմանիչը: Յիսուսեանքը իւրեանց ընկերութեան օգուտը յառաջ տանելու համար և յաղթող լինելու իւրեանց ճանապարհների վերայ, հասկացել էին թէ ինչ բան աշխարհի երեսին հարկաւոր էր, գործերը հնարաւոր կացուցանելու. բաց ի նոցա առանձին, ստրկացուցիչ, ամենայն մարդկային աղատութիւն սպանող հնարներից, որ գործ էին դնում մի աննման աջողակութեամբ, հասկացած էին նոքա, որ հարկաւոր էր և արծաթ, հարստութիւն. սոցա հասանելու համար, հարկաւոր էր աշխարհական վաճառականութիւն. բայց սորանով չհերիքացաւ Յիսուսեան հոգեւորնե-

րի կարգը. նորա միջամուխ էին լինում և գերդաստանական ժառանգութենների մէջ, աշխատելով օրինաւոր ժառանգները հեռացնել և այդպէս հարստութիւնք ձեռք բերել: Եւ թէ այդպիսի ապօրինաւոր գործեր — ի՞նչ դաւաճանութեամբ, և ամենայն տեսակ հաղորդակցութեամբ իւրեանց համախոհների հետ, որ ցրուած էին դէպ ի աշխարհի չորս հողմերը, կատարվումէին, այդ բանը սարսափելի օրինակներով նկարագրումէ Եւթեն Սիւն իւր « Թափառական Հրէայ » գրքի մէջ: Թարգմանիչը իւր թարգմանութենից յառաջ, դրել է մի համառօտ, բայց բաւական լիակատար պատմութիւն — Յիսուսեան կարգի, բաժանելով դորան երկու յօդուած. առաջինումը պատմումէ նա մեզ, Յիսուսեան կարգի սկզբնաւորութիւնը Խգնատիոս Լոյոլայի ձեռքով. Յիսուսեանների ընթացքը, Տրիդենտինեան ժողովի մէջ. Յիսուսեան կարգի կազմակերպութիւնը, Յիսուսեանների աստիճանքը, նոցա կառավարութեան կերպը և Յիսուսեան դպրոցքը: Երկրորդ յօդուածի մէջ պարունակվումեն Յիսուսեան արեղանների առաքելութիւնքը (ճանապարհորդութիւնք դէպ ի Եւրոպայից դուրս աշխարհներ, քրիստոնէական հաւատ տարածելու) Հնդկաստանի, Չինաստանի և Եսպիանիայի մէջ, այլև Պարագվայի (հարաւային Ամերիկայի մէջ) աստուածպետական հասարակապետութիւնը, վերջապէս Յիսուսեանների ներգործութիւնը Ֆրանսիայի մէջ, Ֆրանսիական Երկրորդի օրերից սկսած մինչև Եօթներորդ Պիոս պապի ժամանակը: Մեք հետևեալ հատուածում մանրամասնաբար կը խօսենք այս նիւթերի վերայ, ծանօթացնելով աղդը Պ. Նալբանդեանցի աշխատութեանը, այլև, և թէ կարելի էր, տեղ տեղ լցուցանելով նորա պակասորդքը: Մի երրորդ ճառի մէջ կ'երթանք համառօտ գնացքով, պատմելու մեր աղգին նոյն իսկ « Թափառական Հրէայի » բովանդակութիւնը, և այնուհետև կը քննենք թարգմանչի գործի արժանաւորութիւնը հայկական լեզուի կողմից, ամենայն զգաստութեամբ միտ դնելով նորա պատուականութեններին և թերութեաններին: Եւ յուսով ենք, թէ պատուելի թարգմանիչը մեր կրիտիկայից կարող էր մի քանի խրատ և օգուտ քաղել իւր ապագայ գրաւոր աշխատութենների համար:

(Շարունակութիւնը յետագայ տետրակներու մ):

Ս. Նալբանդեան:

ՅԻՇ ԱՏԵԿԵՐԱՆ

ԿՈՄՍ ԷՄԲԱՆՈՒԷԼԻ ՕՐԱԳՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻՑ:

Սեպտեմբերի 30. Ահա սկսանումէ հոկտեմբերը. ցուրտ և խոնաւ եղանակները իւրեանց անախորժ քամիներով սկսեցին մուսլէլ սիրտը. երկինքը ասես թէ լաց է լինում մարդու գլխին: Շատ անգամ դուրս եմ գալիս դաշտ, բայց չկայ այն ասորժ բերկրութիւնը, որ զգումէ մարդ ամառնային ժամանակ, ծառերը իւրեանց խշխշոցով, կարծես — լաց են լինում իւրեանց տերեւթափութիւնը. այն կանաչ ու թարմ տերեւները, որ մի երկու ամիս յառաջ քաղցր հովանի էին մեր համար այրող արևի երեսից, այժմ դեղնած ու թառամած թափվել են գետնի վերայ ծառերի տակին, և շինականների անգործ ոտաբոկիկ և ըստ մեծի մասին մերկ տղայքը որոնումեն նոցա մէջ կաղին, որ դեռ ևս ընկած չէին հաւաքողի ձեռքը: Աշունը, մանաւանդ թէ Հիւսիսումը, մի շատ տխուր ժամանակ է. մարդը, նայելով բնութեան վերայ և տեսանելով, երբ որ սա փոքր առ փոքր հետ էր քարշում իւր կենսական զօրութիւնքը և պատրաստվումէր մտանել քնի մէջ, տխրումէ, մահու պատկերը կամ թէ մարդկային կեանքի օրինակը որպէս հայելու մէջ նկատելով թառամած տերեւների վերայ: Մարդ գտանվելով այնպիսի աշխարհում, ուր շրջապատող բնութիւնը տրամադրումէր սիրտը և հոգին գէպ ի մեղամաղձութիւն, առաւել կարօտ է մխիթարութեան, քան թէ այն մարդը, որի բնակութեան աշխարհում մշտականաչ դարունը ուրախութիւն էր ցօղում երկնքից:

Պիտի իմանալ, որ իմ կեանքը մի հիւսիսային գիւղի մէջ շատ միօրինակ է և միայն մխիթարութիւն մնացել է ինձ մատենագրութիւնը, ես շատ ուրախանումեմ, եթէ մի նշանաւոր հիւր գալիս է իմ մօտ, որովհետեւ նորա գնալուց յետոյ, իսկոյն հարստանումէ Յիշատակարանս, նոյնպէս ուրախանումեմ, եթէ ստանումեմ իմ բարեկամներից նամակ և ծանօթութիւնք, որ զբաղեցնելով ինձ, կարող էին ցըրուել իմ տխրութեան ամպերը:

Բայց այս ևս կայ, որ ես միայնակ չեմ վայելում իմ կեանքը բայց ի ձանձրոյթից և տխրութենից, որին չեմ ցանկանում հաղորդել իմ ընթերցողը կամ բարեկամքը, և եթէ մի նշանաւոր բան տեսնեմ

կամ լսեմ, իսկոյն ձգուեմ Յիշատակարանիս մէջ, որ ուրիշները ևս կարգան ու տեղեկանան դորան:

Սոտ ժամանակներումս ստացած նամակներիցս կամ լուրերիցս, հետեւեալ բաները կարող եմ մէջ բերել:

Համար 1.

Սեպտեմբերի 18, 1858. Բեռլինէ:

Ողորմած Պարոն

ԿՈՍՄ ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ,

Ինչ որ կարած ժամանակեայ լուր թիւնը, կարող էր ինձ առիթ տալ նոստելու թէ տկարացած էիր, և թէ Տէր Հիւսիսափայլի մէջ չտեսանէիր անդադարէք օրագրութեան թերթերի հատուածները: Ինչպէս երևումէ, շատ պարապած ես և ժամանակ չունիս. փոյթ չէ, թող սրտերս մօտ լինին միմեանց: Ես ինքս նոյնպէս Սամսոն գնացել էի մի ամիս ժամանակով իմ առևտրական գործերի համար. այդ էր ահա և իմ լուրութեան պատճառը: Յոյս ունիմ, որ այսուհետև կենդանանայ մեր նամակակցութիւնը, մանաւանդ յունվարից յետոյ, մինչ նաւարկութիւնը համարեմ թէ անկարելի լինելով, հարկադրված կը լինիմ ամբողջ երեք ամիս փակված մնալ այս տեղ: Այդ միջոցին շատ բաներ ունիմ քեզ գրելու, անտարակոյս կը ցնծացնեմ քո Յիշատակարանը, բայց այժմ ամենեւին ժամանակ չկայ. հազիւ հաշ շատ մօտ բարեկամներին գրուածքին կարողանումեմ պատասխանել: Ասածիս ապացոյցը կը տեսանես իմ մի քանի նկատողութենից, որ Խսահակեանցի պատասխանու վերայ, ընդդէմ իմ առաջին նկատողութեանը, որ ուղարկելով քեզ խնդրումեմ հասուցանել Հիւսիսափայլի հրատարակողին: Հաւատաւ ինձ, այնքան սիրել եմ որ. Խսահակեանցին, որ երեկի առաւօտ իմ բոլոր ժամանակը ձգեցաւ վերայ պարապած էի նկատողութեամբք. ինձ պիտոյ էր մի շարաթով Անտիա գնալ: A propos. մտքովդ է այն Լինդման անունով հաստափոր և զուարճախօս բժիշկը, որ 12 շիշ դարեջուր էր խմում օրը, որ անցեալ տարի տեսանք Մարիենբադումը, անցեալները պատահեցի նորան Տրապիզոնի մէջ. ինչպէս ուրախացանք տեսանելով միմեանց, կարծես թէ գտանք մեր սրտի ազգականը:

Կա պատմեց ինձ, որ Մարիենբադի քո տանուտիրոջ Սոֆիա դուստրը, որ ֆորտոպիանոն այնպէս քաղցր ածելով Տրոյատորի ուվերտուրը զմայլեցնումէր քեզ, այս տարի յունվարին ամուսնանալով մի անգլիացի երկրաչափի հետ, գնացել է Հնդկաստան։ Տես Նախախնամութեան դործերը — անցեալ տարի ո՞ր էր, այժմ ուր, Հնդկաստանում, աշխարհի ծայրումը, ուր նորա ամուսինը ուղարկված է, անգլիական զօրքի հետ միասին որպէս քաջ երկրաչափ։ Գերմանիայի հանքային ջրերի բժշկական և բնագիտական ժողովը արքունի ծախքով ուղարկած է Լինգանին Տաճկաստանի Բրուսա քաղաքը, քննելու այն տեղի ջրերը։ Բայց ինչպէս պատմեց նա, փորձերի հետևանքը շատ անմխիթար են, վերաբերութեամբ դեպ ի նոցա դործադրութիւնը որոշեալ ցաւերի մէջ։ Լինգմանը հանգստանումէ այժմ Տրապիզոնտում իւր երկար և ճանճրալի ճանապարհորդութենից, ասիական Տաճկաստանի մէջ։ Նա մտածումէ դարնան բացվելովը Ռուսսիա մտանել, կամի տեսանել և Էջմիածինը, և խնդրեց ինձանից, որ ես ուղեկից լինիմ նորան այս ճանապարհորդութեան մէջ։ Տեսանեմ, ինչպէս յարմար կը դալ դործս, դուցէ դնամ ևս, մեր Հայաստանի մոխրացած աւերակներին մի համբոյր տալու։ Առ այժմս ուրիշ արժանի ուշադրութեան բան չունիմ զրեւու։ սաստիկ վատտակած եմ։ մնաս բարով։ Խնդրեմ նամակդ չպակասեցնես ինձանից։ ողջ եղիւր։

Քո եղբայր

Ս. Խ. Հահբեգ։

Համար 2.

Պ. Հաջրեգի մի քանի նկատողութիւնքը, Իսահակեանցի պատասխանու վերայ։ (Տես Մեղու Հայաստանի, համար 37, երես 291)։

Չարմանալի բան. այնպիսի ժամանակի ենք հասել, որ բարի խորհուրդը ևս, որ տալիս էինք միմարդու, ամենեւին դեպ ի չարը դործ զրվելով չեն հասանում իւրեանց բուն նպատակին։ Ներկայ տարու ապրիլի 14 թուականից ուղարկել էի Պ. Կ. Իմանուէլին մի յօդուած, «Նկատողութիւնք Պ. Իսահակեանցի Հրա-Յրոյ հայրենասիրութեան մակադրով յօդուածի վերայ», որ տպած էր Մեղուի 14 համարում, և այդ յօդուածի վերջումը (չիւսիսափ. մայիս. երես 385), եղբայրական

խորհուրդ էի տուել Պ. Իսահակեանցին, « բան զրելու ժամանակ չըպատկանել այս և այն հակառակող բաժիններին. խօսել սառն հոգով, և հաւատարիմ մնալով ճշմարտութեան կանոններին »: Պ. Իսահակեանցը կարգալով իմ յօդուածը, փոխանակ շնորհակալութիւն մատուցանելու ինձ, որ յանձն առնլով կարգալ նորա գրածը Մեղուի մէջ և ցոյց տալով այդ գրուածքի թերութիւնքը, ամենայն բարեմտութեամբ աշխատել էի օգտակար լինել նորան, փոխանակ խոստովանելու իւր արտասուելի դրութիւնը ուսման հանգիստում, հրաշքէն գործել դարձեալ Մեղուի 37 համարում: Բայց այդ յօդուածը գրելց յառաջ, դրականապէս բարեաւ մնայ է ասել լօգիկային, որ առանց դորան ևս շատ սիրելի է օբսկուրանտներին: Ճշմարիտը պիտոյ է ասել, ևս Մեղուի վերայ չկամիմ ուշադրութիւն դարձուցանել, չկամիմ երբեք քննութեան տակ ձգել նորա թերթերը, որովհետեւ նա ցած է ամենայն կրիտիկայից, բայց Պ. Իսահակեանցին առաջին անգամից շատ սիրեցի, և այժմ ևս սիրումեմ, ինչ պիտոյ է առնել, մարդ ենք, ունինք շատ թուլութիւնք. երբեմն սիրումենք մի մարդ, առանց կարողանալու հաշիւ ու համար տալ մեզ, թէ ինչո՞ւ համար սիրումէինք: Պ. Իսահակեանցին այդպէս սիրելուցս մի քանի մարդիկ, չգիտեմ ինչ հիման վերայ մինչև անգամ ասել էին, թէ Շահբէգը կամի Պ. Իսահակեանցին կնքահայր շինել իւր երեսայն մկրտելու ժամանակ. զարմանալի մտածութիւն, Ղլլարից Բեդուտկալէ կնքահայր խնդրել: Բայց սոքա երկրորդական բաներ են, մանաւանդ թէ ընտանեկան. այժմ հարկաւոր է դորա վերայ խօսիլ. նկատենք Պ. Իսահակեանցի հրաշագործութիւնը:

Նախ և յառաջ Պ. Իսահակեանցը իւր յօդուածի ներածութեան մէջ խրախոյս և քաջալերութիւն է տալիս Մեղուի հրատարակողին, որ նա աշխատի և եթէ կարելի է ընդգէմ դառնայ ճակատագրի ձեռքով Մեղուի համար պատրաստած օրհասին. բայց զուր է այս խրախոյսը և քաջալերութիւնը. պատճառ, արդէն ամենայն մարդ, որ հալիւ հալ թէ իմանումէր գրել, կարգալ, նայումէ Մեղուի վերայ, որպէս մի ողորմելի և թշուառ գործի վերայ մատենագրութեան ասպարիզում: Երկրորդ, պիտի ասել, որ Պ. Իսահակեանցը փախչումէ իմ առաջարկած հարցմունքին ուղղակի պատասխանելուց, երեւի թէ ձեռք չէ տալիս նորան, և խառնափնդորելով խնդիրները, կարծումէ իւր անձը արդարացուցած: Այդպէս չէ. ես պահանջումեմ իմ հարցմունքի ճիշդ և որոշ պատասխանը, իսկ նորա ասածներին կը պատասխանեմ մեծ ուրախութեամբ: Սոքա են իմ խնդիրները, որ հրատարակվեցան Հիւսիսափայլի հինգերորդ ամսատետրակում:

1) Յոյց տալ Հայոց ազգի գիտութեան և յառաջադիմութեան տունը . . . ցոյց տալ երկու Հայ, որ ազգի օգտի և յառաջադիմութեան մասին, խորհուրդ կատարած լինէին միասին :

2) Յայտնել այն պարոնների անուանքը, որ անարգելով և անպատուելով Հայոց ազգը, վերդովել էին Պ. Իսահակեանցի հոգու խաղաղութիւնը, և պատճառ էին տուել նորան այնքան խօսելու, մինչև որ Մուղան Մասեայ դարեանդիցը հարկադրվէր դադարեցնել նորա գոչիւնը :

Եւ խնդրումեմ նորանից ցոյց տալ ինձ ազգի գիտութեան և յառաջադիմութեան տունը. պատասխանի եմ ստանաւ, թէ «այս տեղ ազգի անցեալ և ներկայ բարօրութեան և լուսաւորութեան պատմութիւնը գրելու տեղը չէ, և թէ առանձին պիտի գրէ»։ Ինչպէս է, սիրելի ընթերցող, Պ. Իսահակեանցի պատասխանը, հարցմունքին յարմար չէ՞, կամ, օրինաւոր չէ՞. ասես, թէ դանակով կտրել — ձգել է անաքանդը։ Իմ Պ. Իսահակեանցի սիրելու մի պատճառը, նորա այս սրամտութիւնն է — զարմանալի սրամտութիւն։ Պարոն ընթերցող, այսուհետեւ եթէ պատահի որ ասեմ, թէ Հայերը մի հոյակապ համալսարան ունին. և եթէ դուք պահանջէք ինձանից ցոյց տալ այդ համալսարանը, իմացած եղիք, որ պիտի կրկնեմ Պ. Իսահակեանցի պատասխանը, — թէ այս տեղ այդ բանի վերայ գրելու տեղը չէ. բաց ի սորանից կը բողբոքեմ ևս ձեր վերայ, որ դուք նորութիւն կամիք ներս բերել մեր ազգի մէջ, Եւրոպացոց պէս ամենայն բանի համար ցոյց տալ ապացոյցներ և փաստեր։ Ինչ սովորութիւն է. մի բան էր, ասացի, գնաց, ինչ էք վզիս նստել, անհաւատ մարդերի պէս ապացոյց պահանջելով. տեսված բան է Հայերի մէջ օրինաւոր, կապակից, հիմնաւոր ապացոյցներով և փաստերով խօսել, այսօր բանը կ'ասեմ, և դուք պարտական էք հաւատալ և ընդունել, ապացոյցը յետոյ մէջ կը բերեմ, ուրիշները միլիոններ հաւատումեն միմեանց, դուք ինձ մի չոր ապացոյց չէք հաւատում Մեղուն ձեզ երաշխաւոր Պ. Իսահակեանցը Մեղունի 14 համարում ասել էր, թէ «այն ժամանակ ազգը արժանի էր մեղադրութեան, եթէ գիտութեան և յառաջադիմութեան տունը աւաղակների պէր շինած լինէր»։ Նշանակումէ, թէ ազգի մէջ կայ գիտութեան և յառաջադիմութեան տուն, և ազգը աւաղակների պէր չչինելով, արժանի չէ մեղադրութեան։ Բայց ես չտեսանելով մի այդպիսի տուն հայկական անշէն անապատի մէջ, հարցարեցի Պ. Իսահակեանցից, թէ ո՛ւր էր այդ տունը, որին պատասխանումէ նա, թէ «այժմ ժամանակ չէ խօսելու, յետոյ կը գրեմ»։ Ինչ պիտի գրէ. ազգի անցեալ և ներկայ բարօրութեան և լուսաւորութեան

պատմութիւնը, յետոյ նորա գործ է գրել այդպիսի բան. սխալվումէ, եթէ յոյս ունի Մասեաց դարեանդի Մուղայի վերայ: Թող յայտնի լինի Պ. Իսահակեանցին, որ աղգը մեղադրվումէ ոչ թէ եղած տունը աւազակների այր շինելու համար, այլ մի այդպիսի տուն մինչև այժմ ամենևին չշինելու համար:

Պ. Իսահակեանցը թոյլ է տալիս ինձ Անգլիա գնալ, հարուստ ընկերութենների անդամ դառնալ, թռչնավաճառութեամբ պարապիլ և օգուտների մի բաժինը ստանալ: Տեսանճումքը, սիրելի ընթերցողք, ինչպէս բարի սիրտ ունի պարոնը. ամենևին խախտն չէ իմ Անգլիա գրնալուն: Հաւատալով նորա բարեսրտութեան վերայ կարծումեմ, որ եթէ ֆրանսիա և Աւստրիա ևս գնալու լինիմ, նոյնպէս կարող եմ երթալու հրամանագիր ստանալ Պ. Իսահակեանցից: Յնժա Շահբէգ, աշխարհի ամենայն կողմը ճանապարհդ բաց է, պասպորտ տուողդ պատրաստ, որ օրիդ ես սպասում, ի՞նչ ես փառում Բեդուտկալեում: Աստուծոյ սիրուն ասացէք, ի՞նչպէս չսիրես այդպիսի մի մարդ: Ճշմարիտ, եթէ Ղլլարից դէպ ի Բեդուտկալէ երկաթի ճանապարհ լինէր, անպատճառ կնքահայր ևս կը շինէի նորան, մանաւանդ բամբասողների սրտերը պատառելու համար: Բայց Պ. Իսահակեանցի այս մեծահոգութեան առաջև սևերես չմնալու համար, պիտոյ է նորան մի բարի խորհուրդ տալ. արդեօք աւելի օգտակար չէ՞ր Պ. Իսահակեանցին և Հայոց ազգին, եթէ առաջինը թողնելով Ղլլարի մանկավարժութիւնը Եւրոպա գնար, և մտանէր այն տեղի դպրոցների մինի մէջ (տարակոյս չկայ որ աշակերտի պէս) և գոնէ այնքան բան ուսանէր, որ նորա մտածութիւնը մարդավայել դառնային, և խօսելու ժամանակ դահճի պէս չըվարվէր լօգիկայի հետ: Տեսանենք այս բարի խորհուրդը ի՞նչ ազդեցութիւն կը գործէ Մուղաների բարեկամի վերայ:

Ես ասել էի, թէ «աղգը էապէս անարգողքը չեն նոքա, որոնցից գանգատ ունի Պ. Իսահակեանցը, որովհետև մերկացնումէին ազգի ծածուկ պահած վերքերը, վերաբուժական դարմաններ մատուցանելով, այո՛, և բարոյական երկաթ ու կրակ դործ դնելով, այլ, այն սուտ ազգասէրքը, որ խեղճ ողորմելի Մեղուին լծել են մի սայլի և ինքեանք լցուելով մէջը հարկադրումեն նորան աւելի մեծ ասպարէզ կատարել աշխարհի երեսին, հայկական լուսաւորութեան մէջ, քան թէ բնութիւնը կարողութիւն էր տուել Մեղուին: Այդ սուտ ազգասէրքը անարգումեն ազդի անունը ամենայն Եւրոպացի մարդու առաջև, որովհետև այն մարդը, որ չէր խոստովանում իւր պակասութիւնքը, չունէր ուրեմն ևս սեպհական արժանաւորութիւն և այլն:»

Պ. Իսահակեանցը գրումէ. «Պարոն, խելացի և գիտուն մարդը կը դատէ իւր աղգը, բայց չի դատապարտել, նորա վէրքերը կը տեսնի փաթածելու, չէ թէ արեւուն ցոյց տալու համար, թէ որ աղգը պակասաւոր լինելու համար անարգումէն, թող նոքա որոնքն իւրեանց համար մի այլ անբիծ աշխարհ և այլն և այլն:»

Ես ասել էի, վէրքերը բացումէն վերաբուժական դարմաններ մատուցանելով, այո, և բարոյական երկաթ ու կրակ դործ դնելով, բայց Պ. Իսահակեանցին թուել է, որ աղգի վէրքերը արեւին են ցոյց տալիս: Խիռուռդիայի մէջ այդպիսի բան չկայ, բայց գուցէ Պ. Իսահակեանցը վերաբուժութիւն բառը փոխանակ խիռուռդիա հասկանալու կարծումէ թէ Գաստոնօմիա է. արդարեւ այդ արուեստի մէջ շատ բան ցոյց են տալիս արեւին չորացնելու և ապուխտ շինելու համար. բայց դարձեալ վէրքեր չէին, որ չորացնումէն. Գաստոնօմիան դործ ունի առողջ անասունների հետ, ցաւագար և վերաւոր անասունքը Գաստոնօմիային ևս հարկաւոր չեն, մանաւանդ որ բժշկական պօլիցիան սաստիկ արգելումէ այդպիսի չարագործութիւն: Ես ասել էի, որ Պ. Իսահակեանցի աչքումը մի և նոյն յարգ ու արժանաւորութիւն ունին, թէ աղգը և թէ նորա պակասութիւնքը. ասածս դարձեալ ապացուցանումէ այդ պարոնը ասելով, թէ «աղգը պակասաւոր լինելու համար անարգումէն և այլն:» Գու հաղար անգամ ասա մի այդպիսի պարոնի, թէ աղգը չեն անարգում, այլ դատապարտումէն աղգի պակասութիւնքը. աղգը ինքը պակասութիւն չէ. այլ է աղգը, և այլ է աղգի պակասութիւնքը: Անարգելով աղգի պակասութիւնքը, ոչ թէ միայն չես անարգում աղգը, ոչ թէ դառնումես նորան թշնամի, այլ բուն բարեկամ, ըստ որում ցանկացել էիր աղատված տեսանել նորան ամենայն պակասութեններից: Եւ այդ պակասութիւնքը արժանի էին որ դատապարտվէին. այդ արատները կարօտ են սրբվելու:

Բայց ի՞նչ ասեմ ես այն մարդուն, որ չկամի հասկանալ թէ Հայաստան բառը մի վերացականութիւն է ներկայումս, և կանացի մեղադրանքներով ասպարէզ է մտանում, թէ և Հայաստանը չէ տուել ինձ կրթութիւն և դաստիարակութիւն, բայց իրաւունք ունի մեր կողմից պահանջելու փոյթ և խնամք իւր վերայ: — Հայաստանը ոչինչ իրաւունք չունի մեզանից բան պահանջելու, ասումեմ շեշտելով. թող նա յառաջ սերմանէ, յետոյ հնձնելու դուրս գայ: Բայց մեք ինքնին, որպէս մարդ, պարտական ենք օգնական գտանվել մարդկութեանը, և որովհետեւ ընդհանուր մարդկութեան մէջ մտանումէք մեր հայ մարդկութեամբ, որովհետեւ հայ մարդկութիւնը առաւել մօտ է մեզ, այս պատճառով պարտականութիւն համարումէք մեզ անփոյթ չլինել Հայոց

ազգի յառաջադիմումը թեան և լուսաւորութեան մասին : Բայց որպէս մարդ և որպէս քրիստոնեայ, մեք ենք, որ համարում ենք մեզ պարտական. իսկ այլ ոք չունի համարձակութիւն պարտական քարոզել մեր աղատ անձը : Եւ այս է մանաւանդ բանը, որ մեք մեր ազատ կամքովը, հասկանալով մարդու և մարդկութեան խորհուրդը, առանց բռնադատւելու մի հարկադրական պահանջողութենից, ինքնին աշխատում ենք օգնական գտանվիլ Հայ մարդկութեանը, որպէս և ինչ չափով կարող էինք :

Ես երբեք չեմ անպատուել Հայաստանը ասելով, թէ նա չունի այն, ինչ որ սուղագպէս չունի, և միտք չեմ ունեցել համազգիների սիրտը վերաւորելու, այլ մանաւանդ, հանդէս տալով այդ խնդրին, ցանկացել եմ զգալի կացուցանել մեր ազգին այդ նորա տարապայման կարօտութիւնը և յետ մնալը լուսաւորութեան գործի մէջ :

Պ. Իսահակեանցը իմ միտքն է ձգում հինգերորդ դարը և ասում, թէ « Խորենացիների նման մտաւարժ և Լիաճանձար մանուկները անյագ փախազով դիմեցին Աթէնք, Ալեքսանդրիա, Բիւզանդիա, դէպ ի յունական դպրոցները, և թէ այդ երանելիքը չեն ասել, որ պարտական չէին Հայաստանին, այլ շտապել են դալ Հայաստան լուսաւորել և այլն և այլն : » Ցանկալի էր լսել Պ. Իսահակեանցից, թէ այդ բարի և օրհնեալ յիշատակի արժանի մարդիկը ինքեանք դիմեցին, թէ ուրիշի ձեռքով և հոգաբարձութեամբ ուղարկվեցան, և այդ հոգաբարձութիւնը, որ կատարեց այն ժամանակ Հայաստանը Սահակի և Մեսրոպի ձեռքով, իրը 60 աշակերտ Եւրոպա կամ Ալեքսանդրիա ուղարկելով, կարելի է որ մոռանային այդ աշակերտքը և ասէին — թէ Հայաստանը չէր, որ դայեակ վարձեց մեր համար :

Ինչպէս կարող էին նոքա պատճառ դնելով Հայաստանում Համալսարան չլինելը ուրանալ Հայաստանի իրաւունքը իւրեանց վերայ, մինչ այդպիսի դպրոցի չլինելը ստիպել էր Սուրբ Թարգմանիչներին աշակերտներ ուղարկել դէպ ի յունական դպրոցները, որ ի վերջոյ և սորոյք յօրանալով ճեմարանին վերաբանութեան, վերադառնալին Հայաստան և կանգնեցնէին ընդհանուր ազգի լուսաւորութեան աւազան : Բայց թէ որչափ յաջողեցաւ նոցա իրագործել իւրեանց գաղափարը, թէ ինչ հանգամանքների մէջ ոտք կոխեցին Հայաստան, թէ ինչ ընդունելութեան պատահեցան և ինչպէս կատարեցին իւրեանց ասպարէզը, իմ սիրտը չէ դիմանում մի առ մի նկարագրել : Ես տեսնում եմ, որ Պ. Իսահակեանցը ամենեւին անտեղեակ է մեր մատենագրութեան պատմութեանը : Խորհուրդ ենք տալիս օրինաւոր կերպով կարդալ և

հասկանալ խորենացին, և եթէ բնագիրը անհասկանալի է, փառք Աստուծոյ, շուտով ուսներէնը ևս գուրս կը դայ, Պ. Էմինի աշխատութեամբ թարգմանված (*): Այդ թարգմանութիւնը կարող է Պ. Իսահակեանցին և ուրիշներին հասկացուցանել խորենացու Հայոց պատմութիւնը, ըստ որում ներկայումս Հայոց լուսաւորութիւնը այն թըշուառ դրութեան մէջ է, որ ազգը աւելի շուտով կը հասկանայ խորենացին ուսներէն, քան թէ հայերէն: Խորհուրդ ենք տալիս նոյնպէս կարդալ Ղազար Փարպեցու նամակը գրած Մամիկոնեանց տիրոջ Վահանին, որովհետեւ այդ տեղից շատ բան է երևում:

Աթէ հինգերորդ դարումը Սահակ և Մեսրոպ խնկելի թարգմանիչքը հոգաբարձու եղած չլինէին, և նոցա աշակերտքը ինքեանք գնացած լինէին Եւրոպա և Ալեքսանդրիա ուսանելու, այն ժամանակ նոքա ևս կարող էին ասել այն, ինչ որ ասումենք այժմ մեք, աղզի հոգաբարձութեամբ ոչ եթէ գիտութեան կաթն, այլև ոչ մի բաժակ լոկ ջուր խմած չլինելով:

Պ. Իսահակեանցը ասումէ, թէ «ես մեր մեծատուներին և հոգեւոր իշխաններին սիրտը կարեւրէր խոցելուց յետոյ, ասումեմ, — թէ նորա հետ խօսելու վերայ ևս կասկած ունինք:» Զարմանք, որ Պ. Իսահակեանցը խառնափնդորումէ և չէ յայտնում, թէ — ո՞վ ում հետ խօսելու վերայ է իմ կասկածը, և այդ բանի հետ ի՞նչ յարակցութիւն ունի մեծատուներին և հոգեւոր իշխաններին վերաւորութիւնը: Ես ասել էի և ասումեմ այժմ ևս, որ մեծ կասկած և երկբայութիւն ունիմ մուկաներին խօսելու մասին Պ. Իսահակեանցի հետ: Բայց նա, առանց լուծանելու իմ երկբայութիւնը, մէջ է բերում մեծատուներին և հոգեւոր իշխաններին վերաւորութիւնը, ըստ ամենայնի անտեղի: Շատ հին, մաշված ու տրորված խորամանկութիւն է, որ գործ է դնում Պ. Իսահակեանցը, կամենալով հաճոյանալ մեծատուներին և միւսերին, և մեղ որպէս թէ վատամարդիկ շինելով. բայց զուր է անհանգիստ լինում, իմ համար մի և նոյն է ազգութեան մեծատուներին և իշխաններին բարեկամութիւնը կամ թշնամութիւնը գէպ ի ինձ. ոչինչ յարակցութիւն չունիմ նոցա հետ, և եթէ ինքը Պ. Իսահակեանցը, որպէս մանկավարժ, ստիպված է ասիական հին սովորութեամբ ամենայն մարդու Աղա, — Աղա ասելով գլուխները իւղել և իւր անձը պահպանել, բար-

(*) Խորենացու Հայոց պատմութեան ուսներէն թարգմանութիւնը Պարոն Էմինի աշխատութեամբ, արդէն գուրս է եկած տպագրատանից և մտել է գրավաճառական խանութի մէջ:

եաւ վայելէ իւր սովորութիւնը, չենք ազատում այդ աննախանձելի բաղդին:

Պ. Իսահակեանցը, կամենալով ցոյց տալ իւր նրամտութիւնը, ասումէ, թէ կասկածաւոր մարդու վիճակը կարող եմ տեսանել, իմ ողորմած Պարոն Կոմս Էմմանուէլի ճշգրիտ նկարագրութեանից, և թէ ինձ ևս դժբաղդաբար տեսանումէ այն կասկածաւոր մարդերի կարգում, հաւատացած լինելով, եթէ Պ. Կ. Էմմանուէլը իմանար, որ այդ ստորագրութեամբ պիտի առակվէր իմ կասկածաւոր զրուածիւնը, ամենեւին զրեւու չէր այդ բանը: Եթէ ես Պ. Կ. Էմմանուէլի նկարագրած կասկածաւոր և երկչոտ մարդը լինէի, չէի կարողանալու գրականապէս խօսել այս կամ այն բաները Պ. Իսահակեանցի հետ, և թէ մի հաստատ բնաւորութեամբ մարդ, հաւատ չընծայելով մի անհիմն բանի երկբայի, նա չէ կարող ընկնել այն կատեգորիայի տակ, ուր գտանվումեն կասկածաւոր բնաւորութեան տէր մարդիկը: Այլ է մի անհաւատալի բանի վերայ հիմնաւորապէս կասկածել, այլ է կեդարանեալ երկեւ լինել, ինչպէս ասել էր Պ. Կոմս Էմմանուէլը: Եւ Պ. Իսահակեանցը ինչ տեղից իմանումէ Պ. Կոմս Էմմանուէլի կարծիքը, մինչև անգամ նորա մոքից չանցած բաների մէջ. ուստի՞ զիտէ, որ նա չէր նկարագրելու կասկածաւոր մարդերի վիճակը, եթէ ես առակվելու լինէի դորանով, մի՞ թէ այս ևս մոռան է ասել Պ. Իսահակեանցին:

Ես հաւատացած եմ, որ եթէ Պ. Կ. Էմմանուէլը մի պակասութիւն տեսանէ իմ վերայ, այնքան աղնիւ կը լինի, որ նախ և յառաջ ինքը կը հրապարակէ նորան, ցանկանալով աւելի կատարելութեան մէջ տեսանել իմ արժանաւորութիւնը. ես ևս անխնայ կը պատժեմ Պ. Կոմս Էմմանուէլի պակասութիւնքը, եթէ տեսանեմ, և հաւաստի եմ, որ շնորհակալութիւն կը ստանամ նորանից:

Պ. Իսահակեանցը ասումէ, — թէ չգիտէ մի այնպիսի աղբային աւանդութիւն, որ պատմէր մեզ, թէ Մասեաց ոտքումը կայ մի փոս, քիւր անուանված հնումը. դորա մեղաւորը ես չեմ, ինչու չէ ուսանում, և Խորենացու ասածի նման լինումէ — աշակերտ հեղգ առ ուսումը և փոյթ առ ի վարդապետել, նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբան: Պարոնը ասումէ, «եթէ կայ ևս մի այդպիսի փոս, ապա ուրեմն Հայաստանը պատրաստել է նորան, իւր վսեմութիւնը և պարծանքը ուրացող մուրացկան որդոց համար» եւ յաւելացնումէ՝ դորա վերայ և այս, թէ — սուտ պարծեցող, աղքատ հպարտ, տգէտ և կամակոր որդոց համար, որ միտ չգնելով իւրեանց հոգեկան չաւորութեան վերայ, հրատարակումեն իւրեանց անձը առատացած ամենայն բանով, տղայական մեծամոտութեամբ տգիտանալով իւրեանց սնանկութիւնը:

Այդ փոսը իւր խաւարովը, որ թաղաւորումէ նորա մէջ, կարող է լաւ ապարանքի տեղ ծառայել օբսկուրանտների համար, կարծեմ, որ Պ. Իսահակեանցը ևս որպէս օբսկուրանտների նիզակակից, կարողանայ մի մոլթն անկիւն գտանել այդ տարտարոսի մէջ:

Օտարմանք է, ինչպէս չէ վախեցել Պ. Իսահակեանցը, թէ մի՛ գուցէ Պ. Կ. Էմմանուէլի նկարագրած կասկածաւոր մարդերի կարգը ընկնի, որովհետեւ երկբայութեամբ խօսումէր նախասացեալ փոսի վերայ: Պ. Իսահակեանցը ասումէ, թէ չէ ասել, որ Մասիսը բնակարան է Մուղաների. ասելը ի՛նչպէս կը լինի, կոտորենքով, մինչ խօստովանումէ, թէ Մասեաց դարեւանդից Մուղան գանչել է և դադարեցուցել է նորա գոչիւնը, — նշանակումէ, թէ Մուղայք կան Մասեաց դարեւանդի վերայ: Իսկ այն բանը, թէ «Հայաստանը ունի իւր ծոցումը քնքուշ Մուղայք, որոց անմահ յիշատակները անդադար ողբումեն և կոծումեն ազգիս փառք և պարծանքը ուրացող մարդկանց գլուխը». ես ամենեւին չեմ հասկանում, թէ ի՛նչ կամի ասել, որովհետեւ նայելով քերական կանոններին, ուրիշ խօսքերով մի և նոյն միտքը այսպէս է դուրս գալիս, թէ «անմահ յիշատակները մուղաների, որ Հայաստանը ունի իւր ծոցումը, անդադար ողբումեն և կոծումեն ազգիս փառք և պարծանքը ուրացող մարդկանց գլուխը. — նշանակումէ, Հայաստանի Մուղաները չեն որ ողբումեն, այլ նոցա անմահ յիշատակները: Այսպէս չէ կարելի խօսել, որովհետեւ բուն անմտութիւն է: Բայց արի տես, որ ես և իմ նման մարդիկ շատ, թող ասել և Հիւսիսափայլ կտրիճ և անխարդախ օրագիրը, առանց կարօտելու վերացական անուանների դործակցութեանը, առանց կարօտելու քնքուշ Մուղաների դործակցութեանը, ողբումենք անդադար օբսկուրանտների թշուառ գլուխը, և շատ կարելի է, որ մեր արտասուքից մի քանի կաթիլ բաժին հասած լինի և Պ. Իսահակեանցի գլխին:

Ինչ որ վերաբերումէ Պ. Իսահակեանցի Պեդագոգիայի մէջ ամենալերջին թուլութեանը, աւելորդ է խօսել, որովհետեւ այդ պարոնը մի ասիական անմխիթար դպրոցում այբուբենը միայն ուսանելով կարող էր գուցէ այբուբենը ևս ուսուցանել, բայց Պեդագոգիան շատ կարծր բան է նորա դիւրափխրելի ատամների համար:

Պ. Իսահակեանցը ասելով, «երանի՛ կը լինէր, որ և իմ բաղդը յաղողէր այդ համալսարաններումը մի հիմնաւոր կրթութիւն առնելու», համաձայնումէ իմ իստակ սրտից տուած խորհրդին — մի բարեկարգ դպրոցում ստանալ մի հիմնաւոր կրթութիւն, բայց երանի տալուց՝ յետոյ իսկոյն աշխատելով ծածկել իւր անկրթութեան մեղքը, շարունակումէ ասիական կամակորութեամբ. — «բայց մի մեծ կորուստ չու-

նիւմ» . յառաջ երանի տուեց, յետոյ, կորուստ չունի . որի՞ն հաւատանք : Խեղճ մարդ . ինձ ամեղայ է կարծում, որովհետեւ անտեղե մէջ բերելով Առաքելու ասածը . «Եթէ զլեզուս մարդկան խօսիցիմ և ըզհրեշտակաց, սէր ոչ ունիցիմ, եղէ ես իբրեւ զպղնձ, որ հնչէ, կամ իբրեւ զծնծղայս որ ղողանջեն և այլն . » և թէ «մի՛ յուսմունս օտարոտիս և պէսպէսս դանդաչիք», կամենումէ խելքիս նստեցնել, որ լուռ մնամ նորա անկրթութեան և տեսութենից յառաջ աստուածաբանութեան վերայ : Ո՛վ է ասել նորան, որ կրթութիւն ստանալով պիտոյ էր անպատճառ սէրը կորուսանել, մի՛ թէ կրթութեան հետեանքը անսիրելութիւն է . ամենայն մարդ կարող է պահպանել իւր մէջ այդ աստուածային մասնը, եթէ ունէր, կրթութիւնը և լուսաւորութիւնը առաւել աճեցնումեն և կերպարանագործումեն սէրը : Բայց ես տեսնելով, որ Պ . Իսահակեանցը յօժարամիտ է շատ մարդերի հետ չարաչար գործ դնել սուրբ գիրքը, բոլորովին հրաժարվումեմ նորան իմ վաւակի կնքահայր շինելու մտքից, որովհետեւ կնքահայր ասացեալը պիտի լաւ իմանայ և ողջմտութեամբ վարդապետէ սուրբ գիրքը . պատճառ, մկրտութեան ժամանակ, նա խօսումէ և խոստանումէ անբարբառ երեսնայի փոխանակ . իսկ այն խոստմունքը, որ չէին յառաջանում գիտակցութենից, և սուրբ գիրքը, աստուածային բանը ողջմտութեամբ հասկանալուց, ընդունելի չէ մկրտութեան ժամանակ, որովհետեւ եկեղեցական խորհուրդներից ոչ մինը չէ կատարվում մեքենաբար միայն :

Մի զարմանալի բան ևս ասումէ Պ . Իսահակեանցը, թէ իմ քարոզութիւնը և նպատակը ամենեւին համաձայն չէ իմ խօսքերին, ուրեմն իմ քարոզութիւնը և նպատակը այլ բան են, և խօսքերս այլ, շատ րարի . ի՛նչ տեղից իմացաւ Պ . Իսահակեանցը իմ քարոզութիւնը և նպատակը, եթէ ոչ իմ խօսքերից, և ո՛չ ապաքէն այդ իմ խօսքերից բաղկանումէր իմ քարոզութիւնը և նպատակը . այլապէս չէ կարելի . պատճառ, ի՛նչ խօսքեր կարող էր գործ դնել մի մարդ, ամենեւին թարմատար նշանակութեամբ, որ դուրս լինէին նորա միտք հասկացնող բառերից և որ չէին բացայայտում այդ մարդու նպատակը : Մի՞ գուցէ Պ . Իսահակեանցը Պ . Գիւմայի կոմս Ֆենիքսի նման ամենայն բան գուշակումէ գործ դնելով Մեսեթի արուեստը : Մեղայ, մեղայ, Պ . Իսահակեանցը խօսումէ Մասեաց քնքուշ մուկաների հետ, որոնց համար պատմումեն, թէ շատ անգամ գլորվելով Մասիսի ձիւնապատ դադաթից և լանջից, սառուցի տեղ ծառայումեն ծաբաւի մարդու համար, որովհետեւ ասումեն, թէ այդ քնքուշ մարմինքը ձգվելով որ և իցէ ջրի մէջ սաստիկ սառուցանումեն նորան . երևի թէ Պ . Իսահակեանցը փոստով ստանումէ Մասեաց դարեանդից այդպիսի մուկայք և նոցանից իմանումէ աւենայն բան

Պ. Իսահակեանցը անգիտանումէ, թէ որպիսի դպրոցներ կամէի, որ լինէին Հայաստանում, եթէ Ներսիսեան աղբյւրն փոքրիկ ուսումնարանը հաւատարիմ չէ իմ սրտին ո՞րքիտէ ինչ պատճառաւ և այլն: Ինչ որ վերաբերւումէ իմ ցանկութեանը և դպրոցների որպիսութեանը, Պ. Իսահակեանցը կարող է կարգաւ Հիւսիսայնային Ց-երորդ համարում տալ: Պ. Կոմս Էմմանուէլի Յիշատակարանի մէջ, որովհետեւ այն Պարոնի խնդրած դպրոցները նոյնպէս ցանկալի են ինձ, որպէս և ամենայն ճշմարիտ ազգասիրի: Իսկ Թիֆլիզի հոգևոր դպրոցը, որ յայտնի է անունովս Ներսիսեան, (պտուղ արտասուած Նիքիտիսի կաթողիկոսի Հաղպատ) չէ կարող երբէք մի ուրախութիւն գոյացնել իմ մէջ, մինչև դա օրինաւոր կերպով և իրաւունքով արժանի լինի դպրոց անունը իւր վերայ կրելու: Այժմեան ժամանակումս, թող նորա ուրիշ բազմամասնեայ թերութիւնքը, մի միայն այն ուղղութիւնը — ամենայն բան ուսուցանել օտարի լեզուով, հերիք պատճառ է, որ ամենայն Հայի սիրտ օտարանայ այդ դպրոցից և նայի նորա վերայ, որպէս մի խրոտուկակի վերայ: Կարծեմ որ այժմ կը հասկանայ Պ. Իսահակեանցը, թէ որպիսի դպրոց կամէի ես իմ ալգի համար:

Պ. Իսահակեանցը վերաւորվել է իմ ասելուցս մեծատունների մասին, թէ մարմին էին դարձած, և մեղադրումէ թէ ինչո՞ւ համար շատ լաւերի միջից, մի միայն մարմին դարձողների վերայ մատով չեմ ցոյց տուել: պատճառն այն է եղել, որ մեր մեծատուններից մարմին չդարձողները այնքան փոքր են և աննշան, որ չեն մտանում ընդհանուրի կարգը, իսկ միւսերը ընդհանրապէս մարմին դարձած ենք ճանաչում, որովհետեւ հոգու համար ոչինչ հոգաբարձութիւն չենք տեսնում նոցա կողմից: Եւ Պ. Իսահակեանցից ջատագոված գործերը այդ մեծատունների, որ մեղ յայտնի չեն, այն ժամանակ միայն կ'ընդունենք, երբ Պ. Իսահակեանցը օրինաւոր վկայութեամբ կ'ապացուցանէ, ըստ որում երեխայական օգաբաղխութիւնը բանականութեան դատաստանի առաջև յարգ չունի: Պարոնը ասումէ, «ի՞նչպէս կարելի է անմիջապէս և անտարբեր պատարակել և այլն.» չգիտեմ ի՞նչ է հասկանում — անմիջապէս ասելով. ես, որպէս և ուրիշները, հասկանումմ ա՛յդ խօսքով այն իդէայն, որ հասկացվումէ լատինական immediate կամ Խուսաց непосредственно խօսքերով, ուրեմն մեծատունների մասին միջապէս հարկաւոր էր խօսել, черезъ Г. Исаакьянца, что ли? չեմ հասկանում: Ամենեւին վատ չէր լինելու Պ. Իսահակեանցին, խօսելուց յառաջ մի փոքր մտածել ուսանել, որովհետեւ ամենեւին անգէտ լինելով մտածութեան, կարելի չէ խօսել և ոչ իսկ բան հասկացնել:

Պ. Իսահակեանցը հարցանումէ. «Սիրելի, այդ ինչ ճշմարտութիւն է, որ ձեզ համար խաղալիկ էք շինել անպատուելով դորա սուրբ անունը»: Զարմանք չէ, որ չէ ճանաչում ճշմարտութիւնը, որովհետեւ սկզբից մինչև այսօր սուտը հաղորդութիւն չունի ճշմարտութեան հետ, խաւարը լուսի հետ. բայց ես աւելորդ չեմ համարում յայտնել, թէ ճշմարտութիւնը, որի դրօշակի տակ զինուորված է և իմ նուաստութիւնը, և Աստուծոյ ճշմարտութիւնը, անմասն ամենայն ստութենից, խարդախութենից, կեղծաւորութենից և այլ այսպիսի արատներէից. է այն ճշմարտութիւնը, որ Յիսուսի ֆրիստոսի արիւննով կնքվեցաւ Գոլգոթայի վերայ, այն ճշմարտութիւնը, որ հաճոյ չէ աշխարհին, այն ճշմարտութիւնը, որին ատումեն սուտ լաղգասէրքը և օբսկուրանտները, որոնց մէջ մի չար բաղդով տեսանումեմ այս րոպէիս և Պ. Իսահակեանցը: Դա է այն ապառաժը որի վերայ ընկնողը կը փշրվի և թէ ինքը մի բանի վերայ ընկնի կը հոսէ: Կարծեմ որ բաւական որոշ նկարագրեցի խնդրած ճշմարտութեան ինչութիւնը և բնաւորութիւնը:

Նոյնպէս թող յայտնի լինի Պ. Իսահակեանցին, որ ես նորա քռն հայագէտ ասած մարդերից չեմ կրած ոչ իրաւացի և ոչ անիրաւ նախատինք. դուցէ այդ ևս Մասեաց Մուղաները պատմել են Պ. Իսահակեանցին, չգիտեմ. միայն եթէ նորա քարոզած քռն հայագէտութեւն — մեր կարծիքով խաւարի կռաւի ջերմեանն դաբնայի, փորձ փորձեն պղծալիսի դործ կատարելու, այն ժամանակ կը լսեն իւրեանց ձայնի արձագանքը, ոչ եթէ Մասեաց դարեանդից, այլ Բեդուտկալէից — Պոնտոսի եղբորէից, ինչպէս ինքը Պ. Իսահակեանցը փորձումէ և կը փորձէ դեռ ևս, եթէ մոռանայ իւր չափը:

Երմոնտովի մարգարէին չեմ նմանեցուցել ես իմ անձը, այլ մէջ բերելով այդ ոտանաւորի հատուածը, կամեցել եմ միայն ցոյց տալ Պ. Իսահակեանցին, թէ ճշմարտութիւնը հալածվումէ ստութենից, բայց ցաւելին այս է, որ այդ օրինակը ևս հերքե եղած չէ Պ. Իսահակեանցին:

Պ. Իսահակեանցը ասումէ, թէ մի քանի իմ նման, գուցէ ևս առաւել գիտուն անձինք կարողացել էին իմ մարդկօրէն սխալանքը լուսաբանել և ազգի վերաբերեալ թիւր կարծեաց և վրիպակայ ճիւղերը իմաստութեամբ յապաւել: Դարձեալ մի նոր զարմանք. պատճառ, առաջին անգամ հրապարակեցի իմ գրաւոր վաստակը Պ. Իսահակեանցի յօդուածի պատճառով, դորանից յառաջ և ոչ մի տող բան տպած ու հրապարակած չունէի, որ Պ. Իսահակեանցի խելօքները կարողանային իմ սխալանքը լուսաբանել. չգիտեմ ինչպէս պիտոյ է հասկանալ այս

բանը: Երևի թէ Պ. Խաճակեանցը երազում կատարված տեսել է այս իրողութիւնը, կամ, Մուղան ասել է Մասեաց դարեանդից Ղզլար վաղելով: Ինչպէս մեծ խորհուրդ և աղգեցութիւն ունի շրջակայքը մարդու վերայ. լսելով Պ. Խաճակեանցի խօսքերը, « թիւր կարծեաց և վրիպակաց ճիւղերը իմաստութեամբ յապաւել », իսկոյն երևումէ, որ այդ պարոնը բնակվումէ այգիների մօտ և անդադար տեսանումէ ճիւղերի կտրատվիլը: Բայց մի խորհուրդ ասեմ Պ. Խաճակեանցին, ես և իմ նման մարդիկ շատ, հաւատացած լինելով, որ չէ վերջանում չարը կտրատելով միայն նորա ճիւղերը, աշխատումենք արմատը կտրել այդ չարին, որ իսպառ չորանայ: Բայց որովհետև Պ. Խաճակեանցը իւր իդէաները առնումէր այգիներից, ուստի չէր կարող այն տեղ այսպիսի գործողութիւն տեսնել:

Ըստ մեծահոգի մարդ է Պ. Խաճակեանցը, մեծ շնորհ է ցոյց տալիս ինձ « առանց դիտողութեան թողնելով իմ անվերջանալի վեճը արեղանների հետ: » Մինը հարցանէ թէ ե՛րբ վեճ է բացել Շահբեգը արեղանների հետ, չգիտեմ ի՛նչ ունի պատասխանելու Ղզլարի մանկավարժը: Ես հերքելով նորա այն երախայամիտ խօսքը, « թէ հանգամանքը բռնի խել են խորենացու բերանից նորա ողբը », կցորդել էի, թէ ամենայն արդարութեամբ արժան էր, որ խորենացին գրէր, որովհետև վերադառնալով Ալեքսանդրայից տեսել էր Հայաստանի ամենայն բանը գլխիվայր, և, ապացուցանելու համար, թէ խորենացու այդ ողբ գրելը պտուղ չէր մի րոպեական նեղսրտութեան, մէջ էի բերել նորա նշովքը կաթողիկոսների վերայ և Շարք կաթողիկոսաց անունով աշխատութիւնը, որ ոչնչացուցած է երևում արեղանների ձեռքով: Բայց թէ լաւը կամի Պ. Խաճակեանցը, Ղազար ֆարպեցու Մամիկոնեանց տիրոջ Վահանին գրած նամակի երկու թերթերը ևս, վասն ի վերուստ են եղած դոյն այդ արեղանների ձեռքով, որովհետև նոցա մասին, բայց ոչ նոցա օգտի համար խօսումէր այն տեղ Ղազարը, ինչպէս երևումէ նախ ընթաց և հետևեալ բաներից: Ես պատմել էի Պ. Խաճակեանցին արեղանների անքրիստոնեայ ընթացքը Մովսէս խորենացու խնկելի ոսկրոների հետ, իսկ այժմ շոշափելի կերպով ցոյց տալու համար, թէ այդպիսի բան շատ մօտ էր արեղանների հասկացողութեանը, թող պատմեմ այս տեղ, որ երկու տարի սորանից յառաջ ասիական Տաճկաստանի մէջ, մի Հայոց եպիսկոպոս գերեզմանից փորել ու հանել է մի Հայ քրիստոնէի ննջեցեալ մարմին և ձգել է շուների առաջ, պատճառելով թէ այն մարդը աւետարանական էր եղած: Այս գործողութիւնը այնպիսի վատ տպաւորութիւն գործել էր մինչև անգամ Տաճիկների վերայ, որ փաշան Պայծառափայլ Դուռնից հրաման խնդրելով առանձին գերեզ-

մանատուն նշանակեց աւետարանական Հայերի համար, որ չէ ենթարկվում Հայոց առաջնորդի իշխանութեանը: Այս բանի մասին շատ խօսք և զրոյց յառաջացաւ այն ժամանակ եւրոպական և Ռուս օրագիրների և լրագիրների մէջ: Թողումեմ այն մեծ գայթակղութիւնը մօտակայ Հայ ժողովուրդին, որին մի չար բաղդով անձամբ անձին վկայ եմ գտանված: Պ. Իսահակեանցը, այս տեսակ բռնադատներին անուանումէ երանաշնորհ, բաղմերախտ և սրբազնագործ, և նոցա գործը, յիշատակ ճշմարիտ աղգասիրութեան: Իմ աչքումը այն մարդիկը, որ պարապումէին այսպիսի գործերով, ոչ թէ միայն քրիստոնեայ չեն, ոչ թէ միայն քահանայ, կամ եպիսկոպոս չեն, այլև, մարդ չեն: Վայ և դատապարտութիւն դոցա յաւիտենական: Եթէ Պ. Իսահակեանցի համար այդ, քաղաքական և եկեղեցական օրէնքներով, որպէս սոսկալի սրբապղծութիւն, դատապարտված գործերը են յիշատակ ճշմարիտ աղգասիրութեան, եթէ այդ գործակատարքը են բաղմերախտ, երանաշնորհ և սրբազնագործ, թող նոցա բարեխօսութիւնը անպակաս լինի պարոն Իսահակեանցի գլխից. հեռի մեզանից. քաւ լիցի. անաթեմա:

Պ. Իսահակեանցը խորենացու 4,000 տարեկան շինելու մեղքը ձգումէ իւր վրից գրաշարի վիզը, խեղճ ողորմելի գրաշար, քանի՜ քանի հեղինակի և գրողների մեղք յանձն ես առնում և քաւումես դու. ի՞նչ պիտոյ է առնել. երեւի այդպէս նախասահմանված է նոցա վիճակը: Պարոնը իւր ներկայ յօդուածի վերջումը կամելով ցոյց տալ իւր սրատեսութիւնը և մի մասնով արդարացնել 2,600 տարու վոքրիկ և անշան սխալը, հրաւիրումէ ինձ կարգալ Հիւսիսստիայլի 4 ամատեորակի 338 երեսը, ուր, նորա ասելով, Պ. Կոմս Էմմանուէլը Մեղուի ապրիլի 19-ին դուրս եկած թերթը, կարդումէ Մոսկվայի մէջ ապրիլի 20-ին: Ես բացի Հիւսիսստիայլի վերջիշեալ երեսը և տեսայ, որ Կոմս Էմմանուէլը ոչ թէ չէ կարդացել Մեղու լրագիրը, այլ ամենեւին կամը ևս չունի կարգալու, որովհետեւ պատասխանումէ, Պարոն Խ... ին, թէ յիմարութենների կարդացող չէր, չնայելով, որ Պ. Խ. գովումէր Մեղուն և նորա հրատարակող երեւելի ուսումնականը. (?) բայց թէ Պ. Իսահակեանցը, ինչպէս է կարդացել, որ տեսել է այնպիսի բան և ուստի՞ դիտէ, որ Պ. Կոմս Էմմանուէլը բնակվումէ Մոսկվայում. ճշմարիտ, արժանի է զարմանալու: Մի՞ թէ այդ ևս Մասեաց դարեանդից Մուղան է ասել Պ. Իսահակեանցին: Ճշմարիտ, երջանիկ մարդ է Պ. Իսահակեանցը, որ այդպիսի բարեկամութիւն ունի Մասեաց դարեանդի Մուղանների հետ. բայց աւելի երջանիկ լինելու չէ՞ր արդեօք նա, եթէ լօգիկան լինէր բարեկամ քան թէ մի վերացական էակ:

Խող բարեաւ մնա Պ. Իսահակեանցը, բայց մինչև ցվերստին տեսութիւն, որովհետեւ ես չեմ կարող բաժանվել նորանից. միանգամ սիրել եմ: Եւ ես մի վատ սովորութիւն ունիմ, որ եթէ միանգամ սիրեմ, ասեւ միւսանգամ բաժանվել լինձումէ. ինչ պիտոյ է առնել, զիտեմ, վատ սովորութիւն է, բայց միանգամ ենթարկվել եմ դորան, ճար չկայ:

Հաւելին այս է, որ պարոն Իսահակեանցը իւր շրջանառութիւնը հինգ ամիսը միանգամ կատարող մոլորակներինցն է. շուտ շուտ չէ երևում. ապա եթէ սխալվել եմ և կօմետը ընդունել եմ մոլորակի տեղ, որ եթէ այս անգամ ցած գնայ հորիզոնից, ու միւս անգամ չերևի, այն ժամանակ վաղ քեզ Շահբեգ. շատ ցաւերիդ վերայ մի մեծ ցաւ ևս պիտի յաւելանայ:

Ս. Խ. Շահբեգ:

Համար 3.

Սեպտեմբերի 13, 1858. Պուշաւ:

ՊԱՐՈՆ ԿՈՄՍ ԿՄՄԵՆՈՒԷԼ.

Ինձ վաղուց յայտնի է, որ Յիշատակարան ես գրում և կը ցանկանայիք իմանալ որ և իցէ անսովոր բան: Այս երկու ամսումը պատահելով մի քանի վաճառահանդէսների մէջ, տեսայ մի թափառական գաղանանոց, որի մօտքը արժէր կէս մանէթ: Հուտով հատուցի և մոայ, բայց ի՛նչպէս զարմացայ վերահասու լինելով նորա տիրոջ խաբէբայութեանը. դորա գաղանանոցի կենդանիքը շինովի էին, որ շատ թէ փոքր յայտնի երևումեն, առաջին անգամ աչք ձգելու ժամանակ:

Սաստիկ խայտառակութեններից մինը այն էր, որ ցոյց տուեց մի թուչուն կաղուարի անուշով, բայց ի՛նչ կաղուար. մի մեծ թուչունի վերայ, որ ես որոշ չնկատեցի, որի մասին ոմանք արագիլ և ոմանք մարհաւ ասացին, զրել է թաղիքից (քեչայից) շինած վահանի նման բան, այլև շրջապատելով փետուրներով և ներկելով ոտքերը, հաւատացնումէ, թէ մանուկ կաղուար է: Ինչպէս կարելի է, որ արագիլը կամ մարհաւը թէև ծածկված էին վահանի տակ, չյայտնէին իւրեանց ինչ լինելը: Կառավարութիւնը իմանալով այս խարդախութիւնը, դուրս

վանեց վաճառահանդիսից։ Լսած էի, թէ Կեսարիայում էջ ներկումեն, բայց արագիւից և մնրահաւից կաղուար շինել, ծածկելով մի կողիտ վահանի տակ, ճշմարիտ լսած չէի։

Ձեր Յէշատաւարանը կարգադրեցի չինը։

Լ՛հա իմ ստացած ծանօթութիւնքս և նամակներս, բաց ի սորանից պիտի ասել, որ նորերումս հանդիպեցայ Պ. Բէգզադէին, որ նոր էր եկել մի այլ քաղաքից, բայց ինչպէս վշտահար, վատած և ցաւագարված։ Հարցանումիւմ. — Պարոն, ի՛նչ է պատահել քեզ, մի՛ գուցէ հիւանդ էիր, որ ենթարկվել ես այդպիսի փոփոխութեան։ Ինձ պատասխանումէ. «Ես անհաւատ մարդերի հետ գործ չունիմ. դու ծիծաղումես իմ վերայ։»

— Ի՛նչ ծիծաղելու բան կայ. ես քեզանից հարցանումեմ քո այդպիսի փոփոխութեան պատճառը

«Սի՛ թէ մոռացել ես իմ տեսած երազը,» — պատասխանեց Պ. Բէգզադէն։

— շեմ մոռացել, բայց ի՛նչ յարակցութիւն կայ քո տկարանանալու և այդ ցնորքի հետ։

«Հնորք ցնորք. բայց այդ բանը մաշումէ իմ հոգին։ Դորա հետ միացաւ և այժմեան պոչաւոր աստղի երեւիլը. այդ ևս վատ բան է նշանակում, այնպէս չէ։»

— Լ՛յնքան վատ, որքան քո տանից դուրս գնալով երեւելը փոքրի մէջ։

«Լըի քո հետ խօսիր. ի՛նչ մարդ ես. ինձ և այդ աստղը մի շինեցիր. խղճմտանք չունիս, Աստուծուց չե՛ս վախենում. ես մի մեղաւոր մարդ, բայց նա սուրբ»

— Ինչինց գիտես դու նորա սրբութիւնը։

«Եթէ սուրբ չլինէր, ի՛նչ է շինում երկնքումը։»

— Ի՛նչ ո՛վ է ասել, որ նա երկնքումն է. նա մեզանից շատ հեռի չէ, եթէ համեմատէինք տիեզերքի անչափելի տարածութեան հետ։

« Դու ինչ կամիս ասա, ես էֆիմերդէ գտայ Լնայեցի, շատ վատ վատ բաներ ե խօսում արայ ե գալոց տարու համար: »

— Եւ այդ բաները ամենայն տասներկու տարու մէջ միանգամ պիտի կրկնվին, այնպէս չէ:

« Ի՛նչպէս: »

— Ինչ որ 1858-ի մասին գրումէ, նոյն բանը գրումէ ե 1870 թուականի համար, որովհետեւ ընդ ամենն 12 դուրս է այդ ծակ մարգարէութիւնը:

« Խերահաւատութիւն Թերահաւատութիւն
Աստուած քաւեա՞ զիս զմեղաւորս . . . Աստուած քաւեա՞ »

Լայպիսի աղօթքներով հեռացաւ ինձանից Պ. Բեգղադէն. բայց այս անգամ, ինչպէս տեսանումէք, շատ կակուղ վարվեցաւ. բերան չբերեց իւր բեգղադէնութիւնը կամ 3,000 մանէթի բանը:

Ես այդպէս ես սպասումէի. այն մարդը, որ մի բանից այրվումէ, վեր է թռչում, բայց չէ մնում վերեւումը, իսկոյն ցած է գալիս. այդպէս ես բարկացող բեգղադէնները, որոնք կամաց կամաց տեսանելով իւրեանց ընդդիմութեան ունայնութիւնը, քարշուկէն պոչերը:

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ.

Նորերումս հասաւ մեզ Թիֆլիզից մի գրաւոր աշխատութիւն առանց հեղինակի ստորագրութեանը, այսպիսի մակագրով. « Հայրենեաց վերջի մի տխուր գծագիր »: Անյայտ հեղինակը խնդրել է հանդէս տալ այդ գրութիւն, եթէ Հիւսիսափայլի Հրատարակողը արժան կը համարէր: Յայտնելով մեր շնորհակալութիւնը այդ ծրարի մասին որ կարգացինք հաճութեամբ, թէպէտ տեղ տեղ այլապէս է մեր կարծիքը այս եւ այն իրողութենների վերայ, ցաւելով ծանուցանումնք հեղինակին, թէ առանց ստորագրութեան կարող չենք նորա գրութեանը հրատարակել Հիւսիսափայլի մէջ, որովհետեւ այդ գրութիւնը բովանդակութիւնը կարօտ է երաշխաւորութեան, եւ երաշխաւորութիւն առանց մի անունաւոր մարդու, որ պատրաստ էր իւր պատճենները հաստատել պատճառներով, անկարելի է: Ուրեմն թո՛ղ աշխատութիւն յանձն առնու « Հայրենեաց վերջի մի տխուր գծագիր » գրութիւնը բարեմիտ հեղինակը յայտնել մեղ իւր ստղծ անունը, եթէ կամի իւր գործը տպագրութեամբ Հիւսիսափայլի մէջ հրատարակել ազգին:

Հրատարակող Ս. Նալբանդյան:

ՅԱՆՎԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՒՍԻՍԵՓԵՅԼ ՕՐԵԳՐԻ ՄԵՍԻՆ

Գալոց 1859 թուականում Հիւսիսային Երեւելի ստանալու ստորագրութիւնը բացված է. ցանկացողքը կարող են ստորագրվիլ, մանաւանդ որ մօտենումէ նոր տարին, որպէս զի դժուարութիւնք չը յառաջանան տպելի օրինակների, այլև առաջին համարների շուտով ուղարկելու մասին:

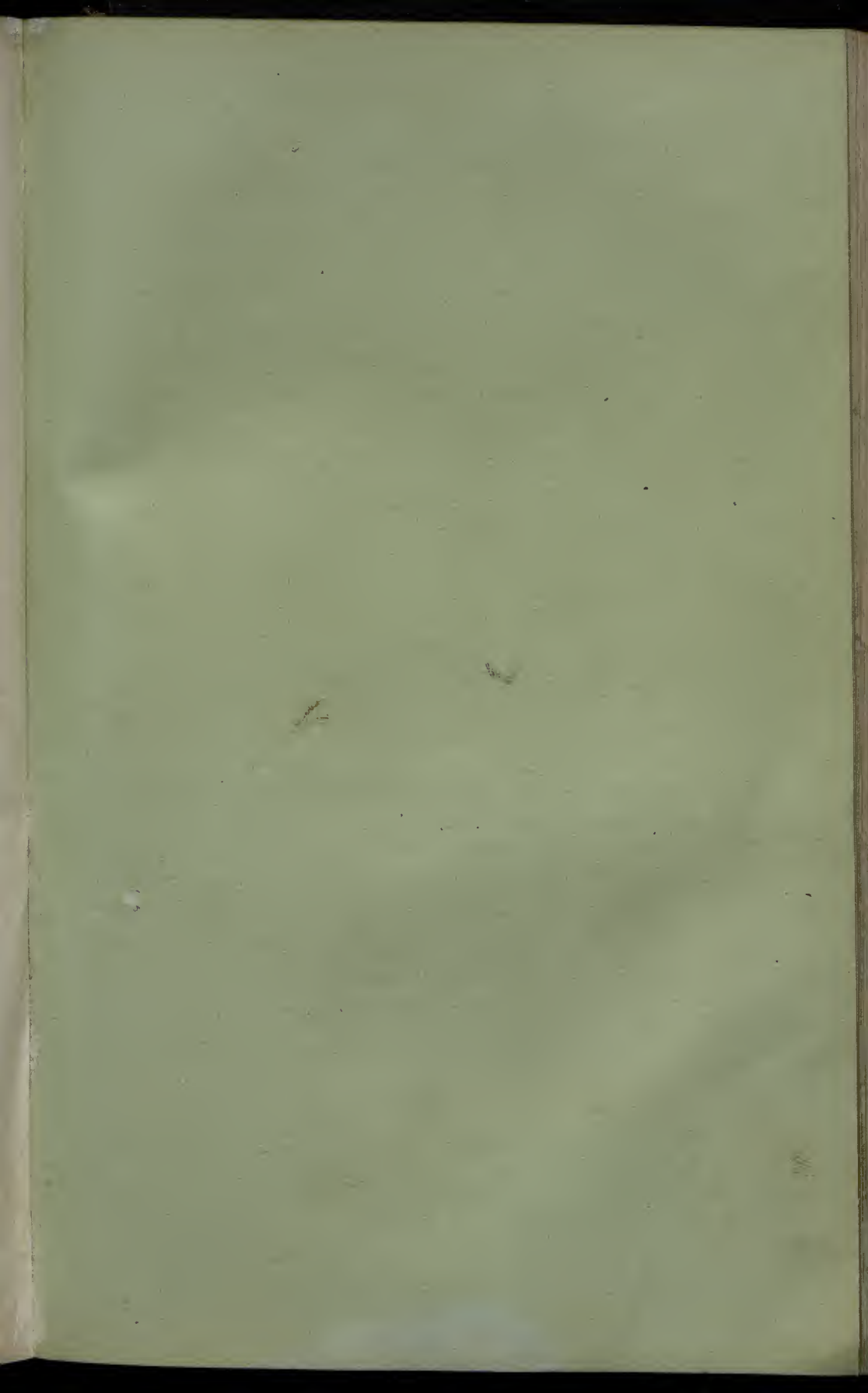
Հիւսիսային Երեւելի նուիրված լինելով բուն Հայոց ազգի օգտին, որպէս առաջին տարումը, նոյնպէս և միւս տարիներում պիտի յառաջանայ, միտ դնելով ազգի բազմամասնեայ կարօտութեանը և պիտոյքներին:

Հայոց ազգը առաջին տարումը ցոյց տուեց, թէ ճշմարտութիւնը տեղ է գտանում շատ աչնիւ սրտերի մէջ, այս պատճառով չենք սխալվում, որ այսուհետև ևս հաստատ մնայ ազգը իւր մանակցութեան մէջ մի ազգային օգտակար գործի, որպիսի է Հիւսիսային:

Եւ յն քաղաքներում, որոնց մէջ չկան նշանակված գործակալք, ստորագրվիլ ցանկացող պարոնները, կարող են իւրեանց պահանջողութիւնը հասուցանել ուղղակի կամ Հրատարակողին կամ Մոսկվայի Փոստամտի Լրագրական Բաժնին, ինչպէս հրատարակվումէ ամենայն ամիս Հիւսիսային յետակողմեան երեսի վերայ:

Հրատարակող

Ս. Նաղաբեկեց:

1. Հիւսիսստիայլ օրագիրը ամիս ամիս դուրս գալով, պարունակելու է իւր մէջ ճառեր ընդհանուր Երկրագիտութեան, ընդհանուր Պատմութեան և Աշխարհագրութեան, այլև մասնաւորապէս Հայրենական պատմութեան և աշխարհագիտութեան վերայ :
2. Բնագիտական ճառեր, այսինքն բնութեան օրէնքների և դոյս գործադրութեան վերայ մարդու օգտի համար, ճառեր զանազան ֆիզիքական յայտնագործութենների, հասարակախօս Աստեղաբաշխութեան, քիմիայի, Հանքաբանութեան և Ֆիզիօլօգիայի վերայ : այլ բանախօսութիւն տունկերի, գիտութեան արժանի բոյսերի, նոցատնկարկութեան և օգտի վերայ, վերջապէս կենցաղօգուտ գիտերի և յայտնագործութենների մասին :
3. Բարդական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր, առաւել ընտիր մտածութիւնք և զգացողութիւնք թէ ոտանաւոր և թէ արձակ ոճով : Թարգմանութիւնք հին հայկական, և հին ու նոր եւրոպական մատենագրութենից : այլև Նրիտիկայք (ուսումնական քննութիւնք) նորտիպ հայերէն գրուածների վերայ :

Յանկացողքը ստանալ այս օրագիրը կարող են հասուցանել իւրեանց խնդիրը կամ ուղղակի Հրատարակողին Մոսկվայի մէջ այսպէս. въ Редакцію Армянскаго Журнала «Степерное Сіліе», въ Москвѣ, на Черногорязѣ, въ домѣ Статскаго Совѣтника С. Назарьянца. կամ թէ Մոսկվայի նամակատանը այսպիսի հասցէով. въ Газетную Экспедицію Московскаго Почтамта.

Տարեկան 12 տետրակների գինը է 8 մանէթ Մոսկվայի մէջ, բայց ուրիշ քաղաքների համար $9\frac{1}{2}$ մանէթ :

Печатать дозволяется. С. Петербургъ, Августа 12-го, 1858 года.

Ценсоръ Палаузоев.